

ËÀË ß ÀÜÀ Ì ÈÐÇ ß ãûçû ß ËÈÉÅÅÀ

ÃÛÏ × ÀÃËÀÐ Â ß ÀÇ ß ÐÁÀÉÚÀ Í
(*ETNOGENEZ KONTEKSTINDΘ*)

ÁÀÊÛ – 2006

Elmi redaktoru: t.e.d., prof. S.S.Əliyarlı

Rəyçilər: t.e.d., prof. İ.Məmmədov
t.e.d., prof. A.İsgəndərov

Əliyeva L.A. Qıpçaqlar və Azərbaycan (etnogenezi kontekstində). Monoqrafiya. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2005, 194 səh.

Kitabda Azərbaycan xalqının etnogenezi prosesində iştirak etmiş türk tayfalarından biri olan qıpçaqlar, onların mənşəyi, Azərbaycana axınları, burada məskunlaşaraq toponimiyada dilin leksika və fonetikasında və s. qoyduğu işlər araşdırılmışdır. Burada həmçinin qıpçaq etnogenezinin müxtəlif mərhələlərində onların digər türk, fin-ugor, slavyan və s. xalqları ilə əlaqələri də nəzərdən keçirilir. Göstərilən məsələlər geniş mənbə və elmi ədəbiyyat əsasında öyrənilmişdir.

Monoqrafiya tarixçilər, şərqşünaslar, filoloqlar və Azərbaycan tarixi ilə məşğul olan digər mütəxəssislər, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

E-mail: Lale_agamirze@yahoo.com

Ə $\frac{0502000000-14}{658(07)-017}$ 17 – 2005

© *Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005*

YƏRƏØ

Ùyr àer òàèàúí àóííýáíáç írîáèà í è ùý í èí òàèàúí òàrèòè-
íèí ýí í òüò í, áéíè çà í àíàà í öryêêýá í ýñýèýèýrèíäýíàèr.
Áó í öryêêýáèèè òõñóñèý Äçýráàéúáí òàèàúíúí ôîr í àèàø í àñú
íðíáèà í è àràøäürüèàrêýí öçý ÷úðûr. ßáâyèà, írîáèà í öçrý èèèèí
ääéíàãèàrúí açèúú, ííèàrààèú í ýèó í àðèàrúí àíèàøúãèúú áþéòè
írîáèà í èýr éàràäûr. Äèýýr öýrýðäýí, óçóí í öäâyò írîáèà í
ääèrè-íáéáèèèà í þáãäèýráýí þèýííèè èø, áäèýèèèèý, ýèäây ÷ý-
òèíèèèèýr í áéààíà ÷úò í ùðäûr. Níí äþàráý írîáèà í èý áàüèú àèr
ñûrà ýñýrèýr èøüã öçò ýþr í öðäör (33; 94; 155; 248). Həmin
öyääèèàð èøèýrè àóþàèèèèäý àóííýáíáç írîáèà í èíèí ùýèèíý èþ-
íýèèèèíäýí bu prosesdə iştirak edən müxtəlif êîlîîîíáíò-
èýrèí àérúúà öyääèèàð íáéáèèè èè í è þèýííèè í ýñè Äçýráàéúáíàà
òàrèò áè í è ààrøúñúíàà áóráí í ýñýèýèýðäýíàèr. Áó áàðú í àáí
ãúí÷àã ôîíèó í ó òõñóñè öyääèèàð írää í àòè íè í à í ùðäûr. Äèýýr
öýrýðäýí, èñòýr àèè÷èèýr, èñòýrñý äý òàrèò÷èèýr òàèàú í úçúí éàrà-
íúðúíàà áí í èíáíò í þáãäèäý áàéáíáí íúóç òàèòàèàrúíúí, íúóç
àèèèèèí þèýííèè í ýñèíý áàüà ÷íò àèãäýò éáðèr í èø, áüí÷àã òàèòà-
èàrúíúí áó írîñãäý èøðèràèèúú éàéíúç áãéá áäèè í ýèèý èèòàèýò-
èýí í èøèýr.

Äüí÷àã ôîíèó í ó àèr àóííñ èè í è í öðöýèè þèèýèýrèí öyá-
ãèàð÷üèàrú öýrýðèíäýí þèýííèè èøäèð. Èàèèí ííèàrúí í ýíøýèè
í ýñýèýñèíäý éàráí í ùð áíèàøúã êîíñáíñèéàèàràà áäèý àèr òèèèr
èýrýè ñòrøèör èè, ííèàr ñíéèþè áàðú í úíááí ýäâyèúý èràíàèèèè àò-
íñ íè í óø, ñíííà èñý öörèèýø í èøäèèýr. Áó írîáèà í èí íáéáèèèà
öyääèèè äý áéíè äýrýúýäý áàüèáàèr. Äçýráàéúáí òàèàúíúí
éàráíúðúíàà èøðèràè àó í èø ùýr àèr êîlîîîíáíòèí, àóííñó öýøèè
ääýí àòíèè áàüèäèèýrèí àérúúà, òõñóñè öyääèèàð èøèýrèíäý àràø-
äürüè í àñú írîáèà í èí êîlîîîñ ùàèúíàà ùýèèè ò÷óí ýñàñ çý í èí
éàrààà áèèýr.

Æûî÷ãã òíîéóìóíóí þéryíëè ì ýñè òýéúý, Åçýráæúáí òàréðè àãðû ì úíááí áãéèè, úý ì ÷éíéí ò ì ó ì òörè òàréðèíéí òýããèèè àãðû ì úíááí áþéòè ýüýíëééýò èýñá áàè. Æûî÷ããèàà àýäè ì òörè áóíîñèààúíááí áèré íè ì óø àý ííèààúí áèàú-áèàú áþèò ì èýré áó àý éà àèýýr àýrýúýäý ì òðòýèèò òörè òàèãèààúíúí òýréèáéíý àãðèè íè ì óøèàà. Áó òàèãèààúí áóííýáíáçèíáý Æûî÷ããèàà éà òýèè-áàèúè èí ì íííáíó íè ì óø, éà àà àèýýr èí ì íííáíóèýr òýrýðèí-äýí àññè ì èèèàñèèà áàèè ì èøèýr. Æûî÷ããèààúí Åçýráæúáí òàèãè-íúí áóííýáíáçèíáý èððàè àýrýúýñè ì öýééýí áàèè ì ýäèèéíáýí áó ì ýñýèýíéí òýèèè æè ì è ýüý ì èééýò ààøúéú.

Monoqrafiyada áàèèúá ì ýãñýá Æûî÷ããèààúí áóíèè ì ýí-òýéèíéí, ííèààúí ì òðòýèèò òàèãèààúí áóííýáíáçè íñíàñèíáý èð-ðèàè àýrýúýñèíéí ì öýééýí áàèè ì ýñèèàà. Áó çà ì áí ýñàñ àè-äýò áóíèè òàréò ì ýñýèýèýréíý áààà ÷ íò áààréè ì èø, ñèèàñè, ñíñèàè, èãðèñààè, èíííðàññèííáè íñíàñèèýrèí áóíèè àý áóííýáíáðèè íñí-ñàñèýrý òýñèré þéryíëè ì èøàà. Bunun üçün Æûî÷ããèàà úàããúíáà ì ýéó ì àò áàýí éàçúèú áàéíáãèàà àý àròáíèíèè ì àòààréèààà òýäàèè edilmiş, òörè àý áàèèè-òörè òàèãèààúíúí áóíèè ñèñòá ì èíý Æûî÷ãã àèá ì áíðèíéí òýñèà ààèýñèíéí ì öýééýíèýøàèèè ì èø, Åçýráæúáí àèèíáý àý òííííèè èèèàñúíáà áó òýñèèí àýrýúýñè, Æûî÷ããèààúí òàréðè ì èçäýèè éààè göstèrilmışdir.

Æûî÷ããèààúí ì ýíòýèè, áóíèè àý ñèèàñè òàréòè ì òðòýèèò áàéíáãèààà áó àý éà àèýýr àýrýúýäý þç ýèñèíèè òàí ì úøàà. Bó áàéíáãèàà àøàúúáàèú èè ì è òýñíèò áàèèý áèèýr:

- 1) Öörèàèèèè áàéíáãèàà;
- 2) Äýäè ì ×éí qaynaqları;
- 3) Oðàà ýñð øýðà àèèýðèíáý íèàí áàéíáãèààð;
- 4) Ðón àý Äýràè Àààííà àèèýrèíáý íèàí áàéíáãèàà.

Áèèèúè àròí èèè íþááýäý áèèàáàñèòý Æûî÷ãã àèèíéí éààè-ýààú íèàí áàèäýèýré, àýäè ì òörè Íròíí-Èáíèñáè áàèäýèýrèè, Ì àú ì óá Ààøààèíéí “Äèàáíè-éóüàò-òò òörè” ýñýèíéí, “Èèòáàè-

Äyây i -Äîrãóá” äý “ Ì áíàñ” èè ì è ýprêý ì èè òòrê áíîñèàrúíü äý ñ. ýùàòý ààèr.

Èèèíúè áróí ãàéíàãèàrà äýàè ì ×éí òrîíéèàññ, üçüncüyø ýrýáàèèèè äý òàrñàèèèè ãàéíàãèàr, àëýúý äý îròà ýñr àr ì ýíé äý ýörúó ãàéíàãèàrú äàòèèèàèr.

Dördüncü áróí ãàéíàãèàrà rón ñýéíà ì ýëýrè, Àèçàíñ, èà-òúí, éóíàí, ì àuàr, àè ì àí äý ñ. ì öýèèèèèèýrèíéí ýñýrèýrè ààòèè-àèr. Äáéä àò ì ýè èaçû ì àùr èè, òrîííîèíèè ààòû ì ààí áó ãàéíàã-èàr áíòèè àþàràýí ñîí îròà ýñrèýrýäýè ýáíèø àèr àþàrö ýùàòý ààèr.

Äòòóí ãàéíàãèàrúí ýèñýrèèéýòèíäý ì öðòýèèò ñèéàñè ùààè-ñýèýrèý äý éà àérú-àérú òàrèòè-úíüràòè àèèäéýòèýrèí, òàéòà äý òàèèèèàrúí òýñàèèè èèý áàùèù àùí÷àãèàr ùàãàùíäà þòýrè íèàràä ì ýèó ì àòèàr ààrèè ì èòàèr. Äùí÷àã àèèèíäý ãàéíàãèàr èñý òàrèòè àáéèè, àèè ààòû ì úíäàí ííèàrúí þérýíéè ì ýñè ò÷òí ì àòàrèàè àà-rèr. Ö ì ó ì èééýòèý, íüóç òàéòàèèàrúíäàí áýùñ àäýí “Íüóçíà-ì ý”èýr òèíèè àáéäý àùí÷àã àèèèíäý, ííèàðà àèä àáéäý öýýññòò èè, ì þáúóä àáéèèèàèr. Áó èñý öýäãèäàð÷úíú àùí÷àã òííèó ì èàrúíúí ñíéèþèö, áóíèè òàrèòè äý ñ. ùàãàùíäà áéráàøà ì ýèó ì àò àè ì ää è ì èàíúíäàí ì ýùrò ì ààèr. Ýþròíör, àùí÷àãèàrúí ñíéèþèö ì ýñýèýñèíéí ì óáàùèñýèè íè ì àññ èèè íþááyäý áóíóíèà áàùèùàùr.

Ýprêý ì èè àùí÷àã àáéäýñè íèàí “Codex Cumanicus” ñà-àèèààùüü ì üç ãàéíàãèàrúí öýñíèòàòúíäà úíüràòè ààòû ì ààí Äà-rîííàèà àèä íèäòúóíäàí dördüncüyø, àèè ààòû ì úíäàí èñý bi-rinci grupa àèä ààèèý àèèýr. Äáèý èè, “Codex Cumanicus” àùí-÷àãúà ñþçèèèäör. Í íóí àèr üèññýñè àùí÷àãúà-èòàèéáíúà-òàrñúà, í àèè üèññýñè èñý àùí÷àãúà -àè ì áíúà-òàrñúà öýrèä áàèè ì èòàèr. “Codex Cumanicus” üýèý XIX ýñràýí íýør íèóí ì àùà áàø-èà ì úòàùr. Èèè äýöý 1828-úè èèäý É.Èèàìrîò “Codex”éí àèð üèñ-ñýñèíè ÷àí àòàèr ì èø, ñíííà èñý ýñàñèù öýèèèäý ì àuàr àèè ì è Äàçà Éóí öýrýòèíäýí þérýíéèýrýè 1880-úü èèäý íýør áàèè ì èòàèr.

Òyãréáyí éöç èè ñíírà “Codex” Êóíóí ráààèòyñè èëý òyêràr íyör áàèè ìèø, ííà éàèíúç èíýèèñúý Ëàéíø Èèýàðèíéí ýáíèø øý-èèèäý éàçúè ì ùø ýèrèø ì ýãàèýñè ýèàäý áàèè ì èøàèr (293, s. 1-54).

Èèè äýöý 1656-úú èèäý Õí ì àñèíè “Codex” ùàããúíàà ì ý-èò ì àò ààr ì èø, ñíírà 1768-úè èèäý Ëàéáíèñ Ááíáñèéà èèòàáòà-íàñúíúí èàòàèíáòíààí ì àíóñèrèìòè àøèàr àò ì èøàèr. “Codex Cumanicus” óí þéryíèè ì ýñè ííóí àøèàr áàèè ì ýñèíäýí äýrùàè ñíírà áàøèà ì ùøàùr. Òýãàèèàò-ùèàrú ííóí ùàrààà, íý áàðò, èè ì òýrýðèíäýí äý íý ò÷óí éàràáùè ì àñú ì àrààèéáíàùrúáú. Áó çà-ì àí èíàèèíèíýèéà, ìàèíáíàròèéà ì àòíàèàrúíààí èñòèðàäý íèóí-ì óø, éàçú ì àòàrèàèúíúí èáéòèééýòè, ì öryèèýáéí öýrèéáé äý ñ. þéryíèè ì èø, éàçú ì àíàràñú àràðíèíèè àíàèèç áàèè ì èøàèr. Æ. Äþr-òäry ýþry, ýäâýèúý èíàáèñ èèè èèòàáààí éààryò íè ì óøáór: àè-ðèíúèäý, ýò ì àí èè, ò÷ äýðöýð íè ì óøáòð (èèèñè áàè ì ùøàùr), èèèíúè èèòàá èñý éíàèéýäýè èñý áàèáí áèr äýðöýràýí áàèèè, ààùà àròúä ùèññýèýràýí éààryò íè ì óøáór. Èàùúçúí èáéòèééýòèíý, ì öryè-èýáéí öýðèèéáíý äý “Èèàóréà àóèòó” íà ýñàñýí, áèréíúè èèòàá 1330-úó èèäý Øè ì àèè Èòàèèéààà, ýò ì àí èè, Ýáíóéààà, èèèíúè 1340 äý 1356-úú èèèýr àràñúíàà Èòàèèéààà äý èà Æè ì àíèéààà òýròéà áàèè ì èøàèr. Èòùàò àò ì ý éàçúèàrúíúí äý ñ. äýàèä þéry-íèè ì ýñè íýòèúýñèíäý èíàáèñèí áèréíúè èèòàáúíúí èèè äýöý öçò-íóí èþ÷òròèäòéò òàrèò ì öýééýí áàèè ì èøàèr -1303-úó èè (274, s. 3). Øòáúýñèç èè, “Codex” ààùà ýáäýè öýròéà áàèè ì èøàèr. Èàèèí áó öýròéà àò ì ý äþàrò XIII ýñréí 90-úú èèèýrèíäý íè ì à-èùàùr. Áàèý áèr ì èñàèù íýçýràýí èâ÷èryè. Êó ì àíúà (áùí÷ààúà) áþèò ì äýèè curba bara ay (ãóráàí áàèrà ì ù àèù) òàrñúà áþ-èò ì äýèè Çöèùèúý áèùàùr èè, áó àà òrèñòèàí öýã-àè ì èíéí 1292-úè äý èà 1293-úó èèèíèí ííèàár àèùíà óéúóí ýýèèr. 1294-úó èèäý ííèàár àèùíúí (ì öùýrrý ì àèù) éó ì àíúà èçàùú “son küz ay èè ì è èçàù áàèè ì èøàèr. (293, s. 6). Äý ì ýrè áéèàrúíúí ùýr èè èàréíè äýèèò ì ýñè íýòèúýñèíäý ííèààràà ýäâýèúý áóráàí

ààèrà ì ùííí íèàóúó ààéà ààèè ì èòàèr. Hþááyòè èèäý èñý áó àè ì òüýrrý ì àéú èý òñð-òñðý äöø ì ööäör. Äå ì ýê, “Codex“èí öýròéàè àèr íá÷ý èè ýrçèíäý, öýäréáyí XIII ýñrèí 90-úú èèèýrèíäý ààø àâr ì èòàèr.

“Codex“èý áàüèú äéýýr ì ýñýèý ííóí àèèè èý áàüèúâür. Áàèäýíèí èèè öýäàèäò÷úñú Ä.Êóíààí ààøèàéàràà áóòóí öýäàè-äàò÷ùèàr ííóí äüí÷äâ àèèèíäý éàçúè ì àñúíà øóáüý àò ì ý ì èòàèr. Ì óáàüèñý áó àèèèí ì ýíøýéè öçýrèíäý úýýréàí àò ì èòàèr. Äàçà Êóíóí äüí÷äâ àèèèíèí öörè àèèèýrèíäýí àèrè íè ì àñú ùàâäüíäà øèèrè ì àüàð òàrèð÷èýýrèíèí àèr äróíóíóí öýíäèè èý öçýøèr. Áä-èý èè, ííèàrà ýþrý, äüí÷äâèäò ùýèý òà äýäè ì äýí øéí-óáír äró-íóíà àèä ì àüàr àèèèíäý äáíúø ì úøèàr. Ì ýøùór òàrèð÷è Ä.Íràé (1723-1801), äéýúý äý éúçúâ äý éó ì àíèàrúí òáíúí ì úø öýäàè-äàò÷úñú Ê.Äèàròàñ (1822-1883) áó ñýüà èííñäíñèéàñúíúí öýýrò-ààrú íè ì óøèàr (293, s. 2). Êä÷ìèø ñíäàò òàrèðøóíàñ-èüüíäà “Codex“èí ì ýííñóáéééýðè ì ýñýèýñèíäý øèèèr àérèüüü íè ì à-ì úøâür. Áàèäýíèí àèèè Ä.Ä.×ä÷áííà öýýròéíäýí ýñàñèú øýèèèäý þérýíèè ì èòàèr. Óàèñòíèíèè àràøâür ì àèàr íýðèýýñèíäý í, “Co-dex“ äüí÷äâüàñúíúí éó ì èè, ààrà÷àé-ààèèàr, èàràè ì äý Êrú ì-òàðàr àèèèýrèíý éàòüíèüüüíú ì öýééýíèýøàèr ì èòàèr (270). Áàéä àò ì ýè èàçú ì âür èè, “Codex“èí àèèè èý Äçýráàéäàí àèèè àrà-ñúíäà ì ööòýýè úýüýðèýr èèðàéýð äýäýràèr äý áó ì ýñýèý ùýèý äý þç öýäàèäò÷úñúíú ýþçèýéèr. Ì .Øèýèééäâ þòýrè íèàràä äüí÷äâ òörèúýñèíèí Äçýráàéüáí àèèèíý öýñèrèíè àràøâüràèýí “Codex“-äýèè äýçè ärà ì ì àèèè öññóñèééýðèýrèí Äçýráàéüáí àèèè àèà-èàèèèèèèèèè èýþñòýr ì èòàèr (36; 278; 279).

“Codex Cumanicus“óí äüí÷äâèàrà ì ýðñóñ íè ì àñú ýèñýr öýäàèèäò÷ùèàr öýýròéíäýí äýáóè íèóíñà àà, Ê.Ð.Äàøèäâ÷ áóíó øóáüý àèðúíà àè ì úøâür. Ùýr øàéäýí ýääýè í, éó ì àí-ííèíàñ àèèèýrè àràñúíäà äýráäýrèèè øàýñèíèí äíéóè ì àñú èýr ràçúèàø ì à-èàràä èàçúr: “Íä÷áíäâ, òíré àèèèýrè - Ùýíóáé Óràèäà ííèíàñ-

èyräyí ààuà òàç ýþróí ì ø òóíîñèàrúí àèèèýrè íuóç àèèè, íîèàr-
 ààí ñííà ì èàràñèéà òò ì èø ì îèíâñèýrèí àèèè èàààè àûí÷àà àèèè
 uàñàà ààèèè. Èàèèí ì ýèó ì áór èè, uýòà Ì àù ì óá Æàøààrèíèí
 àþàròíáý òý ì èç àûí÷àà àèèè uààãúííàà ñþuáýò áàèý íèà àèè-
 ì ýçàè“ (270, s. 71). Èàèèí Ì àù ì óá Æàøààrè èàèíúç íuóç áý
 àûí÷àà àèèèýrèíèí àèýýr òòrè àèèèýrèíý íèñáýòýí èàòúíèuúíààí
 áýuñ òò ì èøàè. Áó èñý àûí÷àà àèèèíèí ì þáúóàèóúóíó èíèàr
 òò ì ýéý ýñàñ ààr ì èr. Ààuà ñííà ì öýèèò ýþñòýrèr èè, uýàèý-
 òýí ì è “Codex Cumanicus” óí àèèè èó ì áí-ì îèíâñ-àûí÷àà àè-
 èèàèr, ñóàèúíà àèç ì ýíòè uàààà ààr ì ýèèèèè” (120, s. 71). Áóí-
 ààí ýèàây í, ààèäýíèí “Codex Cumanicus” ààèáíàùrè ì àñúíú
 áàèý ñýuà uàñàà òò ì èøàè. Ì ýñýèý áóràñúííààùr èè, “Codex” èí
 àèrèíúè uèññýñèíèí öçýrèíáý “In uos libro continentur Persi-
 cum et Comanicum rer alphabetum” éýíè “Áó èèòàá ýèèòàà ñù-
 ràñú öçrý òàrñ áý èí ì áí àèèèýrèíáýí èààrýòàè” èàçúè ì úòàùr.
 Èàèííèè àà- “Codex Cumanicus” èèè àýòý àràò Æ.Èóí òýrý-
 òèíáýí 1880-úè èèäý ààèäýíèí èèè òà ì ÷àíúíàà èèýí ì èøàè.
 É.Ð.Ààøèààè÷ ííó òàrñuà uèññýíèí ì þáúóàèóúóíó íýçýrý
 àè ì à ì àààà ýóíàùèàíàùrùr áý èàçùr èè, áó çà ì áí þçóíó íîèí-
 àññ-èó ì áíèàrúí òþrý ì ýñè uàñàà áàýí íàøèr (áó ííóí “Èóóí”
 òà ì èèèèàñúíàà ýèñ íèóí ì óòáór, áàèý èè, “èóí” ì àuàrúà àûí-
 ÷àà àà ì ýèàèr) þç ýúàààèàrúíú øþùrýðèýíàèr ì ýè ì ýàñýàè
 ýòà ì óòáór (122, s. 72). ßñèèíáý èòàèèáíuà-òàrñuà-èí ì áíuà
 ñþçèòèóí òýròèà ààèè ì ýñèíèí ñýáýàè ráýèííàà uàýá ì ííèóã
 áàýí, øýràèý Áýràè Ààrííà òèuàrýòèíèí èíèó öçýrèíáý ì ýñ-
 èóíèàòàràà ííà íýçàrýò áàýí àûí÷ààèàrèà áíèàø ì àà èàè. Áó
 òèuàrýòàý èòàèèáí, àè ì áí áý Èràí òàùèrýrè èòèràè àòàèèèíáýí
 uýr èèè òýrýòèí èí ì áíuà òèèèrýrèíè èòààý áàý àèè ì ýè çýrórýòè
 èàràí ì úòàù. Ààøàà ñþçèý, ñþçèòè èí ì áíuà áíèàøà àèè ì ýè
 ò÷óí òýròèà ààèè ì èøàè. Áóíà ýþrý áý “Codex Cumanicus” àà-
 èàí ì àñú ààíóíàóèúóíàór. É.Ààøèààè÷ àèýúý áý Æ.Èóí íýø-

reíeí ÷àí ñyâeéyñeíäyí äy íaràçúâür. Í, ýþñòýrèr èè, Êóíóí 1880-ùé èè íýørè úéääè òýòàèàrà ì àèèèàèr (121, s. 81). Írèèíàèèà òàíúø íè ì àä è ì èàíú íè ì ààúúííàáí áó òýòàèàrúí íý äyâyür úéääè íè ì àñú ààýäy òèèèr éóroäy àèè ì ýrèè. 1936-úú èèäy Ê.Ârííáâè “Codex Cumanicus”óí òàèñè ì èè íýørèíè ùyéàòà èâ÷èrñy äy, ííàáí èñòèòàäy ráíríäóèñèèàíúí àòauú ñyâeéyây íè ì àñú ñyáy-áéíäyí ÷íð ÷ýðéíàèr. Êàéíúç ííó àäéy àèèýrèè èè, “Codex”éí ýí ì òèý ì ì ýè íýørè Â.Êóí òýrýòéíäyí 1880-úú èèäy ùyéàòà èâ÷èrèè ì èø íýør íèàràä ààèür. Àèññàràòàñèèàää ùý ì éí íýørèí 1981-ùé ì òýèràr íýørèíäyí èñòèòàäy ààèè ì èøàèr (293).

“Codex”éí òýròèà ààèèèèè ýràçèéy ýýèíúý, Êóí äy ííóí àràúíúà òýààèàò÷ùèàrúí ýèñýrèééyòè àäéy ùàñàà ààèrèýr èè, “èòàèèàíúà ùèññy” Êrú ì àà, Êàòààà Ýáíóèà èííñòéóíóí äýò-òýròàíàñúíàà òýròèà ààèè ì èøàèr. (293, s. VI)

“Óràíñèñèàí ì èññèííàrèýrèíéí èèòàáú” ààèàíàùrúèàí “àè-ì àíúà ùèññy”íéí èàràí ì à çà ì àíú äy éàrè ùààñúíàà ì ýñýèý èéíàèèòèýr àràñúíàà òèèèr àérúèúúíà ñyáyá íè ì óòàór. Ííóí èþ÷òròè ì ý çà ì àíú òýàréáyí 1340 äy 1356-úú èèèýr àràñú ì òýé-éýí ààèè ì èøàèr (274, s. 4). Ê.Êèýàòèéy ýþrý, áó Âíèàà òçý-réíäy Ñàràé òýùýrè èàòúíèúúíàà Ìòäýäáýñ Êíuàí ì ííàñòù-rúíàà XIV ýñréí 20-30-úó èèèýréíäy òýròèà ààèè ì èøàèr. Òýààè-ààò÷ùèàrúí àér àèñ ì è áó òèèèrèý ràçùèàø ì úr. Ê.Âàøèàâè÷ ýþñòýrèr èè, áéíè ààèù èèèñy Êàòààà àà íè ì óòàór. Êàòàíúí Ýáíóèà ì ýñ-èýíèýrèíéí ì ýrèýçè íè ì àñúíú íýçýrý àèàràä ààèäýíéí áórààà òýròèà íèäóúò ààùà ÷íð àùòè ì àè ààèèý àèèýr. (120, s. 76) Áó ààrñèèàíúí òýrýòààrú íèàí Â.Øàííøíèèíâ àùí÷àä èàèñèííó èèý Êrú ì úí àíàèèàòèèýrèè äy òííííè ì èþèèýrèè ì òòàèèñy àäý-ryè ííèàrúí èàòúí ì òòàrèúúíú òýñàèè ààèr (274, s. 7). Ííóí ñà-ààèààúúú ÷íðñàèèù òííííè ì èýr Äçýràáéúàí òííííè ì èyàñúíàà àà ì òòàùèäý ààèèèr. Ì ýñýèýí, Ààràñóáàçàr (ì òàñèr Áàèíâíñè), Ààràñóáàøù-Âþéóè Êàràñó ÷àéúíúí éóòàrú ùèññýñè (ì òàñèr

Áaēīāīrnē rāēīīó) ōīīīīēīēyē Àçýráāēúāīāā Āārānō uēā-
 rīīēīēīāy yēn īēōī īōōāór. Êrūīāā Āārāāāū ēāēēānūīāā Āā-
 rāāāū āýrýnē (274, s. 8) Àçýráāēúāīāā áēīē āāēū ōīīīīēīēyē
 óēúōīāór. Íīēārīī ēñōýr Êrūīāā, ēñōýrný āý Àçýráāēúāīāā
 āūī÷āāēārēā áāūēū īēīānūīū nþēēý īýē īēār. Áó ēñý īīó ýþñōýrēr
 ēē, áāēý īārāēāē ōīīīīēīēyē āūī÷āāēārūī ēāēūēāūūū ýāīēø ārāāēūī
 ùýr áēr uēññýñēīāý īþāúōā īēā áēēýr. Áóīā ýþrý āý,” Codex“-
 ēī ēāēñēīīó ēēý Êrūī ōīīīīēīēyānū ārānūīāā óēúōīēōā ī āýāýr
 āý ōóðārēū ārāōīāīō āāēēē. Áóīóīēā áāēý, īāíōñērīðāý āāū
 ÷ýēēēīēø Ìōāýāāýñ Èīuāīī ēēēñýñēīēī Ñārāēāā āý ēā Êāðāāā
 ēārēýø īýñēīē āýðē nþēēý īýē īōīēōī āāēēē. Êāēēī īīó
 āāīýē īēār ēē, “Codex“ēī “ēòāēēāīuā uēññý“ñēīēī āēēē ēēý “āē-
 īāīuā uēññý” ārānūīāā īōýēēýī òýrāēýr āārāūr. Áó òýrā īī-
 ēārīī òýrōēā īēīā çāīāīū ēēý áāūēū īēā áēēīýç, ÷ōīēē īīēār
 ārānūīāā çāīāī ēīðārāāēū āþēōē āāēēē. Ýþrōīór, īōýēēýī
 òýrāēýr uēññýyērēī āēðū-āēðū ýrāçēēýrāý ēārāīīānū ēēý ýēāāý-
 āārāūr. Āūçūē Írāāāā ýþñōýrēēýī āþārāý āūī÷āā āēēēīēī ārōūā
 āþāēýð āēēē nýāēēēýñēīāý øēýī īýñēīē īýçýrý āēārāā ēēēīúē
 uēññýīēī Ñāðāēāā òýrōēā āāēēāēēēīē ýōīāī āōīýē īēār.

Āūī÷āā āēēēīāý ēēē øār īōīóíýyēyē XII ýñrāý ēàøāīūø
 òörē āýrāēøē ßūīýā Éýñýāēīēī “Úēē īýðēýrē“àēr (203, s. 10).
 Áāēý øār īōīóíýyērēīēī īþāúōāēōúó āūī÷āā ýāýāē āēēēīēī
 āārēūūūīū òýñāēā āāēr, ēāēēī òārēðē āāēīāā ēēīē áó īēñðēē øārēýr
 áēçý uā÷ áēr īýēōīāò āārīēr. XIV ýñrý āēā áāēý āūī÷āāūā
 ýāýāēēēāò īōīóíýyēyē Ñāēō Ñārāēēīēī “Ýōēñðāī āēò-ðörēē” āý
 Õārýçīēīēī “Ìýùýāáyōīāīý” ýñýrēýrēār. Ñāēō Ñārāēēīēī
 “Ýōēñðāī āēò-ðörēē” ýñýrē øāēō Ñýāēīēī áēīē āāēū ýñýrēīēī
 1391-úē ēēāý āāēē īēø òýrúō īýñēār. ßñýr īýíøýúý āūī÷āā īēāī
 Ìēñēr īýīēōēýrēīēī ñēðārēøē ēēý ēāçūēīūøāūr. Áāēāý Ā.H.Ñā-
 uēī òýrýðēīāýī òýāāēā āāēēýrýē īýør āāēēīēøār. (203) Āūçūē
 Írāā āý Āē Írāā ýrāçēñēīāý ēāēūēīūø āūī÷āā òörēýñēīē yēn

àòàèrýí Òàrýç ì èíèí “ Ì yùýááyòíà ì y” yñýrè ùèùrè 754-úò èèäy (1353-úò èèäy) éàçùè ì ùò, ííóí èèè íòñòýñè àèçy ýýèèà ÷àò- ì ùòàùr. Höñòýèýràýí àèrè ýrýá ýèèóáàñúíáààùò äý XVI yñrý àèä äàèèèr. Èèèíùè ààùà ýàäýèý àèä íèóá óéúór ýèèóáàñúíáààùr. Áó íòñòý àèrèíúè èèý ì òääèèñýäý äàòäèèè äý èàrú ì ÷ùäùr. Úýr èèè ýèéàç ì à Èííáíííàà ñàðèàíùèùr. Óéúór ààrèàíòù À.Ì.Øàráàè òýrýðèíäýí òýäàèä äàèèýrýè íýør äàèè ì èòàèr. (281) Àèýýr íòñ- òý Á.H.Naúèí òýrýðèíäýí í àèèè íòñòý èèý ì òääèèñý äàèè- ì ýèèý ÷àí àòàèrèè ì èòàèr. (265)

Àùí÷àà òòrèúýñèíäý àèäàýòè úýéà ääýí éàçùè ààéíààèàr è÷ýrèñèíäý Èàìáíáñ-Ìíäíèñè äý Èäíà ì yùèýì y àèèààrú òò- ñòñè éàr òóòór. Áó ààéíààèàr àr ì ýíè ýèèóáàñúíáà Ì òèàà Áíòóí “Àáíóííà ì y”ñè yñàñúíáà òýròéä äàèè ì èò àùí÷ààùà ñýíýäèýr- àèr. Ààòääàçàí àr ì ýíèèýrèý àèrýý Äýràè Óèràéíà äý Ìíèòà ýràçèñèíý ùýrýèýò ääýrýè írààà ì yñèóíèàò ì ùò àùí÷ààèàr òðè- òèàíèùù äýáóè àò ì èò, àðì ýíè-àrèäíréàí èèèñýñèíèí òý ñèrè èèý, ýpróíòr, àràààrú äý àr ì ýíè ì yùèýì y àáíóíèàrúíù ì ýíè ì- ñý ì èòàèèýr. Áó ñýíýäèýò XIX yñràýí àýrè þèrýíèèýrýè íýør äàèè ì ýèäýàèr. Èàèèí áó íýørèýr àr ì ýíèèòíàñèùä òàràèòàèr àà- òù ì ùòàùr. Æ.Àèèòáí, Ó.òíí Èràèèòñ-Äràéóáíùíñò, Æ.Äáíè, Ì.Áèèèkéáí äý á. áó ñýíýäèýrè àùí÷ààùà àr ì ýíè ààèäýèýrè èè ì è þèrýí ì èòèýr. Áóráàà èàéíùç ì àùàr òòrèíèíáó Á.Øòòòí òýäàèèàòèàrú ì òñòýñíàèùä òýòèèè äàèr. Í, àr ì ýíè ýèèóáàñúíáà àùí÷ààùà ì yòíèýrèí íýørè çà ì áíù àr ì ýíè òràíñèèòàràñèéàñúíáàí äàèèè, òòrèíèíèè òràíñèrèíñèéàààí èñòèòàäý àò ì èò, 1618-úè èèý àèä Èäíáààí òàíùè ì ùò àr ì ýíè ýèèóáàñúíáà àùí÷ààùà áóà èèòààù íèàí “Àèùò àèèýè”íèí àèr ùèññýñèíè íýør àòàèr ì èòàèr. Á. Øòòò áó éàçùèàrú àr ì ýíè-àùí÷àà ì yòíèýrè ààèäíàùr ì ùòàùr. (316; 317; 318). É.Ð.Äàèèäàè÷ (119), Á.Ð.Äràäíréàí (104), Í.Á.Éàààí- èàí (133), Ò.È.Äróíèí (127) äý áàòàèèàòù ààèäýèýrèí òýäàèèè çà ì áíù éàçùèàrúí Ìíèòà äý Èäíà àr ì ýíè èíèííèèàñúíùí

10 1 aeyiaeyeyrey i yononoeouoio eaaea ao i eeyr. Beneyay eny
 naayuy auu+aa oy nere eey bc i yuey iyeyrei, aoiioia aauu
 i ouo i nyiaeyrei afu i a ar iyieuyay aae, auu+aaua aia-
 raiearu "ariyiee" eiaiauruu yproi i or. Beney auu+aae-
 ru oreoeaieuu ayaoe ao i yeyre i yeo i oaeoaur. Aaooaaga auu-
 +aaeara afiooeoaa eapaeai ariyieeyrei aer aen i ieara
 aeryy i iaia eoroeyreiay nira ayray afuro uyryeyo ao
 i eae. Yproior, ao ca i ai auu+aaear iearu oy nere eey ariy-
 ie-areairaeieuu ayaoe ao i e, iaraeae ieara ariyie yeoaa
 ay iyueyiy aaeaaearu aa i iearaa i yie i nyie i eae.
 Aoeaeyray XV-XVII ynyry ae aaeeyi Ea i aiaa-Iiaaen
 ay Eaia eieieeaearu i yonon +ioe nyiaeyr ae ar aae-
 i eae. I iearu aer aen i iroa ariyie aeeyay, aeyryre ayae
 i ieeae aeeyayae. Ayray afuro uyryeyo aay auu+aaeara
 eiaou ep+ ao i e ariyieeyry, oauynec e, nyiaeyrei iyuc
 ariyieuy aen i e ae aaeey aeeyr. XVI ynrei 60-u eeyreiay eny
 aeear arua eouu ay ieeae aeeyreiay aiaruearu. Ao eny uy i
 ariyie, uy i auu+aa eoeyneiei niraear oyareuyi eare yuae
 eey aaeiaeu-aaru i anu ybnyrer.

Son illərdə qıpçaqların tarixi, mədəni irsi, mənşəyi və s. məsələlərə həsr olunmuş bir sıra nəşrlər işıq üzü görmüşdür. Belə nəşrlərdən biri 2002-ci ildə Almatıda A.N.Qarkavetsin müəllifi olduğu “Qıpçaq yazılı irsi (98) adlı kitabıdır. Burada erməni əlifbasında qıpçaq mətnləri toplanmışdır. Əsərin Qazaxıstan nəşri əslində 1993-cü ildə onun Ukrayna nəşrinin təkrarıdır. Müəllif yalnız nəşrin həyata keçirildiyi ölkənin etnik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq əsəri “Qıpçaq yazılı irsi adlandırır. Əsərin bütün mahiyyəti isə böyük bir mədəni irsin qıpçaclara deyil, ermənilərə məxsusluğunu iddia etməyə yönəlmişdir. Qazaxıstan nəşrinin yalnız titullarında səhifəsində əsərdə toplanmış yazılı abidələr erməni əlifbasında qıpçaq

mətnləri adlandırılır. Nəşrin giriş hissəsində qıpçaq dilində danışan, yazan və dua edən və 400 il əvvəl dünyada ilk dəfə qıpçaq dilində kitab çap etdirmiş sirli “**Ukrayna erməniləri**” adlı məqalə verilmişdir. Məqalənin birinci hissəsi “**Qıpçaqdilli ermənilərin tarixindən**” adlandırılır və burada məqsədli şəkildə qıpçaqlara məxsus tarix və mədəni irs ermənilərə aid edilir, qıpçaq türklərinin tarixi saxtalaşdırılır.

Âîî÷ãã äëë, îíóí äëýýr ðörê äëëýrê ëëý î õããëñýñë, îüöç äëëë ëëý éàõüíëüü üããüíãã äëéîýøë îýëóîàò âãýí îýíáy Î àùî óã Äãðãrëíëí “Äëããíó ëöüàò-òò ðörê” ýñýrëäër. ßñýrëí î öýëëòë Î àùî óã éáí Üõñãéí éáí Î ýüý î î ýã íëñáéí-äýí ýþröíäöëó êëîë Äãðãràã áíããáí îëî óããór. Î.Îrëñãëã ýþrý, Î àùî óã Äãðãràë 1025 äý 1038-üë ëëëýr àràñüíãã áíããáí îëî óããór (164, s. 3). Î íóí Äãràðãíë ý`éáíëàrñíã î ýö-ñõñëóüó øðáüý âíüórîór. Çãäýýáí î ýíýýë ííã éàðøü ðýr-äëëý äý öýññë äëîã èî êáíü âãrîëøäë êë, áóíóí äã áàrëç íö-î óíýñë ëöüýðäër. (164, s. 4)

ßñýrëí áérëíüë üëãëíëí 260-úü ñýüëöýñëíáy î öýëëð ýþñ-ðýrër êë, ýñýrë üëürë ðàrëðë ëëý 466-úü ëëäý éàçîüøãür, éýíë 1072-üë ëëäý. Üýî÷ëíëí î äã îýëóîãór êë, î öýëëð ýñýrë äþrà äýöý éíðëããüããáí ñíírà êëë ëëý áàøããór î óããór. Äãîýë, ýñýr 1074-üó ëëäý ðàîãíëáí îüøãür. ßñýrëí éáýáíý íõñöýñë Êñòáí-áóëãã ñàðëáíüëür. ßëéàçîã 319 ñýüëöýäýí éããýðäër. Êöüýðëí áëçý ýýëã ÷àðáí ñóýðë Êðáí î ýíýýë Î ýüýî î ýã áéí ßáó-Äýêr ýã-Äýîýøäë ðýýðëíáyí êëë äýöý ýýáüý írëëíãããáí ÷üðãüë îüøãür. Ñóýð ÷üðãüë î ññü írëëíããüë éãçüë î ññüíããáí 200 êë ñíírà üýéãòã éã÷ëëë îøäër. Êàðëã, ýþröíór, ðörê äëëëëë éã íëñ áëëîø, éã äã üã÷ äëëîýîø, áóíã ýþrý äý, ðörê ñþçëýrëíáy ÷íðëó ñýüäëýýý éíë âãrîëøäër. Ñýüäëýý ýýã ñþçëýrëíáy äý âãããür. Êöüýð êëë äýöý 1915-1917-üë ëëëýráý Öörëëëýý ýýã ýëëããñüíãã Êëëëñëë Ðöüýð î öýëëë î öýöýðëíáyí íýör áãëë îøäër.

Êàðèàéí ñyùàëýrè áó íyöräý îëäóúó èè ì è ñàðèàí ì ùðàûr. Ñîííà èöüýð 1939-úó èëäý Áàñè ì Àðàèàé òýrýðèíäýí ìñ ì àíêù òörèúý-
 ñèíäý íyör áàèè ì èðàèr (265, s. 8). Äèññàròàñèéààà Á. Àðàèàé
 íyörèíéí 1985-úé èè òýèràr íyörèíäýí èñðèðàäý áàèè ì èðàèr.(306)

Òörè òííèó ì èàrù, î úó ì èýäýí àûí÷ààèàr ùàààûíàà ýí äý-
 àè ì ì ýèó ì àðèàr ×èí ààéíàãèàrùíààûr. Èè îèàràã îíèàr Èàèèíó
 Áé÷òrèí òýrýðèíäýí òýrúó ì ý áàèèýrýè íyör àðàèrèè ì èðàèr (85).
 Ààùà ñîííà rón òýràðòíàèàrùíààí H.Á.Êòíàr (310), Á.Ñ.Òàñ-
 èèí (250) ×èí ààéíàãèàrùíààí àèr ñùrà ì ýèó ì àðèàrù rón àèèíý
 òýrúó ì ý áàèèýrýè ÷àí àðàèr ì èðèýr. Ñù ì à Òñèàíúí “Òàrèðè ààéä-
 èýr” ýñýrè Ð.Á.Áéàðèèí äý Á.Ñ.Òàñèèí òýrýðèíäýí rónúàéà òýr-
 úó ì ý áàèè ì èð äý òýrùèýrèý àèrýý ÷àí áàèè ì èðàèr (249).

Òýrà ààéíàãèàrù è-ýrèñèíäý ß áó Ñýèà Áàá ýè-Ûýééà àéí
 Çýùùàè Gýràèçèíèí “Òýäýrèýrèí äýçýéè” (“Çàéí ýè-àðààr”)
 ýñýrè ì àràã àíúòòr. ßñýrèí àèçý ì ýèó ì îèàí èèè ýéèàç ì àñù
 Èíýèèòýrýäý ñàðèàíúèùr. Ííèàrààí àèrè Íèñòíàóí Áíàèàéàí
 èèàáòáíàñùíàà (N:240, èp÷òrèè ì ý òàrèðè ùèùrè 1196-úú èè,
 ì èèàèè 1782-úé èè) Êà ì àrèù èràè Êíèèàúèíäý (N:213,èp÷òrèè ì ý
 òàrèðè ùèùrè 930, ì èèàèè 1524-úó èè) ñàðèàíúèùr (118, s. 6).
 Á.Á.Áàròíèàà ýþrý, Íèñòíà ýéèàç ì àñù Êà ì àrèù ýéèàç ì àñù-
 íúí ñòrýðèàèr (68, s. 23). ßñýr Áýçíýàè ñòèðáí ßàá ýr-Ðýðè-
 àéí àñà ùàèè ì èéýòè èèýrèíäý (1050-1053) èàçùè ì ùðàûr. Ííóí
 ì öýèèèèèèí òýrúó ì àèè-ùàèù ì ýèó ì áàèèè, èàèèí ííóí íèàéíý
 ýñàñýí ì öýééýí àòíýè îèòr èè, î, Êàáóè èàòùíèùíààèù
 Gýràèç òýùrèíäýíàèr. Ì.Áààèàòíàà ýñýrè òàùèè-ðàññ áàèäýñè
 ààèàíàùrùr (118, s. 6-22). ßrýá èòùàèùíààí ñòèðáí Ì àù ì óáóí
 ùàèè ì èéýòèèèí ñííóíàààè (1041-úé èè) îèàí àþàràý èñèà ì
 àóíèàñùíúí òýrà ùèññýñèèèí òàrèðèèèí þèrýíèè ì ýñèíäý Gýràèçè
 ì òùó ì ààéíàãàûr. ßñýrèí àèr öýñèè òörè òàèèàèrùíà ùýñr áàèè-
 ì èðàèr èè, áórààà àà èè ì àèèàrùí ì ýíðýéè ùàààûíàà ýòñàíý áà-
 rèè ì èð, ùý ì èí ýòñàíýäý èñý èè ì àèèàrà àíúó ì îèàí àûí÷ààèàrùí

ààù ÷ÿèèè ì èøàèr.

Gÿràèçè èñèèòàäÿ àðàèèè ãàéíàãèàr è÷ÿrèñèíäÿ Úáèùàíè àÿçèrèíèí úíùràòè ÿñÿrèíè, Èáí Ì òäÿòòàííí ÿñÿrèíè (VIII ÿñr), “Àóíèáííí òàíèèèèè ùàããúíàà” íà ì ÿèò ì ÿñÿrè àÿ èáí Òírààà-áàùèí “Öÿáÿrèÿr èèèàáú“íú (“Èèòààè ÿðààr“, XI ÿñr) ÿþñòÿrèr. Ñííóíúó ÿñÿrèí ààúíú ÷ÿèÿrèÿí Ýÿràèçè ÿò ì áí èè, Èáí Òí-àààáàùèí “Òàrñèàrúí ì ÿíøÿèè àÿ ì ÿñèÿíèÿrèíèí ì ÿú ì òñó“ (Èèòàá Úà ì ùàràò ÿíñàá ÿè-ðàrñ àà-í-íàãàèèè) àãèù èò ì èø òàrèòè ÿñÿrèíè ìÿçÿràÿ òòò ì óðàór (68, s. 24) Ýÿràèçèíèí ÿþñòÿràèèè øÿùÿrèÿrèí ààù “Úòàòá ÿè-àèÿ ì” (“Àóíèáííí ñÿrùÿàèÿr“) ÿñÿrèíäÿ àÿ òàç-òàç èøèÿí ì èøàèr. Ýþròíór, Ýÿràèçè áó ãàé-íàãàáí àà àÿùrÿèÿí ì èøàèr. Â.Â.Áàròíèàà ÿþrÿ èñÿ, Gÿràèçè àÿ X ÿñr áíííè ì ì öÿèèèèèèíèí “Úòàòá ÿè-àèÿ ì” ÿñÿrè ò÷òí ì ÿíáÿ Èáí Òírààààáàùèí ùÿ ì èí èò ì èø ÿñÿrè íè ì óðàór. Ñÿÿr Â.Â.Áàròíèà ùàãèùàírñà, ííàà ãàéíàãèàràà òÿèàrèàíáí ì ÿèò-ì àðèàr áóíóíèà áàùèùàùr. Òàrñàèèèè ãàéíàãèàr è÷ÿrèñèíäÿ áíí-íè ì ì öÿèèèèèè “Úòàòá ÿè-àèÿ ì” ÿñÿrè òòñòñè èàr òòòór. Áàèÿ èè, áórààà àùí÷àãèàr ùàããúíàà èèèí ì ÿèò ì àðèàràáí áèrè þç ÿèñèíè òàí ì ùðàùr. Ñèèàç ì ààà ì öÿèèèèèè ààù íè ì àñà àà, ííóí òÿrèà íèóí ì à òàrèòè àÿ ñèòàrèð÷èñèíèí ààù ààrèè ì èøàèr. Áóðààáí ì ÿèò ì íèór èè, ÿñÿr ùèùrè 372-ùè èèäÿ (ì èèààè òÿãàè ì è èèÿ 26 èéóí 982-14 èéóí 983-úò èèÿäÿè), ì òàñèr Ñòààííñòàííí øè ì à-èè-àÿràéíäÿ éàrèÿøÿí Áóçàáí ÿèàèÿòèíèí ùàèè ì è Ñáó-è-Úàrèñ Ì ÿùÿ ì ì ÿà á. Ñù ì ÿà ò÷òí èàçùè ì ùðàùr (76, s. 505). Ñèèàç-ì à Óó ì àíñèèèÿ ùÿàèèèÿ íèóí ì óø àÿ óçóí ì òàäÿò èøùã óçò ÿþr ì ÿ ì èøàèr. Hyùàéÿò, ÿèèàç ì à 1930-úò èèäÿ Â.Â.Áàròíèàóí ÿèrèø àÿ ÿþñòÿrèùèÿrè èèÿ íÿø ààèè ì èøàèr (267). Áóíóí àràúíùà ÿþrèÿ ì èè øÿràøòíàñ Â. Ì èííñèè 1937-ùè èèäÿ ÿñÿrè òÿààèã àäÿrÿè ÷àí àðàèr ì èøàèr (308). Ààùà ñííðà 1962-ùè èèäÿ Òàù-ràí Óíèààrñèòàðèíèí íríðàññíró Ì àíó÷àù Ñíðóààù òÿrÿòèíäÿí “Úòàòá ÿè àèÿ ì” þèrÿíèèÿrÿè àèr ñùrà øÿùrèÿrèÿ íÿø

àòàèrèè ì èòàèr (300). Èàèèí áó ààéíàãèàrúí ì ýèó ì àòú àèçý ÷îð àç øåé ààrèr.

Áéíè ñþçö Éáí Õîràààáàùèí “Kitabi-øë-ì ýñàèèè àý-è ì ý ì àèèè” (“Éíèèàr àý þèèýèýr èèòàáí”) ýñýrè ùàããúíàà ñþèèý-éý áèèýrèè. Ññýr 1889-úó èèäý ôràíññç øýràøóíàññ àã Áóéå òýrýðèíäýí ìýør áàèèìèòàèr (309). Àçýràáéúàíàá áó ààèäý H.Âýèèðáíèù òýrýðèíäýí rón àèèèíý òýrúó ì ý áàèèýrýè øýùrèýrèý àèrýý ÷àí àòàèrèè ì èòàèr (141).

Âúí÷àãèàrúí ì ííííè èñòèèàññ àþàròíäý ñèéàñè òàèáèè, Àçýràáéúàíà éørøèýrè Éáí ýè-Ññèrèí “Ñè-Èàì èèè èè-ò-òàrèð” ýñýrèíäý þç ýèñèíè òàí ì ùòàùr. Äèññàròàñèéààà ýñýrèí 1853-úó èè Ñ.Õîríáàrà ìýørèíèí 1966-úú èèäý Áàéróðàà òýèràr ÷àíúíàáí (301), ùý ì ÷èíèí ýñýrèí Àçýràáéúàíà àèà áþèìýèýrèíèí Ì.Ñòýíàèçàäý òýrýðèíäýí òýrúó ì ý áàèèýrýè 1959-úó èèäý ìýør áàèèìèò ÷àíúíàáí èñòèòàäý áàèèìèòàèð. Áóíàáí ýèàäý, ýrýá àý òàññ ààéíàãèàrúíúí àèr àròíó Á.Ã.Òèçáíàòçáí òýrý-ðèíäýí “Âùçüè Íràà òàrèðèíý áàèr ì àòàrèàèèàr ì ýú ì óýñè” áàèè ýñýrèíäý òííèàí ì ùòàùr. Áórààáí àúí÷àãèàrèà áàùèù ÷îðèó ì ý-èó ì àò ýèäý àò ì ýè è ì èàíú ààràùr. “Ì ýú ì óý”íèí àèrèíúè úèèèè-äý ýrýá ì öýèèèèèèèèèè ýñýrèýrèíäýí éààrýò ñà÷ ì ýèýr áàrèè ì èò-àèr (252, s. 153). Áàùà ñíííà Á.É.Èó ì àèíàóí “IX-XI ýñr-èýràý Èè ì àè àþàèýðè ýrýá ààéíàãèàrúí òçrý” ýñýrèíäý ì öýè-èèèè òýrúó ì ýñèíäý áàrèè ì èò ì ýèó ì àòèàràáí èñòèòàäý íèóí ì óò-àór (178).

Hýùàéýò, òàññàèèèè ààéíàãèàràáí XVI ýñrý Áðñèèýýíèèèí “Ì ýú ì ó ýò-òýààrèð” ýñýrèíäýí áýùrýèýí ì èèèè. Ññýrèí òíòí-ráíríàóèñèèàññ, ýèrèð àý øýrùèýrèý àèrýý Á.Ò.Òàùèrúáííà òýrý-ðèíäýí ìýør àòàèrèè ì èòàèr (243). Áó ààéíàã ì ýòùór àùrúüç áííñó “Ì áíàññ“úí àýàè ì ààrèàíòèàrúíàáí àèrèíè þçóíäý ýèñ àòàèrèr. Áórààáí Ì áíàññúí àúí÷àã èþèèò íè ì àññ àéàúíèàòùr. Ññýràý, ùý ì ÷èíèí àúí÷àãèàrèà áàùèù àèr ñùrà òííííèí àý

àóíííèìëýr ì þáuóääór.

Àûî÷ääëàrúí Àçýráàéúáíà âý ãííóó ýràçèëýrý ãðúíèàrú
âý íràää ì ýñéóíèàð ì àñú ùàããûíää áer ñûrà ì ýéó ì àðèàr á-
ì ýíèääèèè âý ýóruóääèèè ãàéíàãèàràà þç ýèñèíè èàì ì ùðàûr. Í í-
èàr è÷ýrèñèíâý Êãííòè Ìrîãääèéý àèà áàèéýí “Êàròèè ÷àrèàrúíúí
ùýèàòú” ààèù ýóruó ãàéíàùú àèããýòýèàéèääèr, áàéý èè, áóráää V
ýñrý àèà ùàãèñýèýrý áàùè Çãããðãàçèéääã ãûî÷ääëàrúí àãú ÷ý-
èè ì èðàèr (200). Ýóruó ãàéíàãèàrúíääí “×àrèàr ÷àrú Àãàèèéí
ùýèàòú” ýñýrèíâý ãûî÷ääëàrúí Ýóruóñòàíà èþ÷òròè ì ýñè òàèòú
þç ýèñèíè èàì ì ùðàûr. Ññýr É.Nýñèáíâ ðýròèíâýí rón àèèéý ðýr-
úó ì ý áàèéýrýè ýèrè âý ðýrùèýrý àérýý ÷àì áàèè ì èðàèr (139).
Árì ýíèðilli ãàéíàãèàràá Êèràèíñ Áàíçàèãòñè ì ííãíè èòúàèù
àþàròíâý ãûî÷ääëàrúí Àçýráàéúáíà ãðúíèàrú ùàããûíää ì ý-
éó ì àò áàrèr (93).

XI ýñrèí ñííóíääí rón ñýéíà ì ýèýrè ãûî÷ääëàr ùàããûíää
ì ýéó ì àò áàr ì ýéý áàðèèéèr. Áóráää ííèàr “ííèíããñ” âý “éó-
ì àì” àãú èèý òàðùrèàíûr (219). XI-XII ýñr Áèçàíñ ì öýèèèèèèè
Êíííòàíèè Áíàrèáíàrîáíú (166), Áííà Êíííèíèà (163) âý á.
ãûî÷ääëàr ùàããûíää, ííèàrú íà÷áíãèýrý òíããóð ì àñú âý ñ.
ùàããûíää ì ýéó ì àò áàrèr.

Bizans tarix əsərlərinin XI əsrdən etibarət türk dünyası
haqqında verdikləri məlumatlar heç şübhəsiz böyük əhə-
miyyətə malikdir. Belə az öyrənilmiş Bizans qaynaqlarından
biri İoannes Kinnomosun “Tarix (302) əsəridir. Müəllif
Komnenlər sülaləsinin imperatorları II İohan və I Manuelin
hakimiyyəti illəri (1118-1176) haqqında danışılan əsərində
Komnenlərin kuman-qıpçaqlarla münasibətlərindən geniş
şəkildə bəhs edmişdir. Özünün ifadəsinə görə, bu iki impe-
ratorun səltənət dövrünü qələmə alan Kinnomos imperator II
İohanın (1143-cü il) ölümündən bir qədər sonra anadan ol-
muş, hələ gənc yaşlarından I Manuelin hakimiyyəti döv-

ründə imperatorluq katibi kimi xidmətə başlamışdır. O, imperatorun Anadoluda türklərə, Balkanlarda macarlara və serblərə qarşı yürüşlərində iştirak etmişdir. Çox ehtimal ki, əsər Manuelin ölümündən sonra onun yerini alan oğlu II Aleksey Komninin (1180-1183) hakimiyyəti illərində qələmə alınmışdır. Çünki Kinnomos əsərin bir yerində Manuel haqqında ölmüş, oğlu II Aleksey haqqında isə həyatda olan bir insan kimi bəhs etmişdir (302, s. XXI). Əsərdəki məlumatların səhihliyinə şübhə yoxdur. Onun XI-XII əsrlərdə kumanlarla bağlı məlumatları digər mənbələrlə də uzlaşır. Maraqlıdır ki, o, hunlar kimi qıpçaqları (kumanları) da “skif adlandırmışdır (302, s. 61). Dissertasiyada İohannes Kinnomosun “Tarix əsərinin türk alimi prof., dr. İ.Demirkent tərəfindən yayına hazırlanmış nəşrindən istifadə edilmişdir.

XIII jñr ì öyëëëðëýrè èàëëëàëû Îëàíî Êàrìëíë àý òëàíä-ðëëàëû Ýëëëî ì Ðóárôê ì îíãîê ëñòëàññúíäàí àèr íá÷ý èë ñîírá Äýððè-Äñî÷÷üà ñýëàùýð àò ì èø, ãñî÷÷ãëëàrñí àëíë ýðrøëýrè, äýôí àäýðëýrè àý ñ.ùàãñúíäà àëé ì ýðëë ì ýëó ì àðëàr àâr ì èøäèr (227).

Sàääëàíàí àäéíäãëàrèà éàíàøû, ì þàçóíóí öýäãëè çà ì à-íú àëýýr éàçûëû àäéíäãëàrèàí àà ëñðëòàäý àäëë ì èøäèr.

Ì þàçóíóí àràøäñrúë ì àññúíäà àrðãîëîëë ì àðàrèàëëàrñí òö-ñónë ýüýìëëéýðëíë àãéä àò ì ýê èàçû ì àñr. Äëññàròàñëéàää Ñ.Ä.Îëàðíéíäàíúí (214; 215), Ñ.È.Ðóäãíêîíóí (233; 234; 235), Ì.Àròà ì àííâóí (62), Êãàðéóðîíäàíúí (132) Ð.Ô.Èòñëí (153), Ê.Â.Âéàðëëíàíàíúí (91), Ê.Ð.Êñçëàññíâóí (180; 181; 182), Ú.Ôýëëëíâóí (261; 262; 263; 264) àý ñ. ì öyëëëðëýrèí àrðãîëîëë öýäãëèàðëàrñíäàí áýñrýëýí ì èøëë.

Ô ì ó ì ëëëäý ãñî÷÷ãëëàrñí ëñöýr äýrá, ëñöýrñý äý øýrà ãró-íó ëëý áàñëû àèr ññrà àë ì è öýäãëèàð ýñýrëýrè ì þáúóääór. Áéíë çà ì àíäà Äçýràäëúàí ðäëãñúíúí àòííýáíäçë ïrîäëà ì è äý áó äý èà àëýýr äýrýýäý èøëýí ì èøäèr. Êäëëí ãñî÷÷ãëëàrñí Äçýràäë-

uái ðæãúíúí éarái ì àñúíàà èðèràèû ì ÿñÿÿñè ðàréðøóíàñèúúíàà
aérúuà òÿäãèàð èøéíäÿ èðúãèàíäûrúè ì à ì ûðäûr.

XIX ÿñràÿí áàøèàèàràã äóíéà ðàréðøóíàñèúúíúíàà ãûí÷ãã-
èàréà áàüèú ííèàréà òÿäãèàð ÿñÿrÿrè éaçúè ì ûðäûr. Áèç ãûí÷ããèà
ùäããúíàà ì þáúóá íèáí áòðóí ÿäÿáèèéàòúí òÿíáèè àíàèèçéíè
ãâr ì ÿéè ãààrú ì ùçà ì ÿãñÿã ãíé ì à ì ûðúã. ßñèéíäÿ ãûí÷ããèàrúí
ì ÿíøÿéè, áóíèè ðàréðè èÿÿ áàüèú éííñáíñèéàèàrúí òÿùèèèè ìríáèã-
ì éí àèäúíèàðäûrúè ì àñú áàðú ì úíááí áàùà äöçÿóí íèàràû. Áóíà
ÿþrÿ äÿ, áóràãà ùÿ ì éí éííñáíñèéàèàrúí ì àùèéÿðèíè ÿþñöÿr-
ì ÿé, áàùà ñííà ãûí÷ããèàrúí ðæãû ì ùçúí áóííÿáíáçè ìríñãñéí-
äÿ èðèràèû ì ÿñÿÿñèíÿ þç òÿäãèàðèàrúíàà òíðóí ì óø ðàréð-
÷èÿÿ èãéã áò ì ÿé èñöÿràèè.

Áûí÷ããèàrúí ì ÿíøÿééíÿ äàèr rón ðàréðøóíàñèúúíúíàà ôí-
r ì àèàð ì ûð éííñáíñèéà èèè äÿöÿ Á.Á. Áró ì ì-Áræ ì àééí òÿÿÿ-
ðéíäÿí èÿÿè ñöröè ì øäàör. Í, “Áÿràé Ì ííãíèóñðáí äÿ Óréáí-
ðàè àèèàrú” ÿñÿréíäÿ ×éí örííèèàñúíúí, ùÿ ì ÷éíéí àèÿÿr ààé-
íàãèàrúí ãûí÷ããèàrúí òþrÿ ì ÿÿÿrè àràñúíàà à÷úã ñà÷èú äÿ ì ààè
ÿþçèò éíñáíèàrúí íè ì àñú ùäããúíàà ì ÿéó ì àðúíà ÿñãñèàíàràã
ííèàrúí øè ì àè-äÿràé àèíèèèÿÿÿ ÿáíáðèè áàüèúèúúíúí ÿþñöÿr ì ÿéÿ
úÿùà áò ì èðàèr. (106, s. 57-67). Áàùà ñííà áó fikir È.Í.Áó-
ì èééíà òÿÿÿðéíäÿí éíèèðàð áòàèèèè ì èðàèr. Áó éííñáíñèéàèà ÿþ-
rÿ, èàíáèèèè àèíèèèÿÿr ÿäÿÿéúÿ óãíèàð ì ûð, ñííà èñÿ òörè-
èÿø ì èðàèr (112, s. 17-26). Áûí÷ããèàrúí òörèèÿø ì èð ùèíà-Èràí
èþèèò òííèó ì íè ì àñú òèèè áó äÿ àèÿÿr øÿèèäÿ Á.È.Íííà
(223), Á.Á.Èàràèíà (156), Ñ.À.Íèðóíéíà (216) äÿ ñ. Òÿä-
ãèàð÷èàà òÿÿÿðéíäÿí ì øäàðèÿ íèóí ì óðàör.

Áó éííñáíñèéàíúí ÿñãññúçèúúí ííóíèà ì öÿééÿí íèóíór
èè, ãûí÷ããèàrà ì ÿöñöñ àrðáíèíæ ì ÿäÿíèèéÿðÿÿr àràñúèÿ-
ñèè ì ÿç éíèèðàð ì øàùèäÿ áò ì ÿé ì ò ì èóíàör. Øéí-óãíà ðàéðà-
èàrú èÿÿ ì øöÿÿÿè ÿèáíÿðèÿ ðàréðéí áàùà äÿÿéí áàðèàrúíàà
ííèàrúí Áèðàé ðàéðàèàrú èÿÿ áóííÿáíáðèè áàüèúèúúí äÿ áííøó

ýrçëëýräý èàà ì àèàrú èëý áàüëúàür.

Âüî÷ããëàrúí ì ýíøýéè, îíëàrúí Þí Âñëéààà äýäè ì èèèè ùàããüíàà äëýýr êíîñâíñëéà Ç.Â.Ôîâáí òýrýðëíäýí èrýèè ñöröè- ì øø (320), Ô.Êûrcûîüëó òýrýðëíäýí èíèèøàð àòàèrèè ì èøàèr (304). Áó êíîñâíñëéà òýrýðààrëàrú ùýòàà øó ì ár äþàröíäýí Þí Âñëéà- àà òörè èçëýrèíèí îè ì àññíú áèèàèrèrèýr (169, s. 11-12; 304, s. 291).

Âüî÷ããëàrúí ì ýíøýéèíý ýýèèúý, Ô. Êûrcûîüëó èè ì ì ár- èýrè îíëàrúí ýúàààü ùàñàá ààèr (304). Áäëý òèèèèýr Ûî ì ì äè, Âà ì áàrè, Ûäèè èè ì è òýäãèäàð÷üèàrúí ýñýrèýrèíäý äý ì þáúóä- áór.

Ñèèèèýrèí òörè ì ýíøýèè îè ì àññí òèèèè þòýí ýñràýí áýrè òà- rèð ýäýäéèéàòüíàà ñýñýýí ì ýèäýäèr. 1921-úè èèäý Ì.Û.Âýèè- éàá (Áàùàrèü) (37), 1923-úó èèäý Ð.Ëñ ì áéüèîâ (23) þç ýñýrèý- rèíäý áó ààrýäý èàç ì øàüèàr. Ûýr èèè ì öýèèè Ûýñýí Àòäéà ýñàñèáíäüãèàrúíü ýþñòýr ì èøèýr (37, s. 30; 23, s. 16). Ñíííàèàr ñèèèèýrèí èràíäèèèè îè ì àññí ùàããüíàà êíîñâíñëéàèàr òñòóíèöè òýøèèè àò ì èøàèr. Â.Ê.Áàáéàá ýñýrèýrèíäý ññàòèíýrèí ñèèèèýrèí áèrààøà òþrý ì ýñè îè ì àññí ùàããüíàà êíîñâíñëéàíü ýñàñèáíäür- ì àüà ÷äèüø ì øàüèr (42; 43). Áó êíîñâíñëéà èä÷ ì èø ñíâàò äý òàrèüè þèèý òýäãèäàð÷üèàrú è÷ýrèñèíäý þçóíý òáèèè òýrýðààr òíí- èà ì øàü. Í úó ì èýäýí Äçýrááéúáíàà àà bir sıra tædqıqatçılar- ın ýñýrèýrèíäý ñèèèèýrèí èràíäèèèè îè ì àññí òèèèè ì öààðèý áäèèèè. Êä÷ ì èø ñíâàò òàðèøøóíàñèüüíàà Â.Ê.Áàáéàá êíîñâíñëéàññíà òñòóíèöè áäððèñý äý, Ê. Ì èçíýéàá (199), Â.Áèò ì óðàòîâ (46) èè- ì è òýäãèäàð÷üèàð ñèèèèýðèí áèð äèñ ì èíèí íðîíòòðè áèá ì áíèèý- ðèíäýí éààðýò íèáóúóíó ýþñòýð ì èøèð. Ñííí èèèýräý Äçýrááéúáí òàrèøøóíàñèüüíàà ñèèèèýrèí áóíèè áàòü ì ááí éáèüèí îè ì à ì àññí äý îíëàrúí áèr üèññýñèíèí írîðîðöè òàéòàèàrú îè ì àññí òèèèè èrýèè ñöröè ì ýèäýäèr (34; 52; 94; 155; 194). Àràøàür ì àèàr ýþñòýrèr èè, ñèèèèýrèý áüî÷ãã òííèó ì èàrú àràññíàà îíëàrèà ì àràèäèèýr ì þáúóäáór äý ñèèè áàü àèüíàà íýçýräý óóóéàí áóíèè áèrèèèèýr

àòííýáíàðèè ààõùìààí ààüèü îèìàìüøèàr. Áó èñý òörè òíí-
èòìèàrúíúí, î úòìèýäýí àùí÷ààèàrúí ìýíøýéèíè ñèèò ààèòàèàrú
è÷ýrèñèíäý àðòàr ì àùà ýñàñ ààrèr.

Áó fikri əsaslandırmaq üçün ÷îðëó àrãó ì áíðëýr ýþñòýr-
ì ýê îèàr. Ùýr øàéäýí ýââýè àáéà àòìýè èàçùì àùr èè, Ñàéàí-
Àèòàé äý Ìýrêýçè Àñèéàíúí ñèèò àþàrö ààèäýèýrèíäý äýäè ì
òörè ì ýäýíèééýðè àèà ì áíðëýrè èçëýíèr. Äýäè ì òörè èàãàí òà ì-
üàèàrúíúí ààü èá÷èè òîrì àññúíàà äýäè ì òörè ààð ñòàèà äý
éííì àèàrú öçýrèíäýèè òýñàèèrèýrè á.ý. VIII-I ýñrèýrý àèà Óóàà,
Àèòàé, Ìííáíèòñòàí, Äàçàðòñòàí äý Áùrúüçñòàíúí ààéàðñòò
òýñàèèrèýrè àrànñúíàà þç îrîðìðèèýrèíè òàíùr. Þç ñã ì áíðèèàññúíà
ýþrý äýäè ì òörè ààð éííì àèàrú á.ý. VIII-V ýñrèýrý àèà Óóàà,
Ìííáíèòñòàí äý Çààáéèèéáíèí ì àràèü ààøèàrú èý ýèääýèýíèr.
Áóíáàí ýèääý, ñèèò-ñèàèr üáéààí ñòèèè àèà ì áíðëýrè úóí-ñàr ì àò
àþàröíóí, àèýúý äý äýäè ì òörè àþàröíóí ààèäýèýrèíäý ñàð-
èàí ì üøàùr (226, s.333-334). Àèññàròàñèéàíúí àèrèíúè òýñèéíäý
ýþñòýrèýýí ì ýñýèýèýrè ààüà ýáíèø ýèñ àòàèr ì ýéý ÷àèüð ì üøüã.

Àçýrààéúàí òàrèðøóíàñèüüíàà ñíí èèýràý òàèäü ì üçùí
éàràíüøü îríáèàíè öçrý ì öðýèèò òýäàèèàð ýñýrèýrè èøüà öçò
ýþrì öøàör. Õì óì èèèèäý, àòííýáíàç îríáèà ì èíèí òàrèð àè ì èí-
äý áíèóèóóíóí òýüèèèè ýþñòýrèr èè, òàèèèàrúí éàràí ì à îríá-
èà ì èèè îríñàñ öçrý - ààòìðòííèç ì äý ì èàràñèéàíèç ì öçrý
þèrýíèèè. Ààòìðòííèç ì éàrèè àòíèè òíñòèrèýrèíèí àèrèýð ì ýñè
éíèò èýý àòííñóí òîrì ì àèàð ì àññü èèèrèíè ýèñ àòàèrèr (268, s. 639).
Àçýrààéúàí òàrèðøóíàñèüüíàà ì öøàüèäý ààèèýí ýñàñ úýüüò
àòííýáíàç îríáèà ì èíèí áíèóèóóíàà ààòìðòííèç ì èí àìàràúü
rîè íéíà ì àññüàùr. Á.Ààèüðàííáóí “Ýóèòñòàíè Èrý ì ” ýñýrèíäýí
ààøèà ì üø ì öàñèr Àçýrààéúàí òàrèð÷èèýrèíèí ýñýrèýrèíýäýè ùýr
àèr òýäàèèàð èøèíäý Àçýrààéúàí òàèäüíúí éàrèè àòíèè ààçà
öçýrèíäý òîrì ì àèàð ì àññü èèèèèrè ýñàñ ýþòòòè ì öøàör. Áó ì ýñý-
èýèý àèääýò èáðèðýí Ñ.Àñòíðèáí èðííèèà èýý èàçüð èè, áèð ààèèà

íeàðàã þçęýðeíe Áàðãàçúí äýäeì äý éaððe ðæãũ èèìè ðýñàèð
 ääýí àçýðããeúáiíũèð þç àííýáíáçęýðeíeí ýðàçe êííñãíñeá-
 ñúíú eíèeðað àðäèð ì èøęýð (310, s. 53). Èàèeí àãòíðòííeç ì Àçýr-
 áãeúái ðàrèð÷èęýrèíeí àeręýðærýí eáyáiý úýùðàèr. Êííñãí-
 ðòàe áàðũ ì àái áó ðýããeãàðeàrũ èèe àeñ ì ý àeúr ì àã íeàr. Áerèíúe
 àeñ ì ðàrèð÷èęýr eáreè ýùàeèíeí XI ýñrãyí ñíírà íüóç ñýeúóã
 ðàeðàeàrúíúí àðũíú íýðeýýñeíäý eáððe èðáíãeèe äý Áàðãàçãeèe
 ðàeðàeàðúí ðörèęýð ì ýñe äý áãęýeèeý, Àçýráãeúái ðæãũíúí ôír-
 ì àeàð ì àñũ ðeèrèíe ýñãñ ðóðór. Áeíe ðeèer rón äý eã÷ ì èø ñíããò
 ðàrèððóíãeúíúíäà erýeè ñörøęýrýe eíèeðað àðàerèe ì eðàèr. Áó êíí-
 ñãíñeá ãñãuá íeàràã Á.Á.Áàðòíeã ðýrýðeíäýí áãęý eðãäý
 íeóí ì óðãór èe, Úýíóãe Àçýráãeúái ýùàeèñe àeèe Èràí àeèęý-
 rèíäýí íeái àçýre àeèe, Øeì àeè Àçýráãeúái ýùàeèñeíeí àeèe eñý
 Áàðãàç àeèęýrèíäýí íeái àràí àeèe íe ì óð, àeèàrúí ðörèęýð ì ýñe
 eñý ñýeúóãeàrúí àðũíú eęý áãüèũ íe ì óðãór. (70, s. 777-778).
 Á.Á.Áàròíeããã ñííðãeũ øýrãðóíãñeàr äý ðàrèð÷èęýr íýñe (ùýr
 uàeãã ýeñýrèeéýðe) Á.Á.Áàròíeããã fərziyyə uàeũíúäà íeái àe ì e
 íýðeýýrè þç ðýããeãàðeàrúíúäà eíèeðað àðàer ì èøęýr. Áãeã àò ì ýe
 eàçú ì úãũr èe, Àçýráãeúáiúí ñýeúóãeó àðãròíäýí áàðeàeàràã
 ðörèęýð ì ýñe ðeère ì ýðuór ðöre àeèe ì è Ò.Ñò ì ýr ðýrýðeíäýí äý
 äýñðýeýíer (314). Àçýráãeúái ðàrèð÷èęýrèíäýí bir qisminin
 ðýããeãàðeàrúíúäà həmin êííñãíñeá þç ýeñeíe áó äý eà àęýýr
 äýrýúýäý ðai ì ùðãũr.

Àçýráãeúáiúí ðörèęýð ì ýñeíe ñýeúóãeó àðãrò eęý áãüè-
 eái ðýããeãàð÷eàr IV ýñrãy uóíeàràái áàðeàeàràã øýçýręýrý-
 äýe ðöre ðàeðàeàrúíúí Àçýráãeúáiá àðũíeàrũ íe ì àñũíú eíeàr àò-
 ì èr, ñãäýúý áó írñãñeí ýüý ì eéeyòñeç íeãóúóíó ýó ì áí áãer-
 ęýr. Àçýráãeúái ðàrèððóíãñeũíúíäà áó êííñãíñeá áãęý eðãäý
 íeóí ì óðãór èe, XI-XII ýñręýrãy Àçýráãeúáiãeũ àòíeè írñ-
 ñãñęýr ö÷óí ýýe ì ý ðöre àóíñóíóí áí ì eíáíð ríeð ðàràeðàrè-
 àèr, áãęý èe, ñýeúóãeó àãeũãñũ áó ýñręýrãy eáreè àãòíðòíí ýùàeè

àèèèíèí (ây èà àèèèýrèíèí) òòrê àèèè èèý yâýçëýí ì yñèíây ì òùò ì rîè íéíà ì ùòäûr. (226, s. 348).

Àçýráàéúàíàà òòrêèýrèí ýýè ì ý òíñòr èè ì è àèè ì ýòèýí-àèrèè ì yñèíý ààròù ÷òðáí àèààà ì èè Çèèà Áóíéààíâ èàçûr èè, òòrêèýrè Àçýráàéúàíà èýíàrààí ýýè ì èò àèr òíñòr ùàñnàá àò ì ýè ñýùààèr, ÷òíèè ííàà éàrèè ápéòè âý èúúà ì òòrê òàéòà òýøýè-èòèèýrèíèí ààrèùùíà ýþç éó ì óéór. (8, s. 171).

Ç.Áóíéààíâóí òèèrè èèý ràçúèàðàràâ ííó àà ýþñòýr ì ýè èñòýràèè èè, òàrèòè ààòù ì ààí àùñà íèàí àèr-èèè éóç èè ýrçéíý òàèâ âý ííóí àèè èàràíà àèè ì ýçàè. Ñýàèèéýúý ñýéúòàéò òòrêèý-rèíâyí éòèñýèây áòràí Àçýráàéúàí ýùàèèè ííèàrúí òýñèrè èèý íâ÷ý àèèèè àýéèøý àèèýràè? Á.Ë.Áóèàñèàí ùààèù íèàràâ èàçûr èè, ñýéúòàèàràâyè áó ì èññèéàíú òàrñ âý èà ýryá àèèè íéíàèà àèèýràè (113).

Áó èííñàíñèéàíúí ýèñèíý íèàràâ Àçýráàéúàí òàèâùíúí àýàè ì àýí áó ýràçèèýràý ì yñèýí ñàè ì ùò òòrê òàéòàèàrúíààí òír ì àèàò ì àñù òèèrèíý ýñàñèàíáí àèýýr èííñàíñèèà òàrèòòò-íàñ-èúúú ì ùçàà éíèèòàò àòàèrèè ì ýèâyàèr (4; 33; 94; 155; 286; 288; 289; 291; 295). Áó èííñàíñèèà írîò Ñ.Ñ.ßèèàèrèùíúí ràààèòýñè èèý íýòr ààèè ì èò “Àçýráàéúàí òàrèòè” èèòàáúíàà áàèý èòàây íéóí ì óðáór: “Óçàâ èâ÷ ì èòäýí ààøèàèàràâ ì èèàáúí IV-V éòçèèèýrèíý èè ì è Àçýráàéúàíàà ùóíèàr, áóíòòrè, ñàèà, àèàáí (àràí), àííààr, òýròýr âý áó èè ì è ííèàrúà òòrê ñíéèþèèò áíé âý òííèò ì èàr éàrèýòèá èàòà ì àãàà èàè. Éáíé àràòäûr ì àèàr öçry áó òííèò ì èàrúí àà ì ýè íèàr ùà ì ùñù ùý ì Ýóíáé, ùý ì âý Áó-çàé Àçýráàéúàí òírìààèàrúíà èàrèýò ì èòèýr. Áóíóíèà èáíàòù, ííèàrúí àèr àèñ ì è Ýóíáé Áàòààçúí ààòàà ápéýýèýrèíây, éíàèèè Ýòrúòñàí âý Àrìýíèòàí ýràçèñèíây èàòàéúàí Àçýráàéúàí òòðèèýðèíèí òàèâ èè ì è èàràíùòù ààøèàíùùúíààí èàèíùç þèèýíèí áóýóíèè òírìààèàrúíàà áàèèè, àííóò Òràíñààòààç ápéýýèýrèíây âý ààò àâr ì ýèây èàè. (4, s. 175). Òýáèè èè, áórààà èèèè òòrè

íóāyñē íē ì àēú èāē èē, ārēyí íròà ÷ àúāā áāò āār ì èò òòrē àòúíēārú
 ēēy àērēēāy Āçyrāāēúāí òāēāúíúí ēārāí ì āñúíā ýýòērēā ÷ ùòār-
 ñúí. Èēēí òòrē āēā ì áíòēyrē Āçyrāāēúāíā uāíñú āpārāyí ýyē-
 ì èòāēr, ñòāēúíā òārēòòóíāñēúúú ì úçāā ì òòýēēò úāāāāēār āārē-
 ì èòāēr. Áó úāāāāēārú òyùēēē àò ì ýāyí ííó āāēā àò ì ýē èñòyrāēē
 èē, áó ýö ì áí èē, ñēēò āpārōíāy áāò āārý áēēyrāē. Èēēí òòrē-
 ēyrēí āyòyíē ñāēúēāí Ñāēāí-Àēòāē, úyíóāē Ñēāēr, Øē ì àēē Ì íí-
 āíēòñòāí ýrāçēēyrēíēí ñēēò āpārō āāēāyēyrē ēēy úy ì ēí āpārōí
 Āçyrāāēúāíāāēú íòòār āāēāyēyrē áóíó ñpēēy ì ýēy ýñāñ āārēr.
 Àēññāròāñēēāíúí àērēíuē òyñēēíāy áó àāryāy ýáíēò áyùñ āāē-
 āēēíāyí áórāāā úy ì ēí ì ýñyēyēy òíòóí ì óróā. Áó ì ýñyēy
 ì òòýēēò āpārēyrāy ì òòýēēò òyāāēāāò÷uēār òyryòēíāyí èòúāēāí-
 āúrúē ì úòāúr. Ì ýñyēyí, Ûāēē ēāçúr èē, òòrēēyr ā.ý. VII ýñrāy ñāēēārúí
 ñyòyrē ýñíāñúíāā áórāēā ýyēēā uāēē ì çò ì ryíē òyøēēē àò ì èøēyr
 (299, s. 97). Áēçúy, áó ñēēò èòòēyñē ÷ yñrēñēíāy írîíôāúí÷āā āēā-
 ì áíòēyrē íē ì óòāór. Áúí÷āāēār ā.ý. III ýñrāy ×ēí òrîíēēāñú òy-
 òyòēíāyí ì òñòyāēē àòíēē āàúēā èē ì ē òàòúrēāí ì àuā āāøēāēúr.

Āçyrāāēúāí òārēòòóíāñēúúúíāā àóííýáíāç írîíāēā ì ēíāyí
 áyùñ āāēēyrēyí áó írîñāñāy āúí÷āā òāēòāēārúíúí èòòērāēú ì ýñy-
 ēyñēíy òíòóíóē ì óòāór. Āíüróāór, áó ì ýñyēy ýñāñēú èøēyíēē-
 ì ýñy āy òyāāēāāò÷uēār írîíāēā ì āyí ēāí ēā÷ ì ý ì èøēyr.
 Ā.Ā.Āuāēāā ýpñòyðēð èē, ŌIII ýāāyēēyðēíāy ì ííāíēēāðúí òyç-
 ēēāē àēòúíāā ku ì àí āy ēā ì íēíāāñ òāēòāēāðú Āçyðāāēúāíā āāðēē
 íē ì óò āy áóðāāā ēāðēyøēā āēýð òòðē òāēòāēāðú ēēy āāðúø ì úòēāð
 (284, s. 149). Áó, ēā÷ ì èò ñíāāò òāðēòòóíāñēúúú ò÷òí, āā ì ýē
 íēāð èē, óíēāāðñāē òēēēðāēð.

Àēr ñúrà òyāāēāāò ýñyēyrēíāy āúí÷āāēārúí Āçyrāāēúāíā
 àòúíēārú, āēēēí òírîíāēāò ì āñúíā òyñērē, òāēāúí ēārāíúòúíāā èò-
 òērāēú ýpñòyrēē ì èòāēr (3; 4; 10; 13; 33; 94; 116; 214; 279).
 Ì pāçó èøēyíyrēyí úy ì ēí ýñyēyrāyí èñòēòāāy āāē ì èò, ííēārā
 ì òíāñēāyò pç ýēñēíē òāí ì úòāúr.

I OBNÈÈ

ÃÛÎ × ÃÄÈÀÐ ÙÀÃÃÛÍ ÄÄ Ö Ì Ó Ì È Ì Ñ È Ó Ì ÀÒ

1.1. ÃÛÎ ÷ àãèàðúí ì ýíøýéè

ÃÛÎ ÷ àã ààú ì ýíáyëýðäý èè äýðý × èí òàðèð ÷ èñè Ñû ì à Ñéàí òýðýðèíäýí ÷ ýèèè ì èøäèð. Í íóí “Òàðèðè ãáéäëýð” ýñýðèí-äý, ùóí ùðè ì ààðú Ì íàã-ðàíéóéóí èøüàèèàðú ùàããúííàà ààíùð-èàí áðèò ì äý ùóíèàð òýðýðèíäýí òýù ãäèýí “ñéóéøà, àèíèí, àããóí” òäèãèèàðúíúí ààú ÷ ýèèèèð (249, s. 69; 183, s. 311). Í.É.Áè ÷ óðèí “ñéóéøà” àóíííè ì èíè “èöéãøà” (50, s. 50), Ñ.À. Íèàðíéíàà èñý “ñèí-÷à” èè ì è ðäèííñðóèñèèà àò ì èøäèð (95, s. 3). Ùàðíãèèèèðèí ìðóíóðóíààèù òýðäëýðý ààð ì àéàðäà òýäãè-ààð ÷ èèàðúí àà ì ýè íèàð èè, ùà ì ùñú áó àóíííè ì è àüí ÷ àãèàðèà áé-íèýðäèð ì èøèð. Èè íèàðäà áó òèèèð Í.É. Áè ÷ óðèíäý ñýñýí-ì èøäèð (50, s. 183). Äàùà ñííðà À.Í. Áàðíøà ì (81, s. 14), È.Í.Íîàííà (224, s. 143), À.Í. Áó ì èéíà (112, s. 19; 113, s. 165) äý ààðãèèàðúí ííóíèà ðàçèèàø ì ùèàð.

Í èà áèèèí, àüí ÷ àã (ãúá ÷ àè) àóíííè ì è óéãóð òàããáíú Ì í-éóí ÷ ìðóí VIII ýñðèí 50-60-úú èèýðèíý àèà ðóíè éàçèè ì ýòíèíäý (4-úò ñýðèð) (193, s. 30, 34, 38) èøýí ì èøäèð. Èàèí ì ýòíäýè èàèóíà áóíó äýòè ñðéý ì ýýý è ì èàí ààð ì èð (178, s. 43).

ÌÕ-Õ ýñðèýðäý ýðýá äý òàðñ ì öýèèèèðèð ðç ýñýðèýðèíèí Øýðäè Ààðíà äý Àñèèà ÷ ðèýðèíäý éàøàéàí òäèãèèàðú ùýñð ààèè ì èø áðèò ì èýðèíäý àüí ÷ àãèàðú àáéà àò ì èøèð. Èè íðááýäý ýðýá úíüðàðèèàøðóíàñú Èáí Õíðàããããú (ÌÕ ýñðèí èèèíú éàðñú) àüí ÷ àãèàðú òàòèèà ì ùø äý ííèàðúí èè ì àèèàðáí àéðüèàüíú ýðñ-òýð ì èøäèð (309, s. 31). Í èà áèèèí èè, Èáí Õíðàããããú ðç ýñýðèíè òýðèà àäýðèýí VIII ýñðý àèà ì ýíáyäýí äýùðýýí ì èøäèð. Èáí

Õĩðàààààùéĩ àðàùíuà yē-Ēnòyōðē ây Ēáí Ûpāāyē áó ðàēēàðùĩ éāðēyðàēēē yðàçēyðē ì öyēēyíēyðāēð ì yēy ÷àēū ì ùēāð.

Àíííē ì ìöyēēēē ùíūðàðē ððàēðàù ìēàí “Ûòáóà yē-àēy ì “ây ây Õĩ yñð ì öyēēēē Gyðàēçēíēĩ “Çàéí yē-yðáàð” yñy-ðéíäy ãùí÷ãāēð ēē ì àēēàðùĩ áēð ápēō ì ò íēàðãā ðàðùðēàí ì ùēāùð (300, s. VI; 211; 320, s. 19à; 70, s. 43).

Ãùí÷ãāēàðùĩ àēē ây àòíēē ì yíñóáēēēyò ì yñyēyñēíy ýy-ēéíúy, ìðòà yñð yðyá ây ðàðñ ãāéíãāēàðù áēð ñyñēy ííēàðùĩ ðòðē íē ì àēàðùíú ãāéã āāðēyð.

Ēypsàē ðòðē ðàēðāēàðùíãāí àēðéíēĩ àāù ēē ì ē Ì àù ì óä Āàðãàðēíēĩ “Āēãāíē-ēóuàò-òò-ðòðē” yñyðéíäy äyôyēyðēy ðàðùð-ēàí ì ùēāùð (306, c. I, s. 20, 30, 31, 32, 33, 101, 474; c. III, s. 139, 177, 379). Ōyççōēēàù ðyðēäyãāēíy ây ßáó-ē-Āàçēēy ýpðy áó ðàēðáíúĩ àāù ē÷ē ãóðóéóá áíðāē ì ùð àùàúúĩ ē÷yðēñēíäy áí-ùðēàí óðàùúĩ àāù ēēy áàùēūāùð. Áāēy ēē, Íúóc ðàíúĩ ìðäóñóíãā yðē áóðóø ì àãā ùyēàē íē ì óø áēð uà ì ēēy ãāāùĩ āāð ì ùð. Āāāùíúĩ áíù ì àã āàðòù ùy ì éĩ áóðóø ì à éāðéíäy áāðēàēùð. Āāāùĩ þç óðàùúúĩ éàðùíēūãāà àèyí ē÷ē áíð àùàúúĩ ēíùóðóíãā äöíéàēà ýyðēðēð. Óðàùú Īúóc ðàíãā ýyðēðyðēyí áó áàðyãy ííã āàíúðùðēàð ây Īúóc ííã Ãùí÷ãā àāù āāððð, áāēy ēē, Ãùí÷ãā àāù ēàáóē (ãāáúã) ñþçõíäyíãēð. Õòðē àēēéíäy ē÷ē ãóðó ì óø áíð àùàúúĩ áāēy àãēàíãāùðēàð. Áðòóĩ ãùí÷ãā ðàēðāēàðù ùy ì éĩ ãùí÷ãāãāí òpðy ì èðēyð (231, s. 36; 165, c. I, s.9). “Āyãē ì ðòðē ēöüyðē “íäy “ãùí÷ãā” ñþçõíóí àðàùúãāē ì ýíãāēàðù āàðãāùð: “gíiv-Çàg – óúððñóç, áyððñēç; gñíÇàg: 1) áíð; 2) áíð àùàú; 3) àúúãēū (129, s.449).

Ãùí÷ãā - ēó ì áí-ííēíãāñ àòíííē ì ēyðēíēĩ àðē ì íēíyēéãññ òyãāēēàà÷ēàð òyðyðéíäyí ì òðòyēēð úðð èçàù āāēē ì èðāēð. Í.Īðēò-ñàē “Ōtən ēēēyðēĩ ààñðàíú “íã yñãñēàíúã “половцы”“ àòíííē ì è-íē ííēã” - ÷þē ñþçõ ēēy èçàù āāēð. Ííóí ðēððéíúy, “ííēíãāñ” - ÷þēäyí ýyēyí āã ì yēāēð (312). Ā.Ā.Ēð ì ñēē ēñy ýpñòyðēð ēē,

iîēîāāñ ây éó ì àí àāēāðú ñà÷úí ây äyðēîēî ðyíýēíy ýþðý āāēēē, îāîāúúî ðyíýēíy ýþðý āāðēē ì èøāēð. Êāðāēāēîāē, āûçūēāāø, ðón ñyēîā ì ýyðēîāyēē “÷āðîûā ēēîāóēē” àāēāðú ì ýûç áóîā ýþðý āāðēē ì èøāēð (171, s. 158). Ì āðēāāððā ýyēēíúy, ñyēúôā òððēy-ðēîāy îēāóúó ēē ì è, î, “éó ì àí” ñþçõîîî ùāîñûñā ðyùāýðēî āāü ēy āāüēî îēāóúóîó ýþñöyðēð (307, s. 130) Ò.Ê.Āðóîēî ēñy “éó ì àí” āðîîîēîîēîē òîðā ì ēy āāüēāēúð. Íîîî òēēðēíúy “éó ì àí” āðîîîēîîēîē êþēõîāy “éó” (āó āóøó) ñþçõ áóðóð. “Ì àí” ēñy “òððē ì ýí” ñþçõîāyēē ēē ì è āððēēñāð (127, s. 99). Ýþðēy ì èē āāçāð îóāēēñēñòē Í.Ñōēāē ì āîîā “āûî÷āā” āðîîîēîîēîē āðāøāü-ðāðēyí áó òāēõāîúî òà ì ùāñúā àēāyò āāðēð. Āûî÷āā òà ì ùāñú ēēē āāððēēāē òyðāyí ēāāðyðāēð. Íîîî ì òāñēð āāü “Ê ññ āēîí” - “āîðā ýyēð “āēð.. Ýõ ì àí ēē, ýðyā ýēðāāñúîāāî ýāāyē òà ì ùāîúî āāøāā āāü îē ì óāóð. Í.Ñōēāē ì āîîāā ýþðý, áó āā “āûî÷āā” āðîîîē-ìēîāy ñāðēāî ì ùāüð ây ēýāēî ēē, “ēēē ì÷āē” (ēēē āû÷āā) āā-ì ýēāēð (247, s. 498). Áó ðēēð ì āðāā āîüðññā āā, ýñēēîāy òāēðēāðēā ýñāñēāîāüðúē ì à ì ùāüð. Ì āðāāēüāüð ēē, îîēîāñyēðē ēðāîāēēē ùāñāā āāyí Áēāò îîēāðúî Ìāððāā þēyñēîāyí (Børðø-ðøn) ýyēāēēēîē ây qıřçaqların ðónúā āāüîúî partav sözünün äyēēø ì èø ôîð ì āññ îēāóúóîó ýþñöyðēð (221, s. 367).

Òyāāēāāò÷üēāðúî āēð ÷îðó “āûî÷āā” ñþçõîîî āē ì îēîýē-ēāñúîü āðāøāüðāðēyí êypçag - éó ì àí-iîēîāāñ îāðāēāēyðēîy āēāyò ēāððēðēyð. Íîēāð “qypçag” āðîîîēîîēîēî ýñāñúîāā òððē-úy “ēubā” ēyē ì ýñēîēî áóðāóúóîó ýþñöyðēðēyð ēē, áó āā “ñāðú, à÷üā ñāðú, ñîēüóí” ây ñ. ì ýîāēāðú āāðēð. Ýþðēy ì èē òððēîēîā Ê.Íā ì āò ì òððyēēð òāēāēāðúî éó ì àîēāðú îāúy āāēāîāüð ì āññúî îýçyðāyí ēā÷ēðð: ðónēāðāā “îîēîāāñ” āāü “îîēîāüē” (ñîēüóí, à÷üā ñāðú, ñà ì àí ðyíýēē) ñþçõîāyíāēð; Āē ì àîēēāāā āûî÷āāēāðú vāl (ā) wā (n) > vālþ āāēāîāüð ì ùēāð ēē, áó āā āē ì àîúā fālþ (ñîēüóí, ñāðú ì òūē) ñþçõîāyíāē; āð ì ýîē ây Áēçāîñ ì ýîāy-

ẽyðeíäy “Òàðòãø” (ñàðùùí) àãeàíäùð ì ùøeàð. É.Í à ì àòy ýðy, Àãðíà ì ýíáyẽyðeíäy øeyíyí qumàn äy qun àãeàð òðeúy qu (qub) - ñíëuóí, ñàðùùí ñþçöíäyíäð (311, s. 17) À.Íííí- ì àðeíà ááey ùãñàá àãeðäe èe, ãùí÷ããeàðùí ðõnúà “ííeíãã” àà èó ì àí, èóáàí, èóáà (ñíëuóí, ñàðù ì òùe) ñþçöíóí òyðúó ì ýñeí- äyí ààøàà àeð øáe ááee (221, s. 370) À.Ááãððyù ì áíâ àøàùãàeù àòe ì íeíæ òyùeeè èðyè ñððð: èùíøàe > èùáøàe > èóáøàe > èóá/à/øàe > èóáà (ñíëuóí, ñàðù ì òùe) - øàe (èe÷èè ì ý ì ýíãñùíú áäýí àðøeñ). Á.Ó. Ì àðíeðíà áeíe òyùeeey ðàçúeàùð (196). Ááeá àò ì ýe èàçù ì àùð èe, ýðñyðeeyí àòe ì íeíæ òyùeeeyð Á.Ãðò ì ì - Ãðe ì àeéííóí Íðòà Ññeéààä äy ííà èàðùí ýðàçe- eyðäy á.y. Ì ì eíeeééí ñííó - á.á. Ì ì eíeeéééí ýãäyeyðeíäy àù èðäeí èáeúe ì àñù ùããñùíàà ì ý'eó ì àðùíà ýñãñeáíùð (106, s. III). Ýððóíðð, “ãùí÷ãã” àóíííe ì eíeí áó øyèeäy èçàùù ààùà ÷ ò òy- ãeäyøy óeúóíàóð äy ãùí÷ããeàðùí ì ýíøyèe ùããñùíàà ì øyèeyí ì ýòeúyeyðy ýyè ì ýey è ì èáí áàðeð.

Òàðeðe ýäyáeéèàòà ÷ òãàáí ðíð ì àeà ì ùø òyñyãàððy ýð- ðy, òððe òàeóàeàðù èáeíùç ì ííãíeíèà èðäeíy ì ýíñóá íe ì òøeàð äy ííeàðàà àãðííèà ýèà ì ýòeyðe ñííðààáí Ùeíà-Àãðíà ì ýí- øyèe òàeóàeàðèà ààðù ì à ýòeúyñeíäy ì áeáàíà ýyè ì øeàð. Ì ý- ñyeyí, ìãeíñeáeð èðäeíy ì ýíñóá íe ì òø ùóíeàð ì ííãíeíèà èey àãðííèà èðäeíeí ààðùùùíàáí òðy ì ý èè ì è ááeá ááeeè (57; 60; 113; 123; 144; 297). Èeéí ááeíàãeàðàáí óeáðð, èe ì àe, àùùùç, ãùí÷ãã äy ñ. òððe òàeóàeàðùíúí þíúy àãðííèà èðäeíy ì ýíñóá íe ì àeàð òçy ÷ ùùð. Áó òððe òàeóàeàðùíúí ì ííãíeíèà ááeeè, àãðííèà èðäeíy ì ýíñóá íe ì àñù òàeùúí èçàù àò ì ýe ò÷óí ááey àeð òeèeð èðyè ñððøeð èe, ííeàð Ùeíà-Àãðíà ì ýí- øyèe òàeóàeàðùí òððeýø ì ýñe ýòeúyñeíäy ì áeáàíà ýyè ì øeäyð. Ùyðàà Á.Á. Éãðà ì áeáà áeèàãàñeòy “òððe” àóíííe ì eíeí äy òððe àóííñóíóí Èðáí ì ýíøyèe íeäóúóíó ýðñyðeð (136, s. 129-135). Í eàçùð: “Òððeäeeè íâ÷ó òàeóàeàð ñðð'yøey ãà÷áí àòeàðà ì àeè

[illegible]

(112, s. 19). Î íóí ðeððeíúý, “Áíáðîíîâ” ì ýäýíeéëýðe “Áòà-
íàñeáâ” ì ýäýíeéëýðeíeí àààà ì ùâùðñà, ííàà ãûí÷àãeàðûí àeí-
eéí òàeéòàñûíà ì ýííòáeéëýðe òýñàeã àãeéèð.

Áóðààà àãeá àò ì ýê eàçû ì àùð èè, àeíeéí îðíáeã ì eíäýí
áyùñ àäýí Æ.Á. Áðó ì ì-Ãðe ì àeéí Ë.Í.Áó ì eééíâààí òýðãeè
íeàðàà òýeúý ãûí÷àãeàðû àeíeéíeýðäýí òððý ì ý ùàñàá àò ì èð. Î,
ýðñòýðeð èè, á.ý. IV ýñðäý àeíeéíeýðeí øe ì àeà êð÷ ì ýñe òàððeäý
ããeäý àeúí ì ùòàùð. Áó çà ì áí Àeðàe-Ñàeáí ààùeúã eáeéàeãñ òð-
òûã òððeýð òýðýðeíäýí òóòóe ì óøáo äý ííeàðeà ãàðùøáí àeíeéíeýð
óeúòð òàeãûíú îíð ì àeàøàùð ì ùøeàð (106, s. 18). Àeýýð òýðýðäýí
ãûí÷àãeàðû “òððeýø ì eø àeíeéíeýð” (106, s. 57) àãeáíàùðáí
Æ.Á.Áðó ì-Ãðe ì àeéí àeíeéíeýðeí ÷ îðeó äýáeéëýðeí áðeéééí-
äýí eáàðýò íeãóòóóó ýðñòýðeð.

Í.Á. Àðeñîíâà ýððý eñý, óñóí äý àùðùúçeàðûí ò ì ó ì è ýú-
àààù íeáí ààðà àùðùúçeàð òððeýðeí àeíeéíeýðeý ãàðùø ì àñûíàáí
eàðáí ì ùøeàð (57, s. 121).

Ýððóíâðeó èè ì è, àeíeéí îðíáeã ì è ãûí÷àãeàðûí ì ýíý-
eéíe àðàøàùðàðeýí óçý ÷ ùðñà àà, áó ì ýñýeý ýððàòûíàà ì òððýeèð
òeèððeýðeý òàñeàøðùã. Àù eðäý ì ýííòá íe ì óø óñóí, óeúòð, àùð-
ùúç ñàáeð, áó ì à èè ì è òððe òàeéòàeãðûíúí àà àeíeéíeýðäýí òð-
ðý ì ýñe eààeà àãeè ì eøàeð. Áó eñý þç íðááýñeíäý îðíáeã ì èí ùýeè
àãeè ì ýäeééíe à÷ùúá ýðñòýðeð. Áãeý àøøóí ì ýê íeàð èè, àç ãàeà
áòòóí ààøeúá òððe òííeó ì eàðù eðáíáeéèe àeíeéíeýðeí òððeýø ì ýñe
íýòeúýñeíäý ì áeãáíà ÷ ùð ì ùøeàð. Q.E.Qrum-Ãðe ì àeéí kon-
sepsiyasının əsassızlığına ilk olaraq türk alimi Akdes Nimet
Kurat diqqət yetirmiş və onu rədd etmişdir (305, s.72).

Ãûí÷àãeàðûí àeíeéí òððý ì ýñe íeóá-íe ì à ì àñ ì ýñýeýñeíý
ýýeãeäý ýðñòýð ì ýê eàçû ì àùð èè, Î ýòýíeí (Î íãáíeí) Ûóí
è ì íãðeéàñûíà òàáá àòàeéè òàeéòàeàð è÷ýðeñeíäý àeíeéí äý ãûí÷àã-
eàðûí ààù eáíàø ÷ ýeéèð (85, s. 183). Áàøãà ñþçeý, ×eí òðííeèà-
ñ ì àeíeéí äý ãûí÷àãeàðû ì òððýeèð àòíeè òííeó ì eàð èè ì è òàòùð-

eæéúð, eèéíúèè, ííeaðúí áéíè æpðäý ðaðææ éaðàì àeàð ùä-
 äúíäà òýñýääð éaðáíúð. Áaðèúáñú èñý æç ×éí ì ýíáýëýðèíäýí
 áó òííeó ì eaðúí àðíèè äý æè ì ýíñóáeéýðè ùäâúíäà ì ýeó ì àò
 ýeäý ääý àèè ìððè. Áóíóíèà áäý æèíeéýðèí ñííðàè ðææèè
 ì öýééýí ì ýíäàà ì ýeó ì áóð. Á.ý. III ì eíèèèèè ýðçéíäý æèíeé-
 ýð ÷eíèèèèèè ì eíèèèèè ì òuàðeáýëýð àíàð ì úð äý ì ýüeóáeéýðòý
 óúðà ì ùeàð. Áó ì òuàðeáýëýð ííeàðúí ýèñýðeéýðèíeí ì ýuàéíý
 ñýäýá íè ì óð, äæeáíeàð èñý eà þç äýðýíëýðèíè òýðè àð ì èð, eà äà
 ×éíeí ì äðýëýðèíäý éaðæéáí “ìáí” ðæéðàñúíà ÷äðèè ì èðýð.
 Ííeàðúí áèð æèíè è Áðàð ì àíóððà, Èðàäàèè äý Ñæeóáíà ÷æeàðú
 ùþaçýñèíý, æýýðýðè èñý Áæeèæ, Àèðæ äý Ùýíóáè Ñæeð ýðà-
 çèýðèíý èþ÷ ì òðýð èè, áóíeàð äà ì òàñèð Ñæeð ðæeæeàðúíí eà-
 ðáíúðíäà èððèðè àð ì èðýð (112, s. 20; 106, s. 18). ×éí ýðaçè-
 ñèíäý äæeáíeàð þç íþááýñèíäý ×éí ðæeäúíà äæéíæúá äàðúð-
 ì ùeàð. Áóðäàáí äà ÷eíèèèèèè äýçèýðèíäý òííàñäàèè äý æè
 áóðóí èè ì è ýeà ì ýðýð ì áeäáíà ýýè ì èðæèð. Ùýððà Òñèí ñð-
 eæýñèíeí è ì íäðàðíðó ðe-Óóáí æeéáóðóíà ì àèèè íè ì óðáóð. Õàí
 ñðeæýñèíeí ááíèñè Áàí-æè Ñú ì à Òñeáííí ì ýeó ì àðúíà ýþðý,
 “ñàäàèè äý áúúà” ì àèèè íè ì óðáóð (249, s. 99). Áóðóí áóíeàð
 íýçýðäýí èä÷èèèèèè èííñáíñeéáíú ðóáúý æeðúíà æè ì àùà è ì èáí
 áäðèð. ×éí ððííèñèýðèíeí àñí÷äæeàð ùäâúíäà ì ýeó ì àðeàðú áäýý
 áèð äýíàýðý ýýè ì ýéý è ì èáí áäðèð èè, àñí÷äæeàðúí àðíèè ðàðèðè
 Ñæeáí-Àèðæ eæeèèèèè èèý á.ý. I ì eíèèèèèèèè ñííó - äðà ì úçúí èèè
 ýñðýðèíäý ñúð áàüèí íè ì óðáóð (249, s. 23). Òàðèðè èíèèèèèèè
 áóíäàí äýðèí äàðeàðú äàðáíeúä äæèð. Áóíóíèà áàüèí òððè ðàðèð-
 ÷èýðèíeí òýäæèäæeàðú íýçýðäýí èä÷èðýè. Ç.Á. Õíuáí eáčðð:
 “ðó ì àðýðèí, äýæè ì ñèèèèèèèèè äý áèð ÷íð ðàðèðè òððè ðæ-
 èæeàðúíí äýðí ì ýðàñè ì èýðè èý áèð íeáóúó òýñàèè äæéýí äýðí
 ääýðýðè; ì òððýðýè èýè ì ýéýð, áóíeàðäæèð àð èéèéó, ùððèèèèèèè
 äèèèèèèèèèèè òððèúý èý áíúó ì eóúóíó ýþñðýðýí ðòñóñèeéýðèýð;
 ùððèèèèèèèèèè Õððèðòàíäæè Õóððæ òððèèèèèèèèè äý þí Áñèeà

Ñyeúoãeo āpāðoioí àò òyðáeéyñeíe áíáũðáí eẽõ÷-ũeãðũ Þí Æñe-
 éààà òàðeðäyí þíúý òððe èçyðeíe òyðeèe áãèð“ (320, s. 11-12).
 Æyýð òððe òyããeãàð÷ũñũ Æ.Áðçáí áó òeèðe eíeèøàð àðæyðyê
 ýþñòyðeð èe, Æçýðáæúáíàà äý Þí Æñeéààà éaéũe ì ùð Êðð-Àðaç
 ì ýäýíeééyðeíeí eãðãáũũeãðũ ùòððeýðãeð äý æeéyðe Óðæ-Æðæé
 æeéyðeíý áýíçyéýí ùòððeýð ãũí÷ããeãðũí ýúããæãðũãũð (296, s.
 15). Æũí÷ããeãðũí Êðð-Àðaç áþeyññeíäý äýãe ì eèeè Õ.Êðçũíũ-
 eóioí “Éóðãðũ Êðð äý ×íðóã áíeéãðũíàã ãũí÷ããeãð” àãeũ ì ì-
 íãðãðeè yñyðeíäý þç ýáíeø yêñeíe òãí ì ùðãũð (304). Ì öyèèð þç
 òeèeðeyðeíe yñãñeáíãũð ìãã ò÷óí ì òðòyèèð ñýíeèeè æãeíããeãðã
 ì òðãúeyò ãò ì èðãeð. Ííeãðũí è÷yðeñeíäý Æññòð äý Óðãðóò mèxè
 éãçũeãðũí, áíðeè ì öyèèeðeyðeí yñyðeyðeíe, áð ì ýíe äý ýððúò æãe-
 íããeãðũí, òððe éãçũe æãeäyeyðeíe äý áííñeãðũí äý ñ. Ýþñ-
 òyð ì ýê íeãð. Í, ùý ì ÷eíeí òííííe ì èè äý eãñeè ì àðãðeæeãðãáí
 áýũðyeyí ì èðãeð. Ì.Õ.Êðçũíũeó èè ì ìãðeyðe ãũí÷ããeãðũí æeð
 áíeó ùãñãã àðæeè öyçyðeyðeí àðãñũ æãeáíãũðũ äý éãçũð èe, Ì à-
 eããííeéãeũ Êñêýíäýð ìðãòeãðũíã æãðũ ×íðóe äý Êðð áíeéãðũíũ
 ì ýðãeèeý ãíðóìãũà ýðeøýí äý Æðãñäýí áíãøeáí éýúoæ-
 eyðäýí þíúý Êãððæeäý éãðeyøýí ãũí÷ããeãðũí èè ì ìãðeyð äý
 áóíòððeýðeí (íúóçããðũí) äý ñãeæeãð íeãóúó æeãũí ýþðóíðð
 (304, s. 191). Áãey èe, ì öyèèð èè ì ìãðeyðe ìðíðíãũí÷ããeãð,
 ñeèð (ñãe) òãeóãeãðũí ìðíðííãóç ùãñãã áãeð. Ì.Õ. Êðçũíũ-
 eóioí ýyãeèe íýòeúýíe øýðũ àò ì ýäýí ñeèð ì yñyeyñe öçyðeíäý
 ýðãðeũ æãeáíãã äý éóðãðũãã ýþñòyðeýíeyðeí ìðíãeã ì öçðý ùã÷
 äý àãũeã òeèeð íe ì àãũũíũ ýêñ àðãeðãeééíe æãeã äãýê.

Ì ýeó ì áóð èe, ùóíeãð ì ýíäýeyðäý æeð ÷íð ùãeãðãã ñeèð
 àãeáíãũðũeũð (302, s. 61). Õ ì óíeéeyðey, “ñeèð” àãũ éóíãíeãð
 öyðyðeíäýí ííeãðãáí øe ì æe-øýðããý eãðãeáí èþ÷yðe äý eã
 íòóðãã òãeãeãðã áãðeè ì èðãe (130, s. 6; 128, s. 1478) Æ. Í. Áãðí-
 øà ì éãçũð: “Òððe àóííýáíãçeíeí æeðããøã ñóãñòðãò ùóí úý ì eé-
 eyòeãeð, ñííóíúóíóíeó eñý ñeèð úý ì eéeyðeãeð. Êñòyð Æñeã,

enõyõny ay Aaðîîà uóíèàðû nêèð êpêoíáýí ðpðý ì èèèýð“ (83, s. 49). Áèèàààñèòý uóíèàðûí àèè ì ýíñóáèééýðè ùàããûíàà ì õòòýèèð ðýéýð ì þáúóá íè ì óàáóð. Í íèàðûí ì íííîíè, ì àí÷æð, òèí-óãíð, Èðáí ay ùýòà ñèàáèàí àèèýðèíáý àáíúð ì àñû ùàããûíàà òèèèèýðð ààðûð (125, s. 6). Õýããèàðèàðûí ýñýðèééýðè uóíèàðû òòðèèèèèè íèàóúoío ýþñòýð ì èèèýð. Í íèàðááí Í.Á. Àðèñòîîá (57, s. 290), Í.Á.Ãðó ì ì - Ãðèè ì àèèí (106, s. 79), Á.Á.Áàðòíèä (74, s. 33), Ê.Á.Ëííòðáíòñáá (144, s. 51-72), À.Í.Ãó ì èèéíá (113, s. 49), Ì.È. Àðòà ì íííîíè (61, s. 103) òòðèèýðè uóíèàðûí ààðèèè ùàñáá àò ì èèèýð.

Ñèèèèýðèí àòíèè ay àèè ì ýíñóáèééýðèíý ýýèíúý, áó àà-ðýay ýáíèð òýããèàðèàð ì þáúóááóð. Áó ì ýñýèý õçðý òèèèèýðè èèè àèñ ì ý àéúð ì àà íèàð: 1) ñèèèèýðèí èðáíàèèèè íè ì àñû ùàããûíàà; 2) ííèàðûí òòðèèèèèèè íè ì àñû ùàããûíàà òèèèèýðð. Áèèèíúè òèèèè àè ì è ýäýáèéèàðèàðûí ýñýðèééýðèíáýí áèð õýòð èè ì è èá÷èð, èàèèí èèèíúè òèèèè ay èá÷ýí ýñðäýí ààðèàèàðá áèð ñûðà òýããèàð÷íèàð òýðýðèíáýí èðýè ñòðòè ì ýèäýáèð. Í íèàðááí Í.Á. Àðèñòîîá, Áà ì - ááðè, Áãçà Êoío ay áàðèàèàðûí ýþñòýð ì ýè íèàð. Ì ýèó ì áóð èè, Ùàðòáíò ñèèèèýðèí ýñàñýí àþðà àðoíà ápèoíáðèoío ýþñòýðèð: ýèèí÷è ñèèèèýð, òo ì òo ñèèèèýð, ííèàðááí òýððäý èþ÷ýðè ñèèèèýð, ààùà ñíííðà èñý ÷àð ñèèèèýðè (95, IV, 18, 19, 20). Í íèàðûí áèéí àèèäý àáíúðáí òàèòàèèð íè ì àñû ùàããûíàà òèèèè Ùàðòáíòoío ì ý-èó ì àòñçèùíííí íýðèúýñè íèà àèèýð. Í.Á. Àðèñòîîá ýþðý ÷íð ýö ì áí èè, Ùàðòáíò ñèèèèýðèíèí áèð ùèññýñè òòðè òàèòáñííá ì ýí-ñóá íè ì óàáóð (57, s. 400). Ô.Ã. Ìèðáíèí èáçð èè, Ùèíííèðàò ñèèèèýðèí òàðèúè ýþðèýíèèè áèý òýñáèð àò ì èàèè èè, áó èàèíúç òòðè òèèèíý óéúoío ýýèè. Áó ýèà ì ýðèýðý ýþðý ýèèí÷è ñèèèèýðäýí, áèèí ñèèèèýðèíáýí ay Ùýíoá Øýðáè Aaðîíáíúí ííèàðèà áííóð íèàí òàèèèàðûíàí òýððèýíýí ÷àð ñèèèèýðè, ýþðoíoð, òòðè òèèèíý àèèàèèèèè (292, s. 574). Çex alimi P.İ.Safarik də eyni fikirdədir (276, s. 3). Ùàðòáíòoío ñèèè ýòñáíýñèíý ýñàñýí, áó

þeēyāy ēēē ēīnāī Òàðāēòāē īē ī óðāóð (95, IV, 5). Áó áíððīīī-
 íē ī áyçē ùàēēàðāā òððē øyōñ āāū ēē ī ē öçy ÷ūðūð. 585-úē ēēy
 Ê īīñðāīðēīīīīēāā āāāð ñyððēīēī āāū Òàðāēòāē īē ī óðāóð. Ī īī-
 āīē ī yīāyñē “Éóāī ÷āī àē-øē”āy Òàðāēòāē ùāāāūīāā āāīūøūēð
 (244).

Áóðāāā ñēēöēyðēī ñāēēàðēā áéíēēyðāēðēē ī yñēīē āāēā āò ī yē
 èaçū ī āūð. Â.Â.Ãðēāīðēāāy ýþðy, “ñāē” iyūeyāē àēēīāy òīīēó-
 ēóā áēēàðyī āāāūð, áéíē ēēy “ñēēð” éóíāīēāðāā òyāðēāyī ùy ī ēī
 ī yīāīū āāððð āy “ñāē” ðāð ī ēīē éóíāīēāðūī ñēēð āāēāīāūðāūūū
 ðāēāā àēāāēð (105, s. 6-7). Áéíē òēēð Â.Â. Áāððīēāāā (71,
 s.126), Ê. Ī. Äēāēīīīāāā (131, s. 251), Ê.Â. Òðāāāð (150, s.
 45) āy áāøāāēāðūīāā ñyñēyī ī èøāēð. Ê.Ê. Êóç ī ēīāēā ýþðy ēñy,
 Áāāñðāāāēū òððēāð iyūeyāē ī yīāyēyðēīāyēē ñāēēāð āy āyāē ī
 éóíāī ī yīāyēyðēīāyēē ñēēöēyðāēð (176, s. 77). Áāāñðāāā ò-
 ùēññyēy áþēōīyī ðāēāūī Òðāāōīī āāēū ò ī ó ī ē yúāāāāāī þðy-
 ī yñē ýþññyðēēð. Òðāāðīīóíóí ò÷ īūēó īē ī óðāóð - Òððā (òó-
 ðāīēāðūī yúāāāū), Ñāēðūīā (ñāāðī ī àðēāðūī yúāāāū) āy Àðēēā
 (àðēēyðēī yúāāāū). Áó yōñāīy Òððāīāñēīēī “Øāūīāīy” īīā-
 ī āñūīāā āā þç yēñēīē ðāī ī ūðāūð. Áóðāāā Öyðēāóí äóíēāīū ò-
 īūēó - Óóð, Ñyē ī āy Êēðyú - àðāñūīāā áþēøðāðððð. Óóðā Óóðāī
 òīðīāāēāðūīū āāðyðyē īíó òððēēyðēī āy ×ēīēī áāø÷ūñū āāēð (21,
 s. 67). Ê.Ñ.Áðāyēīñēē Òððāīāñē “Øāūīāīy”ñēīēī ēēēēī ñðāð-
 ēyðēīēī ā.y. 782-50-úē ēēēyðy, éyīē òyāðēāyī “ñēēð áþðōīy” àēā
 īēāóúóíó ýþññyðēð (87, s. 6-11). Êñyð Áāāñðāāā, êñyðñy āy
 Òððāīāñē “Øāūīāīy”ñēīāy Êðāīēā Óóðāīūī ī óāāðēçyñēīāyī,
 éyīē yēēī÷ē īðððāā òāéðāēāðēā êþ÷yðē òāéðāēāðūī ī óāāðēçy-
 ñēīāyī āāīūøūēð. Áāāñðā yēēī÷ēēyðē ī òñāyð āyūðy īāī ēē ī ē,
 êþ÷yðēēyðē ēñy ī yīðē āyūðy ī àīēāð ēē ī ē òyāāē ī āāēð. Èāēēī áēð
 ÷īð ī öyēēöēyð ùyð ēēē òyðyðēī òy ī ñēē÷ēyðēīē ēðāīāēēē ùāñāā
 āò ī èøēyð (87; 131; 176). ßýyð áāēyāēðñy, áyñ íy ò÷óí Ûāððāīð

Èðàí òàéòàèàðù ùàããûíàà àéòùà áÿùñ àäÿðèÿí, òõñõñÿí èþ÷ÿðè
Èðàí òàéòàèàðùíààí ààíùàððèÿí (95, s. I) ííèàðùí èþ÷ÿðè ìàèààð
ñèèðèÿðèÿ áéíè òííèò ì íèàóãèàðùíù àáéà àò ìÿ ìèøàèð? Ýððòíòð,
áo òÿñààòòè ààéèèàð. Áòðààà àèð ìÿñÿèÿéÿ àÿ òíòóí ìàà
èàçù ì àùð èè, ÿáíáíèíèè ÿòñàíÿ, áéíè àòàààí òþðÿ ìÿ ùàããûíàà
ðÿààéÿò ùà÷ àÿ àòíèè ìÿíøÿ òíòíèèèèíèí ÿþñòÿðèùèè íèà
áèè ìÿç. Ìÿñÿèÿí, íðàà ÿñð àáéíàãèàðùíàà ùÿ ì ñèàáéàíèàðùí,
ùÿ ì àÿ òððèèÿðèí Èàòÿò íùòèèàðù íèìàñ ÿþñòÿðèèèð. Èáííòè
Ìðíàáèèíèí “Èàððèè ÷àðèàðùíùí ùÿéàòù” ñÿèíà ìÿñèíÿ ÿþðÿ Æàò-
ààç òàèèèàðù - àð ìÿíèèÿð, èàððèèèÿð, òáíèàð àÿ ñ. áèð àòàíùí -
Òàðàà ì íñóí íùòèèàðùàùð (200, s.3). Èàèèí àð ìÿíèèÿð, ÿðùòèèÿð
àÿ àèàáíèàð áéíè ìÿíøÿèè àáèèè. Æèÿúÿ àÿ Òðààòííààí òþðÿ ìèø
ò÷ íùòèóí àÿòè øÿèèèàÿ éàèíùç èðàíàèèèè òàèèèàðùí ì èòèè ÿú-ààà-
èàðù ùàñàá ààèÿ áèè ìÿç.

É.Á.×áñííà àÿàè ì òððèèÿðèí ÿòñàíÿàè àÿòÿíè íèàí “Ñí”
ààùíùí íðàà ×èí àèèíàÿ Sàk èè ìè ñÿñèÿí ìÿñèíÿ àèàÿò ààð-
ìèøàèð (269, s. 215). Í.Á.Àðèòòíà àÿ ííóí àðàùíùà Á.Á.
Àðò ì ì-Àðè ì àéèí ÿþñòÿðèð èè, á.ÿ. II ÿñðàÿ ÷èèèèÿðèí ñàé, ñà,
ssà, szu, sz ààù ààðàèèè òàèà ÿòíàí èè, àÿàè ì òððè òàéòà-
èàðùíààí àèðèàèð àÿ áó òàèà àðà ìùçààí èóç èè ÿààÿè èàíàéóé
àÿ èà èàíàèù òàéòàèèàðù èèÿ àèðÿÿ ùÿðÿèÿò àäÿðÿè Àèòàéààí Èèè
àÿ Íàðùí ÷àéèàðù ùþàçÿñèíÿ èþ÷ ì èøèÿð (106, s. 38). Á.Á.Áàð-
òíèàà ÿþðÿ, ñà òàèàùíùí ñèèð àÿ ñàèèàðèà áéíèèèèè øòàùÿñèçàèð
(71, s. 26).

Ùàòòàíò ñèèðèÿð àðàñùíàà àèàòñèð òàéòàñùíùí ààùíùí ÷ÿèèð
(96, IV, 100). È.Ì àðèààðòààí ààøèàèàðàà àèð ñùðà òÿààèèàð÷ùèàð
áo ààùí “àùàÿ ÿðè” ìÿíàñùíù ààðàèèèèè ÿþñòÿðèð àÿ ííèàðù òððè-
ìÿíøÿèè ùàñàá ààèèÿð. Ì.È.Àðà ì íííà Øÿðàè Áàðííà ÷þè-
èÿðèíàÿ ìÿñèóíèàø ì ùò ùóí òàéòàèèàðùíààí ÿí ÿùÿ ìèèèÿðèèèíèí
àèàòñèèèÿð íèàóùóíó ÿþñòÿðèð (60, s. 55). Ðààáíàò àíííè ìèèèí
“Úíùðàòèèà” (VII ÿñð) ÿñÿðèíàÿ òÿçÿðèÿð àèàòñèèèÿðèÿ áéíè-

ēy̆əäēēēēē. Èäēēī Ñāēñ āy ñīíðà Ìäðēāāðò áó áéíēēy̆əäēð ì y̆íē
 āāēðē-ì òìēōí uāñāā àò ì èəäēð. Ùàçúðāā äy̆āēā ì öy̆éēy̆íēy̆ə-
 äēðēēy̆í òàēò áóíāāí ēāāðy̆əäēð èē, àēàðñēðēy̆ð ùóíēāðúí äēð ùēññy̆ñē
 îēì óø, Ìāííííēēāēā y̆āò ì y̆ēēā Āāðà äy̆íēç ñàùēē ÷þēēy̆ðäy̆
 Ùóí òàēòā èðēòāāūíúí āāūūē ì āñúíāāy̆ē ēāòā ì ùēāð (60, s. 56).
 Ýþðöíāöēö èēìè, y̆āāy̆ēēy̆ð ñēēò òàēóāēāðúíāāí äēðē èēìè òà-
 íúí ì ùø àēàðñēðēy̆ð ñīíðāēāð ùóí äēðēēēēíēí öy̆ðēēāēíāy̆ öçy̆ ÷ûð-
 ì ùēāð. Èíðāāí àēàðñēðēy̆ðē ì àēāðēñā āy îā÷óēōāēā ì y̆øúóē îēāí
 ýöüēö äēð ðāēā èēìè ðāòùðēā ì ùøāûð (145, s. 43). Ì.Ē.Āðà ì ìííâ
 “àēàðñēð” ñþçöíö “àēā÷-äðē” èēìè îðó ì àūú öy̆ēēð āāēð. “Āēā”
 ñþçö èñy̆ āy̆āē ì òððēúy̆ èēø òy̆òðē ēēy̆ áþēöēēöó áēēāðēð; “÷äðē”
 èñy̆ āîðóí āā ì y̆ēāēð. Āā ì y̆ē, “àēàðñēð” āóíííēìèíēí āy̆āēā
 öy̆ðúó ì y̆ñē “áþēöē āîðóí” ì y̆íāñúíú āāðēð (60, s. 56).

Āāēā āò ì y̆ē èàçúì āûð èē, öy̆āāēēāā÷ñēāðúí ÷îðó ì āñā-
 ýāðēy̆ð ñēēò ðāēā ì uāñāā āāēð. Ē.Ā. Īēāíēîāā ýþðy̆, ì āññāýāðēy̆ð
 ðāāē îēāðāā òððēēy̆ðäēð (228, s.64).

Ñòðāāííāā (XI, 6, 8) āāēēēēð: “Ī íēāð (ì āññāýāðēy̆ð) ēāē-
 íúç ýöíy̆ø ēēāùē áēēēð āy îíā àò áóðāāí āāðēðēy̆ð“. Ì îēñāē Èä-
 ēāíēāðóēö þçöíöí “Āēāāíēēā òàðēðē” y̆ñy̆ðēíāy̆ ùóíēāð ùāā-
 āúíāā èàçúð: “ßýy̆ð ýóððēðóēēā ì øøàēēy̆ð āāēēy̆í āy öy̆çāíú ēāí-
 āûðāí ēēāûðú ì äēð ēíñāíú āy ēāðóā äēð ùāēāāíú áóðóðñā, uāñāā
 āāēðäēēy̆ð èē, áó îíēāðúí Ēóāð āāē ì ēēāùēēy̆ðēíy̆ áóðāāíāûð āy
 áóíā ýþðy̆ āy îíā ñēòāēēø āāēðäēēy̆ð. Áóíāāí āāøāā îíēāð
 ñēòāēēø āðäēēēy̆ðē íy̆ùy̆íy̆ āy áēáy̆úy̆ð, ðàðñēāðúí Āñîāíāēàò
 àāēāíāûðāûú Õāíðú-ðāí àēēāùēāðúíā àò ēy̆ñēā áóðāāí āāðēðäēēy̆ð”
 (24, s. 156). Āēāāā ì èē Ç.Āðíēāāîā “Ēóāð” ñþçöíöí ìy̆ùēy̆āē
 äēēēíāy̆ēē “ðāāð” ýöíy̆ø ñþçö ēēy̆ áéíēēy̆əäēð ì èəäēð. Āāēy̆ èē,
 îðàāûí÷-āā āy ýðýā-ðàðñ äēēēy̆ðēíāy̆ “ð” āy “ù” ùy̆ðôēy̆ðē “q”
 ùy̆ðôē āāñēòy̆ñē ēēy̆ øēy̆íēð (24, s.226).

Āy̆āē ì āāāð òàēóāēāðúíúí òððē òàēóāēāðúíāāí îē ì āñú y̆ēñy̆ð

òyāāēāāò÷ùēāð òyðyðēíāyí āyāóē āāēyí òēēðāēð. Ôāíðēēāēð Ñē-
 ì íēāòúí (VII ýñð) ì ýēó ì àðēāðúíāāí þēðyíððē ēē, āāāðēāð ñēēð
 ðāēāēāðúíāāí áēðēāēð (302, s. 244). ×āð ñēēðēyðēíēí ēāðāāúú
 Òíðāñ (ì òāñēð Áíāñðð) ÷āēú ùþāçyñē Ñððāáííóí “Úíúðāðēēā”
 ýñyðēíāy Òððāāðēyðēí āēēāēyðēyðē àāēāíúð (246, s. 308). Āyðāāy
 āyðyēyðēy āāēy āēð òēēðēyð ðēyēē ñððōē ì òðāðð ēē, òððēyð ñēēð-
 ēyðēy āy ēā āā ííēāðúí āēð ùēññyñē ēēy āíúò ì āòð. Ííēāðāāí
 Āā ì āāðē, Āāçā Ēóí, Ā. Íāā, Āóð ì ēēā āy āāðāēāðúíú ýþñyðð-
 ì ýē íēāð. Ēāēíð Ēóððñē (VII, 7,1) ì àēāāííēēāē Òñēyíāyðēí
 ðāðēðēíāyí āyúñ āāyðēyí Ēāððāçñ āāúú ÷yēðð ēē, áó āā ñēēð
 ÷āðúíúí āāðāāðúúð āy Ēāēñāðð (Ñúð-Āyðēā) ÷āēúíúí ì òāēúíāā
 ēāðāēúð. Ò. Íþēāāēā Ā. Āóð ì ēēāēí āēāyðēíē áóíā úyēā āāēā
 ēē, íēā áēēñēí, áó òððēúy “káðāāðú”” ñþçöāðð (74, s. 577).

Āāuā ñííðā Ēāí Ôíðāāāāāū Āñēðēēā þēyñēíy ßðíy-
 íēēēy, Ôíðāñāí òððēyðēíēí āy Ōyçyðēyðēí òíðíāāēāðú āāðēē
 íēāóúóíó ýþñyððð (141, s. 124). Ùíēēāíā ýðyāēñē Ì.Ē. āā
 Āóēā uāāēú íēāðāā áó āāú ñēēðēyðy áāuēāēúð (141, s.332).

Āyāē ì éóíāí āðā ì àòðāó Āñðēē (ā.y. 525-456) þç
 “Çyíçðēyí ì èð Íðí ì āòāē” òāuēyñēíāy ēāçúð: “Ñēēðēyð àð ñðāð
 ē÷ēðēyð āy ýāāēyðēē āāíóíēāðú āāð” (282, s. 387).

Āēç Āñðēēāyí ýyðēðēyí ñēðāòúí áēðēíúē ùēññyñē öçyðēíāy
 āāēāíāā. Āçyðāāēúāí ðāðēððóíāñēúúíāā ēēē āyðy áó ì ýñyēyēy
 íðíð. Ñ.Ñ. ßēēāðēú āēāyðò āāð ì èðāēð. Í ēāçúð: “Áóíóíēā áāuēú
 ðāòúðēāð ì āā íēāð ēē, Ùāñēíā, Āñðēē, Ùēííēðāð, Ìēēāðēē Ùāēāðā,
 Ùāððāíð, Ñððāāíí ēē ì è áíðēē éóíāí ēāçú÷uēāðú ēñēðēyðē (ñēēð-
 ēyðē) “àð ýðē ēāēyí (ùííííîfàg), “ì āāēāí ñāuāí” (ùííííîmîlk)
 “àð ñðāð ē÷yí” òííēó ì ēē ì è ðāíú ì úð, ííēāðúí àð ñðāðíāyí ùyð-
 òà íāíāēð òóðāóāēāðúíú ēāç ì uēāð. Ēðāíāēēē ðāēāēāðúí íy àðíí-
 āðāðēēāñúíāā, íy ííēāðúí óçāā ēā÷ ì èðēíy òíðóíāí ðāðēðē āāē-
 íāāēāðāā ðāðñēāðúí, ýðāāíēāðúí, áyēóúēāðúí, òāuēēyðēí, ēððāēy-
 ðēí, uāāāēy, ýñēē “āēāí-ēñēðēyðēí” òþðy ì ýñē ñāēúēāí íñāðēíēyðēí

àò yòè éá ì yñè, àò ñöäö è÷ ì yñè áàðyây èç ãàè ì à ì ùäüð. Òàðñèàðüí
 “Øàùíà ì y“ñèíäy, ìñàðèíëyðèí àíü ì à ñàéäüãèàðü íàðð ààñòàíèà-
 ðüíàà àà áóíà àçàüüã áýíçyèèè íèàí àèð áèëyè éíðäóð. Ùàè-
 áóèè, òððè äyüðy ì àíèüã ààñðàíèàðüíàáí áèðèíè yëy àèáí èè ì è,
 “àò yòè éáëýíëyð“, “äü ì ùç è÷yíëyð” äöíéàñü èëy ãàððüèàðüðüã.
 “Äyây ì Æíðäóä” èèàáüíüí àððüã áèðèíüè áíéóíàà òàíèàð òàíü
 Áàéàíàóð òàí “òíé áàèá àòàáí àéüð, äyâyâyí áóðüà, ãíéóí-
 àáí ãí÷ ãüðäüð ì ùäü“. Äèðñy òàí èñy “Óéó òíé àëyàè... Äyiy
 èè ì è yò éüüäü. Ýðè èè ì è äü ì ùç ñàüäüðü“ (4, s. 174-175).
 Ýððöíàóéó èè ì è, áóðààà yèaây øyðüy éàð ãàè ì ùð.

Ò ì ó ì èéëýðëy, òððè òíèèèíðóíàà ñèèðëyðëy áàüüü àèãäyðy-
 èàéèä üyüyðëyð ààðäüð. Õ.Ê ìðíüéó òyëýðç íyüýíýëyð ùàãäüíàà
 Ì yðëýçè Æñèè ì èð-íàüüèèàðü èëy ñèèèíí ùàãäüíàà äöíéyàè
 ñöäò àðàñüíàà yèaâyëyðè íyçyðäyí éä÷èð ì èðàèð. Í, èè íðááyây
 Ùàðíàíðóí ààüüààèü ì yéó ì àüíà àèãäyð éàðð ì èðàèð: “Ê ì ñà-
 èàðàáí øyðäáy èññàáííèàð ì yñèóíèàð ì ùèàð, èàèèí éíñàèàðàáí
 äy èññàáííèàðàáí øè ì àèà áíüðó òíðíààèàð ùàãäüíàà ùà÷ íy
 ì yéó ì áàéèè, ì yéó ì íèàí ííèàðüí áó òíðíààèàð ùàãäüíàà
 ñðéëyàèèëyðèàèð.... Èññàáííèàðà yððy áóðààà òyëýðç ààà ì èàð äy
 äüçüè áíðóéáí àðèðííèàð éàðàéüð. Ñèèðëyð áóíó èññàáííèàðüí
 àèèíäyí òyèðàð áàèð, àèç èñy áóíó ñèèðëyðäyí þéðýíèèè äy
 áóíà yððy äy ííèàðü ñèèóüy àðè ì àñí ààèàíàüðüðüã: “àðè ì à” ñèèò-
 üy “áèð“, “ñíó” èñy “ýðç” àà ì yèàèð“ (95, IV, 24, 27). Äyàè ì
 éóíàíèàð Øè ì àèè Æàðà äyíèç ñèèðëyðèíè éàððü òàííèüðäüèàð, èàèèí
 Íðà Æñèèà ñèèðëyðè ùàãäüíàà ì yéó ì àü òàðñèàð ààñèòyñè èëy òà ì
 äyàèä íè ì ààáí àèðäüèàð. Ñàèèàðàáí øyðäy äy øè ì àèà áíüðó
 èñðèàà ì yèyðäy ì yñèóíèàð ì ùð òàèèàð ùàãäüíàà éóíàí òàðèð-
 ÷èëyðèíèí òyñyãàððèyðè òàíòàñðèè èàè: ííèàðüí òyñyãàððöíy yððy
 íðààà íàüüèàðè ùèíàðáíðàéëyð, éíñà ààðèííàéëyð, òyëýðç àðè-
 ì àñíèàð äy äüçüè áíðóéáí àðèðííèàð éàðàéüðü. Áó òyñyãà-
 àðèyðèí àèð ùèññyñè, íèà àèèèí, áó òàèèèàð ùàãäüíàà yðñàíýëyð

āy ēā īīēāðūī īēēyðē ēēy ōñō-ōñōy āōōðāō. Āāēy ēē, āyāē ī ēóíāīēāðūī Īīēēōā ī uāāāūīāā yōñāīyñē ēēy òyēýþç àðē ī āñīēāð uāāāūīāā ī ēō àðāñūīāā ī àðāāēū yēāāy ēçēýīēð ēē, áóíó āā Ūāðīāīōā ýþðy ñēēōēyð þçēyðē ēēy ýýðēð ī ēāēēyð (167, s. 76-77).

Òyēýþç ñēēēīī uāāāūīāā yōñāīyīēī ī ōōðyēēō āāðēāíēēāðū Āāçāðñāī āy Īðā Āñēēāāā ýāīēø ēāēūē ī ūøāūð. Áó āāðēāíō-ēāðāāī áēðē “Ēēēāāē-Āyāy ī Āīðāóā” āīīñóíóí ñyēēēçēíūē āī-ēóíāā - “Āāñāð Āyīýýþçē þēāððāēýē āīēó“íāā þç yēñēīē òāī-ī ūøāūð (25, s. 98-103). ×yðēī ēē, īuóç ñēēēīíó Òyīýýþç “Īāēññāēā“āāēū Īīēēōā ī ēī òyñēðē āēðūīāā ēāðāīñūī. Áóðāāā Ūāðāāīðóí òyēýþç íyùýíý uāāāūīāā òyñyāāōðēyðēī Āyāē ī Éóíāīūñðāīā Øyðāāýí ýyē ī yñē āāðyāy ī yēó ī àðūíū íyçyðy āē ī āā ēāçū ī āūð. Ñīíðāēāð áóðāāā ùy ī ēī òyñyāāōðēyðē āīēē āāñðāīā ÷āāðēēy āēēyðāē (167, s. 83). Ō.Ēīðīūēó ùy ī ÷ēīēī “Øāùíā ī ý“-āyēē ßððāñēēāāū òððē āīēē āyùðy ī āíū Āēī ßð Ōííāēā áēíēēyø-āēð ī ēøāēð (168).

Ñēēōēyðēy Āyðāē āy Īýðēýçē Ñēāēðēī òððē òāēāēāðū àðā-ñūīāā āīāēīýēēā Ōāðāēðāē āy īíóí īuóçēāðū uāāāūīāā yōñāīy ēēy òððēēyðēī ýúāāāū īēāī Īuóç òāī āy īuóçēāðū uāāāūīāā yō-ñāīy yñāñūīāā ēçēýīēð (254, s. 28). Īuóç òāī āāñðāíūīā ýþðy, ī, ýþēāýí āī ī ēø āūçēā āāēýīēð āy áó íēyāuāāī ò÷ īuēó - Ýóí òāī, Āē òāī āy Ōēāóç òāī āóíēāēā ýyēð. Ñīíðā ī, āuāú ēī-ūóóíāāī òāīāūūū āāāūīēā āāēýīēð āy áó íēyāuāāī āā ò÷ īuēó - Ýþē òāī, Āāū òāī āy Āyīēç òāī āīūóēóð. Īuóç òāī ÷þēāý āūçūē ēā ī āí āy ò÷ āūçūē īð ýçēyāēð āy īuēāīēāðūíū īīēāðūī àð-āūíūā ýþíāyðēð. Ō÷ áþēōē īuóç ēā ī āíū òāīūð, àðāēāðū ēñy īíó ò÷ ēāðy áþēōā īāēēāðūāūð. Ēē÷ēē īuóçēāðñā, īðēāðū òāīūð.

Ñēēōēyðy ýyēēíúy, īīēāðūī ýúāāāū īēāī Ōāðāēðāēúī ò÷ īuēó - Ēēīīēñāēñ, Āðīīēñāēñ āy Ēīēāīñāēñ īēāóúó ýþñōyðēēēð. Īí-ēāðūī ÷āðēūūū āþāðóíāy ýþēāýí àðāūūāāēū īðāā ī āðēyð āōōðð: òūø, āīēóíāōðóā, āāēðā āy uā ī. Ēēē áþēōē āāðāā īðāā ī āðēyðē

ýþòððý áèè ì èð, áóíó èè÷èè ãàðãàø àðàèéíäýí ÷àðèñà ííà ÷àðùð (95, IV, 4, 5, 7).

Áèðèíúèäý íúòèèàðúí ñàéú àèù íèñà àà, ííèàð ùýðýñèíäý ò÷ò íè ì ààèà èèè ãðóíà áþèò ì òøýð. Áúçùè ýøèèàð ýþéäýí áí-ì ýñý äý, áþéòè ãàðãàøèàðúí àíàñú íðàãáí áí ì èøàè. Õñòýèè Òàðàèðàè þçò ýþé Áèèàù Çãàñèí íúèóäðð. Ùýð èèè ùàèàá áó ýøèèàð òñòóíèèòò ì öýééýí àò ì ýè ò÷òíàðð. Èà ì àí íðó ýþí-äýðýíàèð, éýíè èààðý ääýíàèð. Èèèíúè ùàèàà èñý èààðýàð ì ý òóíèèèèàñú èè÷èè íúòèè ÷àðùð.

Ñèèðèýðè èðáíàèèèè ùàñàá ääýí À. Ì. Õàçáííà ááèý áèð ì ý-ñýèýéý àèääýò èáðèð ì èøàèð èè, ñèèò úý ì èééýòè äý ííóí ñððà-òèèèèàñèèèè Áàðàñèèèíí ÷þè èþ÷ýðèýðèíèí úý ì èééýòè èý ÷íð áþéòè íðøàðèñàèð íó ì àéèø àðàèðèð (259, s.131). Ùý ì èøý ì þá-úóá íèàí, èàèè ùà÷ áèð èñðàññàè ýùý ì èééýòè íè ì àéáí ãðè÷-éòã; ùòãóãñòç äý èñðè ì àð íèóíàí éíðñòèèè ì ùò èþ÷ýðèýð òý-áyäýñèíèí ì þáúóäèòúó; òàèèèàð äý òàéðàèèàðè ì òíàñèáyðäý òýðáú àè ì áííí ýáíèø òýòàèè; èñðè ì àðú äýáèý-òàéòà ýíýíýèýðè èý þðò áàñàðð áàèýýí àçàà èþ÷ýðè òýáyäýñèíèí úý ì èééýòè òñòóíèèè òýøèèè àò ì ýñè; øà ì àíèàððáí, òàè÷èèèàðð áý ñ. èáàðýò íèàí ðóùàíè òýáyäýñèíèí ýèè÷è òàèèèàðð íèñáyò àç èíèèèàðù; ýñàñýí òèà ì ýðè ì þáãàèèý ýþðý ì öýééýí áàèýýí äýáèý-òàé-òà àðèñíèðàðèèèííí ì þáúóäèòúó; ùàèè ì äýáèýíèí ì þáúóäèòúó áòðóí áó òàðàèðàðèè úýùýðèýð ùóíèèàððáí áàøèèèàððà àè-çè ì ýóíèýðäý ààçàðèèàðäýè áòðóí òððè òàèèèàððúíàà ì èøàùèäý áàèèèð (130, s. 157) Ñèèò úý ì èééýòè èý òððè òàèèèàðð àðàñííàà ñàààèèíí àíàèíýèà, ääýòýí, ààðøèùèè ýèäý íýòèýñèíäý ì ýíè ì ñý ì ý èè ì è èçàù áàèèèð.

Ñèèò øýðñ ààèàðú äý òííííè ì èýðèíý ýýèíúý, ííèàðúí ùà÷ äý ùà ì ùñ Èðáí áèèýðè ýñàñííàà èçàù áàèè ì èð. È.Ã.ßèèèä ýþñ-òýððè èè, Æñ. Ì èèèàð 425 ñèèò ñàð ì àò áàù òííèà ì ùò, ííèàðúí èàè-íúç 167-ñè Èðáí, 258-è èñý áàéðè-èðáí ì ýíýèèèèè. È.Çãóñà 613

ñèèò ààèàðúíú 286-íú Èðáí ì ýíøýèè ùàñàá àò ì èøèð (50, s. 102).

Ì ýèó ì áóð èè, ñèèò òííííè ì âý áíððííííè ì èýðèíèí àðè-
ì íèíýéèàñ Æ. Ì èèèð, Ì. Õàñ ì áð, Ê. Çãóñòà, Æ. È. Áààéáà âý
áàøààèàð òýðýðèíáýí áýàè ì Èðáí àèèýðè ýñàñúíàà èçàù áàèè ì èò-
àèð. Áóíóíèà àà, ì ýñýèýéý ÷àøáúíèúá ýýòèð ì èøàèð. Ùýàèâyòàý
èñý, ýðñòýðèýí àèè ì èýðèí àíàðáúàèàðú àðè ì íèíè òýùèèèýðèí éàè-
íúç ì öýééýí àèð ùèññýñè ññàðèí àèèè ýñàñúíàà èçàù áàèèý àèèýð.
Áíðèè ì öýèèèèèèèè “ñèèò” ààèáíàðáúúú áýàè ì òàèòà âý òàèà-
èàðúí àèð ùèññýñèíèí øòáúýñèç Àèòàè ì ýíøýèè íè ì àñúíàà ÷úðùð
áàýðýè òííííè ì âý áíððííííè ì èýðèí àèð àèñ ì èíèí òððè àèèèýðè
ýñàñúíàà èçàù áàèèý àèèèèèèè ýðñòýð ì ýè íèàð (94, s. 299).

Àðè ì íèíè òýùèèèèèèè àáíúøàðèýí Ùàðòàíðóí òýèýðç
àðè ì àñíèàð ùààáúíàà ì ýèó ì àðúíà àèð ààùà ààèúàà. Áàèý èè,
“àðè ì à” ñèèòúý “àèð”, “ñíè” èñý “ýðç” àà ì ýèàèð (95, VI, 27).
Áéáúíàð èè, òýèýðç èíñàíèàð íè ì óð. Áóíà ùà÷ Ùàðòàíðóí ðçò
âý èíáí ì ùð: “Ì ýí èíáí ì ùðà ì èè, áòðóí úýùýðèýðè èèý ààèáí
èíñàíèàðáí ùà÷ íý èèý òýðàèýí ì ýéýíèýð òýèýðç áíúòèñóí”
(95, III, 116). Ì. Ç. Çàèèèèèè ýðñòýðèè èè, àðè ì àñí àòíííè ì è
ýðçèýðè éàðú ààùèè èíñàíèàðú íýçýðàý òóòóð. Àðè ì àñí àòíííè ì è
òððèúý “éàðú ì ” âý “ñàíè” - àçúà à÷úà ýðç ñðçèýðèíáýí ý ì ýèý
ýýè ì èøàèð (140, s. 17). Æ. Æ. Áéáóèèèèèè áó òèèèèèè ðàçúèàðúð âý
áàèà áàèð èè, ýððóíð, àðè ì àñíè àòíííè ì èíèí ààðúéúúèàðú ì íí-
áíèíèà íè ì óøèàð (94, s. 295). Ùàðòàíðóí “àðè ì à” âý “ñíó”
ñðçèýðèíèí ñèèòúý íèàòúóíó ýðñòýð ì ýèèý éáíàøú, àðè ì àñíèàð
ùààáúíàà ì ýèó ì àèàðúí èññàáíèèàðáí àèúíàúúíú ñðèèýéèð. Áà-
èý òýñýààðð éàðáíð èè, ì ííáíèíèà ýèà ì ýðèýðèý ì àèèè íèàí áó
òàèà ñèèèèèèèèè òýðàèý éàøàèúð. Ùàðòàíðóí ààðèíèèèèè ùààáúí-
àà ì ýèó ì àðúíàà ííèàðúí “èíñà”, “éàñòúáóðóí” âý “áí-èè÷ýíý”
íèàòúó (96, IV, 23) àéáúíèàðúð. Áó èñý ñèèèèèèèè àèýýð áíí-
òéàðúíúí àà ì ííáíèíèà èðàèíý ì ýíñóáéòúóíó ýðñòýðèè.

Ñèáèð àðçèýðèíáý ñèèèèèèè óéúóí ýýèýí àððáíèíè ààè-

ayeyð æœað aaee ì eœæð. Êee ípáayay Ì eíónēí aææðúíúí Õàãað
 ì yäyíeéeyðeíe ì ènæ ýþñøð ì ýe íeað. Bu ì yäyíeéeyðeí ñeèð
 ì yäyíeéeyðe eey òñð-òñø ýðøýí ýññ ùýùýðe - ì õðøýeèð äý äý-
 çýí ì eòeè ùææáíeaðúí æððø ì àñúí òýñæð ääýí “ùææáí ñðeè”
 eey æðçýææe ì eø äýçýe ýðæææðúäúð. Ì äøý äý ì äøý-þe çííà-
 ñúíàà ýáíeð éæéúe ì úø ýðeà íeáí æðææææð òóíú ààçàí ùýð éaðäý
 “ñeèð ààçàíú” aaæàíúð. Õàãað ì yäyíeéeyðe ððíííeíæ ææð ì ààí
 ùýí ñeèð, ùýí ì äý ñað ì àð ì ýðùýeyðeíe ýùàøý ææð. Ààùà
 øýðäý àíúðð éaðeyøýí àææyeyð ñað ì àð ì ýðùýeyñeíý æææð äý
 äýçýí ííeàðú ñeèð-Ñeæð àææyeyðe àææíäúððeæð. Áóðààà Çàáæ-
 èæeá äý Ì ííäíeðñòàíàáí æœað àæeyí àðààáí ýäyè ñíí ýñð-
 eyðý äý æeçè ì àðàíúí eèe ýñðeyðeíý ææä äýæðeyð íýçýðäý òðòóeðð
 (123, s.117). 1925-úe eæäý Ì.Ê.Êíçeíáóí æññíàæñeèeànñ Ííeí-
 óeà àæù éaðäýí áðeðe ÷að eððàáíúíàáí æð ùèññýñe æeèéí, æèð
 ùèññýñe ×eí ì ýíøýeè íeáí ýðæææð æœað àð ì eœæð (80). ×eí
 ì ýíáýeyðe ýþñøððeð èe, áó çàíáí ùýíeí ýðæçeyðäý ùóíeàð
 éææeúðäú. Áóíà ýþðý äý, Çàáæeææeá äý Ì ííäíeðñòàí ýðà-
 çeñeíeí ñað ì àð àðaðð àææyeyðeíe ùóí àææyeyðe àææíäúððeæð.

Ñeèð àðaðòíóí àðeà áàñäúðúe ì úø eíeác äýæðeyðeíeí ýí
 äýæe ì àaðeáíeàðú VII-ÌÕ ýñðeyðäý òððe äýæðeyðeíäý, ñííðæað
 ì ííäíe äýæðeyðeíäý äý íýùæýð, ÕVII-ÕÌÕ ýñðeyðäý òóàà-
 eúeàðúí äý Ùýíóáe æeðæeúeàðúí äýæðeyðeíäý øýeððææáíúð (102, s.
 74). Ñeèð ì yäyíeéeyðe Øeíæe Ààðà äýíeç ñàùeeyðeíäý, Êó-
 ááíàà, Àeðæeà äý Ùýíóáe Ñeæðäý, éýíe Áóíæeááí Áðeðe
 ×eí ñýææeíýäýe ýáíeð ýðæçeyðäý éæéúe ì úø äý ýññýí èþ÷ýðe
 äý éaðú ì èþ÷ýðe òæéðæeàðúí ì yäyíeéeyðeæð (191, s. 39). Áó
 ì yäyíeéeyðeí eçeyðe Õóàààà Àðæáí eððàáíúíàà, Àeðæeáæeú
 Íaçúðúe eððàáíeàðúíàà þç ýêñeíe òàí ì úøäúð. Ñ.Ê.Ðóááíeí äý
 Ê.Á.Àðeaçííáóí àìàðäúúð àððáíeíæ æaçúíúeàðú àààà ì àðæðýí
 Í.Á.Ííeíñíæ Óeíe íeàðíñóíàà ààùà ò÷ eððàáíú ýææeà
 àð ì eœæð (220). 1993-úò eæäý í, Óeíe íeàðíñóíàà éáíe æèð eðð-

āāīū ōyāāēā āāēā áóðāāāī ī ōīēēāēāī ī ū āāāūī ūññyāē àèēāð
 āō ī ēøāēð. Ūññyāēī Īāçūðūēāāēū āēð ūññyāāy īēāōūō ēē ī ē āpé-
 ī yēē (òāōēðīāēāēū) īēīāñū āēāāyðē úyēā āāēð (294, s.186).
 Óēīē ēóðāāīēāðūīāāī òāīūē ī ū ēīñāī ñō ī ōēēyðēīēī ðāēīī-
 ñōðōēñēēāñū āēyð ēóðāðūāā ýþñòyðēēyī ēóðāāīēāðāāēū ēē ī ē
 īēāðūī āāðīīīēā ēðāēīy ī yīñōā īēāōūōíō ī ōyēēyī āō ī yēy
 ē ī ēāī āāðēð. Ī yūç áóíōī yñāñūīāā īīēāðūī ùēīā-Āāðīīā
 ī yīøyēē īēīāñū òēēðē ēðyēē ñōðōē ī ōāāð. 1977-úē ēēāy Āō-
 øyīāyāy ēā÷ēðē ī ēø āāēīyēðāēā ñē ī īīçēō ī ōíāā ýþñòyðēē ī ēø-
 āēð ēē, ā.y. III-II ī ēīēēēēēyðēī ùōāōāóíāā ùēīā-āāðīīāēēāð
 Ī īīāīēōñòāīā āðūī āō ī ēø, Ī īīāīēōñòāīūī āyðāēīāy áó çā ī āī
 āāðīīīēā ēðāēīy ī yīñōā īēāī īāēāāðēāð ī yñēóíēāø ī ūāū.
 Ī īēāðūī ī yāyīēēēyðē Éāīēñāēāyēē “Āòāīāñēāā” ī yāyīēēēyðē
 ēēy ōēūōíāōð; þēyīēī øyðāēīāy ēñy ī īīāīēīēā ēðāēīy ī yīñōā
 īēāī īā÷ō òāēðāēāð ī yñēóíēāø ī ūāū (67, s. 27-29). Ùēīā-Āā-
 ðīīāēēāðūī yóēā īpāāyðē āðūīū ēñy ā.y. I ī ēīēēēēēī yāāyīēy-
 ðēīāy āāø āāð ī ēøāēð (206, s. 28). Éóðāðūāā ñāāēāīāī ēóð-
 āāīēāðūī áó āðūīāāī ñīíðā ēðāīāēēē ñāēēāð òyðyðēīāyī āīēōē-
 ī āñū òēēðē ēðyēē ñōðōēð (235). Ā.y. III yñðāyī ēñy áó yðāçēēyðy
 ùóíēāð āāðēē īēāðāā ūy ī ēī ī yāyīēēēyðē ī yīē ī ñy ī ēøēyð. Ūóí
 āpāðō āāēāyēyðēīēī ōyāāēē īīēāðūī yēñyð ūyūyðāyī ñēēð ī y-
 āyīēēēyðē òññōñēēēyðēyðē āāøūāūūīū ýþñòyðēð āy áóíō ēāēīūç
 “ī yīē ī ñy ī y” ēē ī ē āāēā āō ī yē āāēðē-ī ō ī ēōíāōð. Ā.Āāē-
 áōēēāēāāēī ýþñòyðāēēē ēē ī ē, yýyð āyāē ī òððē ī yāyīēēēyðēyðē
 ēēy ñēēð-ñēāēð ī yāyīēēēyðēyðē āðāñūīāā yēñyð ūyūyðēyðēī āā-
 ðēñēēēē ùāāñūīāā òēēð āīūðōāóðñā, īīāā Ñēāēð ñēēðēyðēīēī ēðāī-
 āēēēē īē ī āñū ùāāñūīāā īāúy āāīūø ī āā īēāð? (94, s. 291). Òððē
 āēē ī ē Á.Þýýēy ýpðy īðīðīðððē òīñððō Āēðāēāā Āīāðīīīāī
 āpāðōīāyī āāøēāēūð. Ī, Ūyíóāē Ñēāēðēī Òāāāð ī yāyīēēēyðēīē
 āy Éāīēñāēāyēē Òāøūē ī yāyīēēēyðēīē ùóí ñyíyðēīēī yñāñū
 āāēāīāūð ī ūāūð. Āāøēūāāñū ēēy Á.Þýýē īðīðīðððēyðēī ī īī-

āīēīēā ēðāēīý àēā īē ī āāūūūīū āēð ī ýīāēū øýēēēāý āāēā āāýðýē ēāçúð ēē, òððēýð āý ī īīāīēēāð ēēē āēðū ēðāēī, āēðū òàðēðēī āý ēēē āēðū ī ýāýīēēýðēī ðý ī çē āý āàøēūāēāðūāūð (30, s. 254).

Ýþðōīōð, ī īīāīēīēā ýēā ī ýðēýðē ā.ý. I ī ēīēēēēēī nīīēā-ðūīāā ī īīāīē òāēðāēāðū ēēý ðý ī āñ īýðēýñēīāý ī āēāāīā ýýē ī èðāēð. Õýñāāōðē āāēēēāēð ēē, þçōīō “ñāðā” āāēāīāūðāī ēāēōð-ēāðūī āāīūīāā āāðīīīēā ēðāēīý àēā īēāī HLĀ-Ā1 āīðēýāīē ēēý ēēý ī īīāīēīēā ēðāēīý àēā HLĀ-Ē17 āīðēýāīēīēī ēī ī āēīāñēēāñū àèēāð āāēē ī èðāēð (126, s. 80).

Āðōōī áóīēāð āāēý āēð īýðēýýēý ýýē ī ýýēý ē ī ēāī āāðēð ēē, ñēēð ī ýāýīēēýðē āððāñūīāā āāūēā áóīīñ āāēāī ī à ī ūðāūð. Áó āāðýāý áēðāāøā ī ýēó ī àèēā Īī ī īīīē Ī āēāīūī “Éāðēī ðýñāèðē” ýñýðēīāý òçēýðēðēē. Ī, ñēēðēýðēī āēð āīēó ñāēúēāī ñāāðā ī àèēāð ūāāāñūīāā ēāçúð: “ Ī òðýðēð āāēāð āāøúēāī āēð īā÷ý ðāēāēāðā āþ-ēōīýī ñāāðī ī àèēāð Õāīāēñ ÷āēúīā ī āēēēāēðēýð.” Ñīīðā ī òýēēēð ùý ī ēī ðāēāēāðū ñāāāēāēūð: ī āīðēāð, à ī āçīīēāð, áóāēīēýð, ðēññā-ýāðēýð āý īýūāēýð, òððēýð (Óórcāē). (I, 19, 116; 86). Ñēēð āāū āēðūīāā Āóīāēúī āðāūū āðāðūīāā, Āāðā āý Ōýçýð āýīēç-ēýðēīāýī øē ī āēāā ēāøāēāī ēþ÷ýðēýðē īýçýðāý òðōāī āýāē ī éóīāīēāð (128, s. 1478) īīēāðāāī ÷īð÷īð óçāāēāðāā ēāøāēāī āðīīñēāðūī āēē āý āðīēē īýīøýēē ūāāñūīāā āýāēā ī ýēó ī àðā ī āēēē īēā āēē ī ý ī èðēýð. Īēā āēēñēī ēē, áó āā ùý ī ēðāīāēēēē, ùý ī āēðāē īýīøýēē āý ùýðāā Āāðāāçāēēē òāēðāēāðū þçōīāý ùý ī ēýð-āēð ī èðāēð Āāēý ēē, Ñððāāīī āēāāīēāð āðāñūīāā ēāā-ñēēðēýðēī ēāøāāñūūīū ýþñòýðēð (XI, 5,I). Āē ī ē ýāýāēēēāðāā ēāāēýðēī āāðāāçāēēēē īē ī āñū ýñāñēāīāūðūēūð (4; 27; 52; 94; 154; 194; 195; 207; 209). Āā ī ýē, ñēēð āāū āēðūīāā īýēīēē Èðāī āý òððē ī ýī-øýēē, ùýðāā Āāðāāç īýīøýēē āðīīñēāð īýçýðāý òðōóēóðāó. Áó ðāēāēāðū āēðēýðāēðýī ēāēīúç ī āāāē ī ýāýīēēýðē āāēūāēāðūīāā àèēāð āāēē ī èð ò ī ó ī ē úýùýðēýðāēð. Áó ēñý øāúýñēç ēē, āāðø-ēūāēū ýēāāýēýð īýðēýñēīāý ī āēāāīū ýýēý āēēýðāē. Ē.Ā.Ēóēēēīā-

èà ýþðý, ùà÷ øðáúý éíðãóð èè, ñèè ì ýäýíèééýðè øýðãäý -
 Æèðæää, Ùýíóæ Ñèáèðäý, Ùýíóæ Óðæáíéóíää, Óóääää ùýýý
 á.ý. VIII ýñðäý ôíð ì àèàø ì ùðäùð. Øè ì àè Æàðà äýíèç ñàùèééý-
 ðèíäý áó ì ýäýíèééýðè á.ý. VI ýñðäýí ì ýèò ì áóð (177, s.112).
 Íèà áèèèí èè, ñèè ì ýäýíèééýðèíí ÷íð ýáíèø ýðàçèéýðäý èà-
 éùè ì àñù èþ÷ýðè òàéóàèàðùí ùýðýèýðè èéý áàùèù íè ì óðãóð.
 Æ.Ó.Æðáíóíàñèèíí áãèá àðæèè èè ì è, ÷þè çííàñùíää ùýð èèè
 èñèèää ì ýðäý ì èððàñèèèèè ì ò ì èóíáóð äý áó ýùàèè ñùòèùùíí
 ííóí ùàíñù ùèññýñèíäý òñðóíèèè òýøèèè àò ì ýñèíäýí àñùèùùð
 (283, s. 38).

Türk alimi A.N.Kurat yazır ki, iskitlérin əsas etibarilə
 İran mənşəli olduqları bilinməklə bərabər, başqa tayfalardan
 da bəzi ünsürləri içinə aldıkları və bunlar arasında türk mən-
 şəli zümrelərin də olması uzaq bir ehtimal sayılmaz (305, s.
 7). Çox ehtiyatla irəli sürülmüş bu fikirlə tam razılaşmaq
 olar.

Ñèè ì ýäýíèééýðèíí Äçýðáæúáí ýðàçèèè èéý áàùèèèùù
 ì ýñýèýñè ì ýèò ì áóð. Ñ.È.Ðóääíèí Çèæéý äýðèíýñèíè òýääè
 áäýí Æ.Æíàðùí àðäùíúà áäèý ùàñáá áæè èè, ñèèèýð ì áííà-
 èùèðùí éíúýñýíýðèíè ì ýíè ì ñý ì èø äý áó ñèíðàç ýñàñùíää Ðí
 Æñèèà äý Íðà Ðóñèèáää èàéùè ì ùø “ñèèò ùàéááí ñèèèíè” èàðàò-
 ì ùøèàð (285, s. 11). Í áííà éíúýñýíýðè ýýè ì ý òàéóàèàðùí éíúý-
 ñýíýðèíý òýñèð àò ì ýèèèèè, áäèý èè, ííèàðùí ýýèèèèè àþàðäý
 Í áííà ýùàèèèè ì óððää ùýéàò òýðçè èá÷èðð äý éóèñýè éíèèèàò
 àò ì èø ñýíýðèèèèè èñòàññàèùíà ì àèèèèèèèèè. Áóíó Çèæéýäýí
 òàííè ì ùø ýøéèèèèèè áàùà ýâäýèèè àþàðý àèà áæè ì èø Ùýñýíèè
 òàíííííèèèèè àà ýþñýðèð (32, s. 13).

Á.ý. I ì éíèèèèèèèè Æèðæ òàéóàèàðùíí Ðí Æñèèà äý
 áèèáààñèèèèè Äçýðáæúáíèè ýèäýèýðè Ñ.È.Ðóääíèííóí 1949-úó
 èèäý Øýðæ Æèðæúí Óèääáí íèàòíñóíää á.ý. V-IV ýñðèýðý àèà
 Íàçùùè éóðääíèèèèèèè àèèèíäý àøèàð àðæèèè éóí íàð÷àèàð äý

éoí òíàéò òàè÷à yéaíè íèàðãá ýþñòýðèð. 1950-úè èèäý èñý Àà-
 òããàð éóðããáíèàðúíããáí áððéíäý èèéíúè òàè÷àíúí òðããá íáíòè òàíúè-
 ì ùòãúð (234). Äíí ì óø éóðããáíèàðãá ÷ íð éàðøú ñàðèáí ì ùò áó
 òàè÷àèàð òíðóíí ìà òãðíèèãñú äý íàðúðèàðú èýý Äãðããáú òàè÷à-
 èàðúíú òàòúðèàãúð. Ñ.È.Ðóããáíèí Àèòàéãáí òàíúè ì ùò äýäè ì òàè÷à
 íò ì óíýèýðéíè òýúýññò ì àðäèðäèè èíúýñýíýðéí Ðí Äñèéáíúí
 Èðáí ì ýíøýèè òàèãèèàðúíããáí ì ýíè ì ñýíèè ì èø ùãñãá ääýðýè éàçúð
 èè, ýýýð ñèèò äý ñàè òàèòàèèàðú Äñèéà ì ýíøýèèèèðñý, ííãà òýäèè
 èè, äýðäý, Äãðà äýíèç ñàùèèèýý, øè ì àèà, Ýýíóáé Ñèáèðý äý
 Àèòàéà éàéúè ì àçãáí ýãäýè ííèàð Ðí Äñèéáíúí ì àèàð òàéòà-
 èàðú èýý òý ì àñãá ííèàðúí ì ýäýíèèèýðéíèí áèð ñúðà àèá íáíðèýðéíè
 ì ýíè ì ñý ì èø, ííèàðú þç èíúýñýíýðè ýñýðèýðéý ýýðèð ì èøýð (233,
 s. 113). Ñ.È.Ðóããáíèí èýý òàçúèàø ì àéáí ýððèý ì èè Äçýðãáéúáí
 ñýíýðèòòíàñú È.Èýðè ì íà áó òàè÷àèàðúí Íðà Äñèéà òððèèýðè
 ì ýäýíèèèýðéýðéý àèà íèàòúóíó ýþñòýðèð (159, s. 10). Í, àèýúý
 äý òàè÷àèàðãáèú íàðúðèàðúí Ìàéó éàòúíèúúíãá àðèàð áàèè ì èø
 á.ý. II ì èíèèèèèèýý àèà àò òèàóðó òçýðèíäýèè, 1958-úè èèäý Ýñýíý-
 èèäýí òàíúè ì ùò 950 áðà ì èúã áúçúè úà ì ààèú øèð òçýðèíäýèè, ùà-
 áäèý Çèàèèýäýí òàíúè ì ùò ííèàðèà çýðýýðèèè ì ýí óèàòú òçýðèí-
 äýèè íàðúðèàðèà ñýñèýðàèèèèèèè, ííèàðúí ùýíèí àðãðóí òàè÷à
 ñýíýðèð ò÷òí òàðãèèàðèèè íèàòúóíó ýþñòýðèð ì èøàð (159, s. 11).

Ì ýèó ì áóð èè, á.ý. I ì èíèèèèèèè ýãäýèýðèíäý Ìàííããà
 ýèèí÷èèèè äý ùàéãáííàðèèãá, òòñòñýí äý àò÷èèãá äý áíèóí÷èèòãá
 ñàùèýýðè éóèñýè èíèèèàð àò ì èøàè. Äíèóí÷èèòòú èíèèèàðú òàè-
 ÷à÷èèãá ò÷òí ýèããàðèèèè øýðàèò éàðàð ì àéà áèè ì ýçàè. Áóíóíèà
 áàùèú È.Èèèãããà éàçúð èè, áòòòí äóíèãããá “ñãííý” èè ì è òàíú-
 íàí òàè÷à äóéóíó Óð ì èèà ýðèóíóí úýíóá-øýðãèíäý éãðèýðýí
 Ñãííý éàðàéúø ì ýíóýäýñèíèí áàù èýý áàùèúãúð (18, s. 14-15).

Ýþñòýðèýýí òàèòèàð áèð àèñ ì è ìðíòíðòðè àèá íáíðèýðèíäýí
 éããðýð ì èí óø ñèèèèèèèèè á.ý. I ì èíèèèèèèèè áèðèíúè éàðúñííãäýè
 Äçýðãáéúáíèà áàùèèèèèíúí íò ì àèèò àðäèðð.

Ñêêöëýðeí áèð àèñìéíè òððê òàéòàèàðúííí, î úòìëýäýí
 ãúí÷ããèàúí ýúàààú îëì àñú ì ýñýëýñè òýëúý Àèòàéàà àøèàð àãè-
 ì èø éòðààíèàðèà òýñàèãëýí ì èð. Ñêêò èíúýñýíýòèíè þéðýíýí òýà-
 àèãàð÷úèàð ýñàñýí “ùàéáàí ñðèè” öçýðèíäý àèãäýòè úýì èýø-
 àèð ì èø, ñêêò ààø éíí ì àèàðúíà èàçú ì è àèãäýò ýþñòýð ì ýì èøëýð.
 Ãíéóèàí ìðíàèàìéí úýèèè ö÷òí ñêêò ààøéíí ì àèàðú èëý ãúí÷ãã
 éíí ì àèàðú àðàñúíàà ýèàäý íèóá-íè ì àì àñú ì ýñýëýñèíý íýçýð
 éàðèð ì ýè èàçú ì àð. Àèì äý áàëý áèð òèèèð éàðàí ì ùàðð èè,
 Àèòàé-ãúí÷ãã ùàééýëýýðè “ñêêò ÷àúí” ùàééýëýýðè èëý ýáíàðèè
 áàùèùèããààðð (4, s. 174).

Skif daş yonmalarının ñàì àíðèèàñú ì ýñýëýñèíäý ì òð-
 öýèèð òèèèðëýð ì þàúóààðð. Ì.È.Àðààìíííà ííèàðú “äýáèëýíèí
 ýñàñúíú ãíéìóø óéò ýúàààúí íàðàçú” àèèàíàððð (62, s. 79).
 Í.Ã. Éàèàèèíà ííèàðú “þèì öø ùþè ì ààðúí òýñàèèè” ùàñàà áàèð
 (135, s. 195). À.È. Ì èéóéíàà èñý ííèàðúí “ñêêò àèèàú Àðàééí
 òýñàèèðëýðè” íèàóúóíó ýþñòýðèð (197, s. 128). Í.Í. Øèòèà ýþðý,
 áðëýí ñêêò éíí ì àèàðú (ã.ý. VI ýñð) äýùðý ì áí ýúàààúí òýñàèèè
 èè ì è Ùàðòàíð òýðýòèíäýí áàðèè ì èø ýáíàíèíèè ýòñàíý ààèðýñè èëý
 áàùèùè íèàðàã ì àéáàíà ÷ò ì ùàðð. Ñííðàèèð, íðà ñêêò àþàðóíäý
 (ã.ý. V ýñð) úýðàè ààø÷ú-ààñèèàñ íàðàçú ì àéáàíà ÷ò ì ùàðð.
 Íèà àèèèíí, áó ààèäýëýð Àðàííúí Ñêêòéàèà éððòò çàìáíú
 ñêêöëýðeí òàðñèàðèà ì óààððçýñè çýìèíèíäý èàðàí ì ùèàð. Ñêêò
 áàø÷úèàðúíí íàðàçèàðú úýì áííñàà, úýì äý ùàééýèàðàøèùàà
 ì àéáàíà ÷ò ì àùà áàøèà ì ùàðð. Íýùàéýò, Àðàé àþàðóíäý äý
 ííààí ñííðà (ã.ý. IV-III ýñðëýð) éíí ì àèàðàà ì íðððàòèýøàèð ì ý
 àèà ì áíðëýðè ýóúëýí ì èøàð (280, s. 226).

Ñêêöëýðeí ì ííó ì áíðàè ñèóéíðòðàñú ì áíàèð òíð ì àèù áíððí-
 íí ì íðò ñòàèààáí éíí ì àèà äý éíí ì ààáí èàðú ì òèãòð ñòàòóéàèà
 áíùðò éíèèòàð àðìèàèð. Ñêêöëýðeí èàðèñàè, ñíñèàè äý ì ýäýíè
 éíèèòàðú èëý áàùèùè ñêêò ì ííó ì áíðëýðeíèí ì ýçìóíó äý òíð ì àñú
 äýéèð ì èøàð. Áðëýí ì ýðùëýäý (ã.ý. VI ýñð) ñêêò éíí ì àèàðú

þçöíýìýðñónāóð, ííēāðāā éóíáí ìýäýíēēēýðēíēí òýñēðē ùēññ íēóíìóð. Íēā āēēñēí ēē, Êóāāíēāíū ñēóēíòóðāēāðāā Êē÷ēē āý Þí Āñēēā āāēāðñōð ðāēēāðēýðēíāýí āēúíā úýùýðēýð āāð. Ñííðāēāð āēð ñūðā éííìāēāðāā éóíáí ùāēēýēðāðāēūūíūí òýñēðē ýþðōíóð. Êíēēāð þçöíýìýðñón ùýùýðēýðāýí āíòēē íēāñōēēā āēāìāíðēýðēíē ìýíēìñýìýēý āíūðó òýēāìòē āòìè, ēāēēí áó āēāìāíðēýð þçöíýìýðñónēóúó ìýūā āāý āēēìýìēðāēð. Ñēēò éííìāēāðūíūí āēāýýðýēāēēā ðññóñēēēýðēýðēíāýí āēðē òýñāēðāý ñāāāāēñūç óçóí āíūēāðūí íēìāñūāūð (280, s. 237).

Ī.Ī.Ðóēñóí íýðð āòāēðāēēē ñēēò éííìāēāðūí ēēý Ñ.Ā.Íēāð-íēíāāíúí “Īíēíāāñ āāð éííìāēāðūí” ýñýðēíāý āāðēēìè ãñí÷āā éííìāēāðūíūí òýñāēðēýðēíē ìòāāēēñý āòāēēāý āēð ñūðā òìóíē úýùýðēýðēí íēìāñū íýçýðý ÷āðíūð. Ñēēò éííìāēāðūíūí áòðōí éíēēāð ìýðùýēýðēíāý ìòðāùēāý āāēēýí ñāāāāēñūç āíūēāðūí íēìāñū āñí÷āā éííìāēāðūíūí ýēñýðēēēýðē ò÷òí ðāðāēòāðēēāēð.

Āñí÷āā éííìāēāðūíūí ēāíííēē áóðóíó - açúa ñāēēāíìūð ÷ēēēíēýð, āāðūí óçýðēíāý úāì óòāí ýēēýð, āāðòūēìūð ÷ýíý íí-ēāðā ìāēāāí íðóēóúó āēð ýþðōíòð āāðēð (215, s. 55). Þýýð ñēēò éííìāēāðūíūí þçöíýì ðñññēóúóíó āāùā ÷íð ñāðēāìūð íēāí āððāēē ñēēò āþāðð āāēāýēýðēíý āāðñāā, áó ýēāìýðēýðē ìòðā-ùēāý āāý āēēýðēē. Áóðāāā, ýēāýðòý āāðūí òñðōíāý óòðōēìó ùāì ìòñòýñíāāūð. Éāēíúç āýçē ñēēò éííìāēāðūí ýēēíāý ðēòíí òýñāēð āāēēìèðāēð. Õāùðēāòìāā ēāðēíý āðøýð ēē, ñēēò ýáíāíēíēē ýð-ñāíýñēíāýí āāíūðāí Ûāðōāíð ýþēāýí āðøìòð āþðā ýðēāāāí āēðēíēí úāì íēāóúóíó ýþñòýðìèðāēð (95, IV, 5). Herodot çar skiflérinin Herakldan törēməsi haqqında Pont ellinlérinin söylədiyi başqa bir əfsanəni göstərdikdən sonra yazır ki, Herakl camının xatirəsi kimi skiflər indi də qurşaqlarında cam gəzdirir (95, IV, 10). Pont ellinlérinin söylədiyi əfsanənin reallığına Herodot özü də şübhə ilə yanaşır, lakin qurşaqda cam gəzdirmək adəti Herodotun dövründə skiflərdə müşahi-

49

éyòèíèí èàéíúç òòðê òííèó ìèàðúíàà ì òòàùèäy ààèè ì yñè “ ì y-
 íè ì ñy ì y” èè ì è çàù ààèy àèè ì yç. Æáéá àò ì yê èàçú ì àùð èè,
 ãúí÷àãèàðáí áàøãà ãóc (òíðê), íà÷áíãã, èè ì àê, óéãóð èè ì è
 òòðê òííèó ìèàðúíàà àà éíí ì à ì yäyíéééyòè íè ì óòãóð. Éáí-
 Óàãèáí ãócèàðúí þèöäððäöèèyðè äöò ì yíèí òyñàèðèíè èàðúí-èàðú-
 íúí ãyáðèíy ãíéáóãèàðúíú èàçúð (162, s. 128). Áó ì yèó ì àòèà
 áàùèù, ùyòà ááèy òèèèðèyð èàðáíúá èè, Ñèáèð, Íðà Æñèèà äy
 Øyðàè Æàðííà ÷þèyðèíäyèè ààø éíí ì àèàð þèäððèè ì öö äöò ì y-
 íy ãíéóéóð ì óð. Íèçà ì è Ýyíúyàèíèí “Èñyíäyðíà ì y” ì íà-
 ì àñúíàà ààðèè ì èò ì yèó ì àò áóíó òyèçèà àò ì yéy è ì èáí ààðèð:

*“ Í èáðäyí èä÷yðèyí ààè ì ãúí÷àãèàð
 Íèð äáééá áàðúíú ñyúäyèy ãíéàð.
 Ûyð àòèù, íèèàà ì éíèàáí yáàèð,
 Ûáéèyèy íèð äáéy, ìyðyñðèø áàèð,
 Àòúíú ñöðyðèyí ààðà, íèð äáéy,
 Æàèð íèóúóàáí áèð íð ùyáééy.
 × íáá íèàð ñöððèéy èä÷yðèyí íðàáí,
 Æàðyð ì ùáéèyèy áèð ãíéóí áóðááí ” (28, s. 293).*

Äöò ì yíy ààèy ãíéóá áòð èè ì è ñèðàéèø ääyðyè áóðááí
 áàð ì yñèíè òyñyãàðð àò ì yê ì ö ì èóí ááéèè. Öyããèàð÷úèàð ùàãèù
 íèàðãá áó ùèííðàçè ðyãá áàèðèyð. Áó áàðúí ì ááí Ë.Ð.Ëúçèàñí-
 áóí àðàðáùð ì àèàðú àèããyðyèàéèããèð (181).

Òòðê òííèó ìèàðúíà ì yðñóñ ààø éíí ì àèàð òyèúy ãóc
 (òíðê), íà÷áíãã, èè ì àê, ãúí÷ãã éíí ì àèàðú èèy ì yùáóãèàððð.
 Õðíííèíèè áàðúí ì ááí ààùà yáäyèèè àþáðäy VI-VII yñðèyðäy
 òàðèðè yäyáééèàðà äyàè ì òòðèèyð ààèáíáùðúèáí òííèó ì èàðà àèà
 éíí ì àèàð ì þáúóáãóð. Ááèy ààøéíí ì àèàð Ûyíóáé Ñèáèð (132),
 Ì ííãíèóñòáí (91), Øyðàè ×èí (153), Óóáà (182; 101) yðàçè-
 ñèíäyí àòèàð áàèè ì èðàèð. Õ ì ó ì èèèèäy áó éíí ì àèàð Òòðê

òàààíēūūííí Ōȳçȳð äýíēçèíäýí Áþéōē ×éí ñýààèíý äý
 Åðèèààí Ōéàí-Øàíàäýē ýáíēø ýðàçñēíäý èàéúē ì ûøäúð. VI-VII
 ýñðēýðý àèä äýàè ì òððē éíí ì àèäðííí ñà ì àíðèèàñíí ì àðøäúð-
 ì àà ò-òí ×éí òðííēèàñííà ì òðäúēýð ääýē. ×éí òðííēèàñíí Ñóé-
 òó (636-úú èèäý àèèèèèèè) áäēý ì ýéó ì àð áäðèð: “Äýáèð öçýðèíäý
 òèèèè ì èø áéíààà ì ýðúó ì óí äý ííóí èðèððèè àðäèèè áóððø ì à-
 èäðíí òýñàèðèíē àíéóðèàð. Ääýðýí, ýýýð í, àèð ààà ì ú þèäðð-
 ì öññý, àèð ààø àíéóðèàð. Ííèàðàà áó ààøèäðíí ñàéú éóçäýí
 ì èíýäýē íèà áèēýð” (85, s. 230). Áéíē ì ýéó ì àð ×éí òðííēèàñíí
 Ááèøèäý (659-úó èèäý àèèèèèèè) äý ààð. Áó ì ýéó ì àðèàðààí
 àéäúí íèóð èè, VI-VII ýñðéí ýääýēýðèíäý òððè-òóäà òàéóàèäðíí
 ì ýðúó ì öýðýðèíäýí þèäððèè ì øø äøø ì ýíēýðèí ñàéúíà ýñàñýí
 èøēýí ì ý ì èø ààøèäðíí äýáèð öçýðèíäý àíé ì óøèàð. Äàùà ñííðà ààø
 ñúðàñíí ààðøúñííàà àùàú äý èà ÷èè èýðíèèäýí áéíà – èáàäýò
 àð ì ýē ò-òí èè-èè ì ýäýä òèèèèèèè. Óóààíííí úýíóá-øýððèíäý
 È.Ð.Êúçèàñííà öýðýðèíäýí áäēý àèð èáàäýòýàù àøèàð áàèè ì èøàèð
 èè, áóðààà àóðààí áäðèèèèèè (182, s. 64-67). Áó èáàäýò
 áéíàèäðííà ì ýðúó ì óí òýñàèðè àíéóéóðàó.

È.Èèñè öýðýðèíäýí Køèðíàèí áàèäýñèíäý àíàðúē ì ûø ààçúí-
 òùèàð íýðèúýñèíäý äýáèð öçýðèíäý èáàäýòýàù äý áóðàààí èñý
 Køèðíàèí äý ííóí àðààäúííí íóóð ì óø ùàèàà ùàèèèèèèèèè èçý
 ÷úòàð ì ûøäúð. Ùàèèèèèèèèè ààðøúñííàèè ò- ÷àèàààí èá ì ýē äý
 è-èè ààèúñèàðú òàííèèà, áó àà ííèàðíí áóðààí áäð ì ýē ò-òí
 íèäóúóíó ýþñòýðèð (180, s. 30). Áòòóí áóíèàð áäēý íýðèúýéý
 è ì èàí áäðèð èè, äýàè ì òððē ààø òèäðèèèèèè äýòí ì ýðàñè ì èèý
 áàùèèèèèè äý äýáèèèè ààø-ñíííííí, èàðóä äýáèèèèèèè áþéøø ì ý-
 ùàðýðè, íóðóçó èèý ñà-èèýí ààèè-ñàíèè öçàèèèèèèè öýðýðèíäý àíéó-
 éóðàó. Ýþðóíàðèó èè ì è, äýàè ì òððē èàí ì àèäðíííí ñè ì àíðèèàñíí
 àúí-÷à éíí ì àèäðíí èèý òñò-òñòý äøøðð. Äúí-÷à äýáèèèèèèèèè
 ñà-èèýí öýðñèèèè öýðýðèíäý àíéóéàí ààø éíí ì àèàð ùàààííàà ÕIII
 ýñð Áäðííà ñýééàùèàðú Íèàíí Èàðíèèè äý Áèèùàè ì Ðóáðóè

ì yēó ì àò áàð ì èyēð. Ðóáðóē éàçúð: “éí ì àíēàð þēō öçýðēíäý áþéōē öýíý óúàēäúð äý ííà ùáéēýē áíéóðēàð èē, áó ùáéēýēéí öçö øýðäý öýðýð áàðúð äý ýēéíäý èñý ýþáyē öçýðēíäý úà ì òóòóð” (227, s. 102). Ýþðóíðð, ì ýðúó ì óí øýðýðēíý ààð òēáðð áíēíà àäýðē òððē òííēó ì ēàðúíááí ì ííáíēēàðà àà ēä÷ ì èðàèð. Ðýðēäýáàēíéí ì yēó ì àòúíà ýþðý, ì ííáíēēàð äýáèð öçýðēíý þē ì öø ýúáááēàðúíúí öýñáēðēíē áíéóð äý ííóí áàððúñúíáà ì öðē-ýíáýð éáíäúððäúēàð (230, s. 207). Áäíýē, òððē òàéóðàēàðúíúí äýðíáð ì ý àäýðēýðē ì ííáíēēàð öýðýðēíäýí ì ýíē ì ñýíēē ì èðàèð.

Áúí÷áāēàðà ýýēéíúý èñý, ííēàðàà ì ýðúó ì ò÷óí áíéóē-ì óð ùáéēýēē áēēàēðýí òðñóñē òáð ì èí - “ñúí” ñþçö áàð ēàē èē, áó àà “ì ýðúó ì óí öýñáēðē” ì ýíáñúíú áàððð (293, s. 222). Öýäāē-āàð÷úēàð èē ì àē éíí ì àēàðúíú áúí÷áā éíí ì àēàð èēý áéíē áðóíà àēà áāēðēýð. Öýñáäöðē áāēēē èē, äýçē éíí ì àēàð, èē ì àē-áúí÷áā éíí ì àēàðú àāēáíäúðúēð. Ô.Õ.Àðñēáííāà, Ä.Ä.×àðēéíāà Éóðàðú Èððúøúí ààð éíí ì àēàðúíú öýäāēä ääýðýē òðííēíēē ààðú ì ááí ííēàðú èēē áðóíà áéúð ì úðēàð. Áēðēíúē áðóíà VII-VIII ýñðēýðēí éíí ì àēàðú, èēēíúē áðóíà èñý ÍÕ-Õ ýñðēýðēí éíí ì àēàðú áàðēēāèð. Áēðēíúē áðóí éíí ì àēàð Äēðáé, Òóáà, Úýíóáē Ñēàèð, Ñā ì èðä÷éä òððē éíí ì àēàðú èēý ñēíðóííáðð. Èððúøēáíú ýðàçēäýí äýðí éíí ì ēāñēñēíéí öýäāēēē ñþéýíýéý èíēáí áàððð èē, VII-VIII ýñðēýðäý Øýðāē Äàçàðñðáíāà Äýðáē Òððē òāāáíēúñúíà áàððēē íēáí òððē òàéóðàēàðú ì ýñēóíēàð ì úðäú (58, s. 227). Èēēíúē áðóí éíí ì àēàðñà, Èððúø òàéííóíāà ì ýñēóíēàð ì úð èē ì àē-áúí÷áā áðóíēàð ì àñúíà ì ýíñíóáäðð (58, s. 234). Õ ì óí ēééýðēý, áúí÷áā éíí ì àēàðúíúí áēýýð òððē òííēó ì ēàðúíà ì ýðñóñ éíí ì àēàðēà ýáíáðēē ááúēñúñúð øóáúý áíúóð ì óð. Ñēèð äý òððē éíí ì àēàðú àðàñúíāà ýēääýíē èñý òà ì ñóáóà éàèð ì ýē ÷ýðēíáèð, èàēéí áāēý áèð ýēääýíéí íē ì àñú ùáāáúíāà fikrin èðýēē ñðððē ì ýñēíý ýñàñ áäðýí òàēðēàð èēðàéýð äýäýðäèð.

É.Ä.Øáð éàçúð èē, ñēèð äý òððē éíí ì àēàðú àðàñúíāà áþéóē

òðíííēíēæ æéðúúã àað, áóíó èñý ùã÷ íý èëý áíēáóð ì àã ì ò ì ēóí
ááēēē äý áóíá ýþðý äý òýēà ì òē èçëýí ì èð.

Îēà áēēñēí èē, ÷îð òēãóðēàð áēçý ýýēēá ÷àò ì à ì ùðäúð, ááëý
èē, àùáúääáí äý èà ì þùēý ì íē ì àēáí ì àðððēàēääí ùàçúðēáí-
ì ùðäúð (277, s. 33). Ááëý èē, ñēèð éíí ì àēàðúíääí ýáäýē Áíá-
ðíííâí ì ýäýíēēýðēíý ì ýõñóñ éíí ì àēàð ì þáúóá íē ì ó-
äóðñà, ñēèð éíí ì àēàðúíääí ñííðà èñý òàðúē ì ýäýíēēýðēíý
ì ýõñóñ éíí ì àēàð ì àēääíà ÷úò ì ùðäúð. É.À.Øað äýäē ì éíí-
ì àēàðú ááëý ñúðäēà ì ùðäúð:

1. Úýíóáē Ðóñ ÷þēýðēíēí óóíú äþàðð éíí ì àēàðú;
2. Êáíēñáē óóíú äþàðð éíí ì àēàðú;
3. Úýíóáē ðóñ ÷þēýðēíäý ñēèð äþàðð éíí ì àēàðú;
4. Î ííãíēóñðàí äý Ñēáēðēí ñēèð äþàðð éíí ì àēàðú;
5. Úýíóáē Ñēáēðäý òàðúē ì ýäýíēēýðē éíí ì àēàðú;
6. Î ííãíēóñðàí, Úýíóáē Ñēáēð äý Õððēóñðàííúí äýäē ì òððē
éíí ì àēàðú;
7. Âíēääáíēó äý Úýíóáē Ðóñ ÷þēýðēíēí äúí÷ää-ì íēíâãñ ààð
éíí ì àēàðú; (277, s. 3-4).

Âúí÷ää éíí ì àēàðú èëý ñēèð éíí ì àēàðúíúí èēē ì ýðùýēýñēíý
àēà áàēäýēýðēý ì öýééýí ì öðýðýē ýēääýēýðý ì àēēäēð. Êàēēí
å.ý. V ýñðēý ÕI-ÕIII ýñðēýðēí òðíííēíēæ óçóíēóúó òà ì èääíðēðē-
èàñēéà ò÷óí éàð ñàðēà ì úð. Çà ì áí þç èðēíē ýþð ì öð, ýáíâðēē
áàùēúēúà ì àēēē áóíí-ì ýäýíē àēðēēēýðäý æéðú-æéðú úýùäëýð
ì àēääíà ýýē ì èðäð. Áóíá ýþðý äý, áòòóí éíí ì à ì ýäýíēē-
éýðēýðēíē íýçýðäýí êã÷èð ì ýē çýðððēäð.

Îéíðñēíäý ààð ááääàēàðú þéðýíýí Î.Î.Ãðēáçííâ ááëý
àèð íýòēúýéý ýýē ì èðäð èē, óóíú äþàðð ààð éíí ì àēàðúíúí òððē
éíí ì àēàðú èëý ùã÷ àèð ýēääýñē éíðáóð (107, s. 151). Áēç ñēèð
éíí ì àēàðú èëý òððē éíí ì àēàðú àðàñúíää óçóí çà ì áí ì ýñàðý-
ñēíēí íē ì àñúíúí äý áóíóí éíí ì àēàðúí òíð ì àñúíää áþéóē äý-
éèðēēēēýðý ýýðèðý áēēàēéíē ýþñòýð ì èðäè. Óóíú äþàðð éíí-

ìàèàðû èëý òððê éííìàèàðûííí ààùà óçóí ìýñàðý àéúððð.
 Ì.Ãðéàçííâ ìéíóñéí ÷þëýðèíäýí òàíúé ìúð íòóðàà ðéãóððèàðû
 III-IV ýñðëýðý àèà ààèð. Áó çà ìàí Óòáàààí òàíúé ìúð ààø òýñ-
 àèðý ýñàñèàíúð èè, áó òýñàèðäý àéààèàðû ñàíéè íéíàéàí çà ìàí
 àòúèá-àø ìýê ò÷òí ýéèè èø ààà ì ààðèè èøàèð. Õýñàèðäýèè áó
 ààà ìíí àéàúú éàíííàà ñèèð-ñàð ìàð òèíèè ãàçàí ýððóíðð èè, áó
 àà òàðòúé ìýäýíééýðèíý àèààèð (á.á. ýàâyèèýðè) (108, s. 82).
 Õàðòúé ìýäýíééýðè èëý ñèèð ìýäýíééýðè, øòáúýñèç èè, áèð-áèðè
 èëý áàúèúáúð. Áèð äýäýð èðýèè ýàäýðýè, ñþéýéýè èè, òàðòúé
 ìýäýíééýðè ñèèð ìýäýíééýðèíéí àààà ìúáúð. Ë.Ð.Ëúçèàñíâ
 òàðòúé ìýäýíééýðèíéí òýäàèè ääýðýè áàýý íýðèúýýý ýýè ìøàèð
 èè, hōmin ìýäýíééýðè èëý òððê éííìàèàðû àðàñííàà ýáíáðèè
 ýèàäý ààðáúð (181, s. 160). Ñèèð éííìàèàðû òàðòúé àþàðò
 éííìàèàðû ààñèòýñèý òððê éííìàèàðû èëý áàúèúáúð. Áàðàà ñþçý,
 ñèèð éííìàèàðû èëý òððê éííìàèàðû àðàñííàà ýèàäý àèðáàðà
 áàèèè, áíèàéúñí èëý ìøàúèäý áàèèèð. Ñèèð éííìàèàðû èëý äúí÷àã
 éííìàèàðû àðàñííàà ýèàäýíé èíèàð ääýíèýð ñèèð éííìàèàðûííí
 äúí÷àã éííìàèàðûíà íèñáýýí éíúýñýíýò áàðòíííààí ààùà
 éòèñýè íèèýäý áòðàòúóíó ýðñòýðèðèýð. Èàèéí ííðððàðèýðàèð ìý,
 íèàñòèèà ñèèð éííìàèàðûííí éàèíúç ñíí àþàðòíý àèààèð. Èèè
 ìýðòýèýèðäý ñèèð éííìàèàðû þç íðèèíàèèúú èëý ñà÷èèð äý òððê
 éííìàèàðû èëý, í úò ìýäýí äúí÷àã éííìàèàðû èëý áíàèíýèèà
 íèóá-íè ìà ìàñííí àðàðáúð ìàã ò÷òí ìýùç áó ìýðòýèýèðäý àèà
 ðéãóððèàðû íýçýðäýí èà÷ð ìýè èàçú ìúð. Áàýý èè, áèèí ìýäý-
 íééýðèíéí òýñèðè àèòíàà ìàèààíà ÷úò ìúð éáíé úýùýðèýð ùýàè-
 äýòè ìòýééýíèýðàèð ìýýý ìàíà íèðð. Áèýýð ìòòò ì àðáó ìáíò
 èè ìè òýäàèèàð÷úèàð äýäè òððê éííìàèàðûíàà (132, s. 114),
 äúí÷àã éííìàèàðûíàà (215, s. 58) äý ñ. ìííáíèíèà ýèà ìýðèý-
 ðèíé ýðñòýðèðèýð. Ñèèð éííìàèàðû èñý Áàðíííèà ýèà ìýðèýðèíý
 ìàèèèàèð (280, s. 43). Ñèèíáý éííìàèàðàà áàðíííèà ýèà ìýð-
 èýðèíéí òýäèúýí ìííáíèíèà ýèà ìýðèýðè èëý ýäýçèýí ìýñè úóí

ẽyðeíeí ãaðøúeúúúí òyúyññò ì àðæðýí ùóíeàðúí eñðeæeàðú ẽyý
 áàúeúãúð. Ñú ìà Ñeáíúí “Øe-çe” (“Òaððeòe ãæeæyð”) yñyðeíäyêe
 ì yëó ì àðãàí æeáúí íeóð èe, ùóíeàð “ùóíeóe, eóeáøã, æeíeí,
 ãããóí äy ñæeé” òæeðæeàðúúí yðaçeñeíe á.y. 201-úe ẽeäy òò-
 ì óøeàð (85, s.50). Áó òyãðeáýí òããàð-òàðòúe eã÷eã äpãðò ẽyý
 òñò-òñòy äøøð. Èæeí È.Ð.Êúçeãñíã ×eí ì yíáyeyðeíeí áó
 ì yëó ì àòúíã yñãñeáíãðãã eáíeúø íyðeúý ÷òðàð ì ùããúð. Í, òããàð
 ì yäyíeéeyðeíeí æeíeíeyðý àeã íeãóúóíó, ãããóíeàðúí òæeãñeàð
 íeãóúóíó ýpñòyðeð (221, s. 161-162). Õyããeãàð÷úeàðúí “ãúí-
 ÷ãã” áàúíúí ×eí ì yíáyeyðeíäy “eóeáøã” èeíe ñyñeyíæeéíe
 ýpñòyð ì yñe òæeòú ì yëó ì áóð. Õyããeãàð÷úe eóeáøã-ãúí÷ããeàðúí
 ñãããeáíã òæeðæeàðeã æeíe yðaçeäy eáeúe ì àñú ì yñyeyñeíe æeã-
 äyòäyí eáeúíãúð ì ùããúð. Áeçúy, òããàð ì yäyíeéeyðeíeí áàðúeúú-
 eàðú ì yíáyäy eáíãòú òàðòðeããúeáí æeíeíeyð äæeé, eóeáøã-
 ãúí÷ããeàðúð. È.Ð.Êúçeãñíã òããàð äy òàðòúe äyóí áæeäyeyðeíeí
 òàðeúe òyðæeyðeíy áàò ì æeàðãã ííeàðúí eíeèòàðúíãã ýáíãòe yë-
 äyíe äæeã àò ì yê eàçú ì íeãóúóíó æeãeðeð (181, s. 27). Áó
 áàðyäy í, ùããeúãúðñã äã, òããàð äy òàðòúe ì yäyíeéeyðeíeí
 àóíeè ì yíñóæeéyðe ì yñyeyñeíäy - ííóíeà ðaçúeàð ì àã ì ò ì
 eóí äæeé. Òàðòúe ì yäyíeéeyðeíäy ì øàùeäy äæeyí yñãñ
 eáíeèeéeyðäyí æeðe pëóíóí oçóíäy ì àñeã ẽyý äyóí äæeè ì yñeãeð.
 Áó, òãíòúeàðúí àóíãðãðeããñíãã ì øàùeäy äæeèð. Áó òæeò
 È.Êaçeãñíãã òàðòúe ì yäyíeéeyðeíeí óãíðeàðã àeã àò ì yê ò÷óí
 yñãñ áãð ì eðæeð. Áæy èe, òãíòúeàð Íã óãíðeàðúíããíãúð. Èæeí
 àðòúã áó äpãðäy Ñæeáí-Àeðæe äpëyññeíäy òððe ì yíøyêe äeèe-
 eyðeí óãíðeàðúí ãííøeóúóíãã eàðã ì àñú ì yëó ì òæeòãúð.
 Ýpðóíòð, òàðòúe ì yäyíeéeyðeíeí ùyãeãe áàðúeúúúeàðú ì àñeã ẽyý
 äyóíãò ì y ääyðeíe áííøeãðúíãã ì yíe ì ñy ì eøyð.

Áòòóí áóíeàð ýpñòyðeð èe, Àeðæe, Õyíóáe Ñeãeð äy Øyðãe
 Òòðeòñòáí yðaçeñe á.y. II ì eíeèeéey àeã Áíãðííãí ì yäyíeé-
 eyðeíäyí áãðeãeàðã òððe áóíýáíãçeíeí ì yðeyçe íe ì óøãóð.

Áó yðaçeäy ñííðàeû äpâðeýðäy áeð-áeðeíe yäyç àò ì èò ì yäyíeé-
 éyðeýðäy ÷yðeí äy íeña ñâ÷eëyí ì öyééyí öyèà ì öè ààò éíí ì à-
 èàð yñàñúíàà ñòáóòà éáðeðeëð. Òàðèðøóíàñeúààà Êàðíàðààí Àeòà-
 éàäyè yáíeò yðaçeëýðäy á.y. I ì eíeëeëäy éàeíúç ðàíáíeëe òíí-
 eó ì èàðúí éàeúe ì àñú (100, s. 3) äy éàeíúç áeçè ì áðàíúí eëe ì eí-
 eëeééíeí áeðeíúe éàðññúíàà Øyðàe Òøðeòñòàíúí òøðe àðííyáíàçè
 ì yðeýçeíy ÷áàðeë ì yñe ùàãáñúíàà (159, s. 113) ðeëèðeýð þçóíò
 áíúðóeò ì óð. Ááey íyøeúyey ýyè ì yè ì ö ì èóíàòð èe, ãúí÷àãeàð
 Áíàðíííâí äpâðeíäyí Àeòàe, Úyíóáe Ñeáð yðaçeñeíäy
 ì yñeóíeàò ì úø Àeòàe àeë àeëyñeíy ì yíñóá íeáí íðíòíðøðe
 òííeó ì èàðúíúí òþðy ì yñeàeð. Áó òííeó ì èàðàà ñeèð äpâðeíäy,
 áyèy äy ààùà yâäyè Þí Àñeéà, Øe ì àeë Áàðà äyíeç, Åçíâ
 ñàùeëe äy ñ. yðaçeëýðeý áàùeû íe ì óøeàð.

È.Ð.Êúçeàñíâ àðòúâ áàeä áàeëàeëe èe ì è, àeíeëíeýðe óáíð
 ì yíøyèe ùàñàá áàeð. Òeèðe ì úy, ííóíeà ðàçúeàò ì àá íeàð, ááey
 èe, ðeí-óáíð òííeó ì èàðú eëy òøðe, í úó ì eýäyí ãúí÷àã òííeó ì èàðú
 àðàñúíàà yèàäyèyðeí äyàe ì eëeé áeð ñúðà ì yñyeyeyðäy öçý ÷úòð.
 Àeíeëíeýð eóeáðà - ãúí÷àãeàðeà áeðýy Ì íàá öyðyòeíäyí Ùóí
 áeðeëeéíy òàáá áàeë ì èò, ààùà yâäyèeë äpâðeýðäy ííeàðúí ì àààe
 ì yäyíeééyðeíäy íðøàð úyùyðeýð íe ì óøàóð.

Òeí-óáíð àeëýðe Òðàe àeë àeëyñeíy ààòeëàeð. Àe ì è yäyáeé-
 éàðàà Óðàe àeë àeëyñeíeí á.y. VI-V ì eíeëeëeëýðäy éàðáí ì àñú äy
 á.y. 4000-3500-úò eëeýðäy ðeí-óáíð äy ñà ì íàe àðóíeàðúíà
 áþeóí ì yñe ýò ì áí áàeëeð. Ñííðàeàð á.y. III-II ì eíeëeëeëýðäy ðeí-
 óáíð àðóíò äyàe ì ðeí äy äyàe ì óáíð éàðú ì àðóíeàðúíà áeðúe-
 ì úøàúð. Á.y. 1000-500-úò eëeýðäy äyàe ì óáíð éàðú ì àðóíò
 óáíð (Óáíòú äy ì áíñeëýðeí ýúàààeàðú) äy ì ààeàð òííeó ì èàðúíà
 íàð÷àeàí ì úøeàð (170, s. 14).

Áóðààà ðeí-óáíð àðóíóíà ààòeë íeáí àeëýðeý òøðe àeëýðe
 äy òøñòñýí ãúí÷àã òøðeúyñe àðàñúíàà áeð ñúðà íàðàeëeëýðe
 íyçýðäyí eá÷eð ì yè eñòyðàeë.

Ûyð øáéäýí yââyë, ì oàñèð òéí àèèíéí ôííáðèèàñúíàà
 ãûí÷àãèàðà éàðûí ñýñýðéí ì þáúóäèóúóíà àèããýð éàðèðýê:

1. Ìàðàèäè âíêèàèç ì èýð: i, t (Àçýðáàéúàí ýèèóáàñúíàà-ù), á, þ, ä, í, è, à, y (Àçýðáàéúàí ýèèóáàñúíàà ö) (99, s. 7).
2. Ìàðàèäè êíííííáíðèç ì èýð:

- a) [S] ây [SS] éöéëö àíèèàè ñà ì èèýð àèóñòèè áàðû ì áàí àèèè ì èçèí ôííáðèèàñúíààêû [S] ây [Ø] ñýñýðè àðàñúí-
 àà íðòà éáð óóóðð (99, s.22). [S] ñýñè òéí àèèíäý íè-
 ì àãûûú èè ì è ãûí÷àã àèèè ö÷óí äý áéíè ùàè ðà-
 ðàèððèèàèð;
- b) “Êèààè-Äyây Ãíðáóá” áíññóíóí ýéàç ì àèàðúíàà,
 àèýúý äý àèýýð òððè éàçúèàðúíàà ýáíèð èðýýí ì èð
 “ñàûúð íóí” *§* òéí àèèíäý äý èðýýíèð: *h j k* (íã);
- c) Æûí÷àã òððèýýñèíäý (÷) ñýñè [mñ] èè ì è èðýýíèð. Òéí
 àèèíäý (÷) ôííá ì è íè ì àãûûúíààí àèúí ì à ñþçýðäý
 ts, ts àèòòííãèðúíààí èñðèòàäý íèóíóð äý áéíè óðð
 ñýñýýíèð;
- d) [ú] ôííá ì è òéí àèèíäý èðýäèè ì èð. Æûí÷àã òððèýýñèí-
 äý áó ñýñ ú [dz] èè ì è ñýñýýíèð. “Codex Cuman-
 icus”óí àðàðäûðúè ì àñú ýþñòýðèð èè, ú ôííá ì è íè ì àãû-
 úíààí ú [dz] ôííá ì è íè èòàäý àò ì ýè ö÷óí “Co-
 dex”éí òýðèèáàð÷úèàðú ññù, z, dz ùýðð áèðýð ì ýýðéí-
 äýí èñðèòàäý àò ì èðýð. Ì ýñýýí, inññhà-éíúý, sati-
 dzi-ñàòúú, ñùátzà-ýáúý, miànzi-äýèèäè äý ñ. (293, s.
 80-106).

Ì àðàãèùäúð èè, òéíýðäý àèúí ì à ñþçýðäý ú ôííá ì è ú
 [dz] èè ì è èðýäèèèð.

- e) òéí-óãíð àèèýðäý àùýíý ãáíóíóíóí ì þáúóäèóúó
 (99, s.27) òñòñèèý àèããýðè úýéá áàèð èè, áó ùàè áà
 áòðóí òððè àèèýðè ö÷óí ðàðàèððèèàèð.

Áòðóí òéí-óãíð àèèýðèíèí ì íððíèíýèèàñúíàà ãûí÷àã òððè-

úýñè èëý ò ì ó ì è úýùýòëýð àèããýðè úýéá áàèð. Òèí àèèíäý I äý II
 øýðñèí òýèè minà äý sinà (99, s. 126) øýèèèíäýàèðñý, ì òààðèä
 îèàðàã ãüí÷àã òððèúýñèíäý mán äý sán èè ì è ñýñýýíèð (293, s.
 72). Ýáíáðèä ùàèàà áó ñþçýðð ðèíúý minun äý sinun èè ì è
 èøýíèð äý áó àà ãüí÷àãúàààèü mánim äý sánin ùàèèàðúíà ÷îð
 éàðúíäüð. III øýðñèí òýèè ðèíúý ùàn, ãüí÷àãúà îl-áóð, èàèèí
 ùàèèäíäüàà îl - àn êþèò èëý ýäýçýýíèð. Ì ýñýýýí, àning, àni,
 àndàn (293, s. 73).

Òèí-óãîð àèèýðèíèí èàñèèè òýðèèéíäý òððè àèèýðè èëý
 ì òøýðýè ñþçýðð ì þáúóàáóð. Ì ýñýýýí, ãüí÷àãúà ðãñ - íúàã
 ì àüàð àèèíúý ðãñ èè ì è èøýíèð (293, s. 102). Áó ñþçò ðóñèàð,
 áíèãàðèàð, áíñíèéàèüèàð äý ñ. Õàèèèàð ãüí÷àãèàðàí ì ýíè ì ñý-
 ì èøýð. Ààüà ñííðà ãüí÷àãúà siburtñui, ì àüàðúà sãðrî, áíñ-
 íèéà àèèíäý suður, suðãñã (293, s. 103) ñþçýðð ì òøýðýè-
 àèð. Æüí÷àãúà ñíluðñi ì àüàðúà kílís, ãüí÷àãúà kun, ì àüàðúà
 kîmà, ãüí÷àãúà sàmàn, ì àüàðúà szàlmà (293, s. 123)
 ñþçöíý óéúóí ýýèè äý ñ.

Òèí àèèíäýèè òððè ì ýíøýèè ñþçýðýð àèããýð éàèèðýè:

tîrppa - òîðîàq, èüðýýý áàðèýý òîðîàã ñàüýñè (313, s. 651)

àlà - ýðàçè (313, ñ. 27)

mãtsa - ì áøý (313, s. 373)

kàlálaliki - ãèéà ì , áàçàð, ààð ì àãàðüðüãèüã (313, s. 189)

turku - òîðã (àððàèè ñþçò) (313, s. 663)

éànî - ñóñóçèóã (313, s. 163) äý ñ.

Òèí-óãîð àèèýðè èëý òððè àèèýðè äý òðñóñýí ãüí÷àã àèè
 àðàñúíàà ì òøýðýè àðà ì ì àðè úýùýòëýð áòþàèèèäý áó àèè-
 èýðèí ààðèè îèàóú Óðàè äý Àèðàè àèè àèèýýðèíäý þçöíó ýþñ-
 òýðð. Áó áàðü ì àáí Á.À.Ñãðáðáííèèîó òýãàèèàðèàðü àèããýðè
 úýéá áàèð. Ì ýñýýýí, Á.À.Ñãðáðáííèèîà ýþðý, Óðàè äý Àèðàè
 àèèýðèíäý èèè ùàè ì òøàùèäý áàèèèð:

1) ì ýííóáèéýð øýèèè÷èèíèí ùàè øýèèè÷èèíäý ýääýè

éåðëÿø ì ÿñè;

2) ì ÿíñóáééÿò øÿêèè÷èñéíé ùàè øÿêèè÷èñéíäÿí ñííðà éåðëÿø ì ÿñè.

Áèðéíúè äàéää òððê äèèÿðèíäÿ áéäúí ýþððíðð; òððê àè-èéíäÿ áv-im-dâ, áv-imiz-dân, òàððð äèèéíäÿ àtà-m-à, ànà-n-à äÿ ñ. Áó úðð íá-óãíð äèèÿðèíäÿ äÿ ì øðàùèäÿ ääèèðð: òàíðù äèèéíäÿ àt-âm-nà “ì ÿíé ì áâè ì äÿ”, “òàt-ât-nà” “ñÿíéí áâéí-äÿ”, ì àíñè èèéíäÿ ðut-um-n “ì ÿíé ì äàçàíú ì à”, “ðut-um-t” “ì ÿíé ì äàçàíú ì àà” äÿ ñ.

Èèéíúè äàéää òèí äèèè ø÷òí òàððàèðððèèäèðð: màà-ssà-mmâ “àèçè ì þèÿÿ ì èçäÿ”, kylà-ssà-ni “ì ÿíé ì êÿíäè ì äÿ” äÿ ñ., áðçéà-ì ìðäàà äèèÿðèíäÿ kudî-dî-n “ì ÿíé ì áâè ì äÿí”, ku-dî-dî-t “ñÿíéí áâéíäÿí” äÿ ñ., íáí äèèéíäÿ (ñà ì íäè) nisà-ùà-nà-nd éilâm “ì ÿí ñÿíéí àðàíÿèèäÿ éàøàéúðà ì “, nissà-ùàdà-nd tîm “ì ÿí ñÿíéí àðàíÿèèäÿí ÿÿèè ì “, áâáík (òóíãòñ” äèè-ÿðèíäÿ: d`àv “ääèúâ“, dà`v-dn-s “ñÿíéí áâèúúíà” äÿ ñ.

Ãàéà àò ì ÿê èàçúí àùð èè, áèðéíúè äàùà äÿäè ì ùàñàà ääèèðð äÿ èèéíúèíéí ñííðààáí òèèíèèèè ìðíññèèÿð ìÿðèúÿñèíäÿ éàðàí ì àñù ÿò ì áí ääèèðð (241, s. 311-313).

ßèääÿ àò ì ÿê éåðéíÿ äøøÿð èè, ùÿð èèè àèè àèÿñèíéí áèðù-àéðù äèèÿðèíÿ ì ÿòñòñ áó ãðà ì ì àðèè øòñòñèèéÿðèÿð áéíè èñðè-àà ì ÿðäÿ éíèèðàð àò ì èøäèðð, éÿíè áèðéíúè òèí èèéíúèèè èÿÿ ÿäÿç-èÿí ì èøäèðð.

Òèíèáíäèéà ÿðàçèñèíäÿ áèð ñùðà òííííèèèèÿð ì àððàã áí-úðððð. Þèèÿíéí êà÷ ì èø ì àéòàððù Òóððéó úÿíóá-äÿðáäÿ, Áàèèèè äÿíèçè ñàùèèèíäÿ éåðëÿøèðð. Øÿùÿð Áóðà ÷àéúíúí ì ÿííÿáéíè ÿùàðÿ áäèðð. Áó ÿðàçè VI ÿñðäÿ ì ÿñèóíèàø ì úðäùð. Òàððèððóíàñ-èùääà Òóððéó òííííèèèè èè äÿäè ì ñèàáéáíúà “òíðã” ñþçòíóí ì íäè-òèèàñèèáñù èè ì è èçàù áäèè ì èøäèðð (213, s. 20).

ßñèéíäÿ “òíðã” ñþçòíóí äÿ àòè ì íèíèè áàðù ì ááí òððê

ì yíøyèè íè ì àñúíú àáéà àò ì yēēy “Óóðéó” òííííè ì èíèí “òòðé” ñþçóíóí ì íàèðèèàñèéàñú íēäóúóíó áóðúóèà ì àā èàçú ì àùð. ÕII yñð yðyá ñyēéàùú ßè-Èàðēñè Óóðéóíóí àyàè ì ààù íēàí Ááí òííííè ì èíèè èøyò ì èøäèð. Áēçúy, Ááí “íáà” ñþçóíóí àyēèøèè ì èø ààðèàíóùàùð.

Ààùà ñííðà Yàñàkkalà ây Àsikkalà (303, s. 8-10) òííííè ì èyðéíy àèããyò éàðèðyè. Ûyð èèè òííííè ì àyèè “kalà” ñþçò yðyá ì yíøyèèàèð. “Ø” òííííè òèíúy èøyí ì yäèéíäyí, ýþðóíð, Àøúããèà-Àsikkalà øyèèéíy àø ì øäàð.

Ì òàñèð ì àùàð àèéíäy 300-äyí ÷ ìð òòðè ì yíøyèè ñþçyð ààðàùð. Áà ì yè íēàð, áóòóí áà ùáéààíèàðúíúí ààèàðú òòðè ì yíøyèèàèð.

Ñààèàíáí òííííè, ì íððííè, èàñèèè, òííííè ì èè íàðà-èàèyð òèí-óáíð ày àùí÷àà òííííè ì èàðú àðàñúíáà àyðèí yēàäyèyðèí íè ì àñúíú ñþéy ì yéy è ì èàí áàðèð.

Áó ýþñòyðéyíèyð ýáíáòèè yēàäyíèí ì è íyòèúyñèàèð, éíñà èàðúí áííðéàðúí óçóí òàðèðè ìðíñàñy áàðøùèúàèú ì yäyíè, èàðè-ñààè òyñèðèíèí òyçàùððòàð ì ò? Òàðèðøóíàñèúããà áó ñóàèà ì òò-òyèèò úáàààèàð áàðèè ì èøäèð. Áyçè òyããèààð÷ùèàð áó íàðàèàèyðè ààðøùèúàèú yēàäyèyðèí òyçàùððò èè ì è àèé ì yòèyíàèð ì èøyð. Àðàø-àùð ì àèàð ýþñòyðèð èè, áó yēàäyèyð ì òòòyèèò ì yðùyèyèyðäyí èã÷ ì èøäèð. Áyçè íàðàèàèyð òàðèðèí ààùà àyðèí áàðèàðú èy áàù-èùàùð, àèyðèyðè íðàà yñðèyðäy áàø áàðyí ìðíñàñèyðèí íyòèúyñèàèð.

Ì íððà ì èyðäy ñàèò ñyñèyðèí àùyíy ààíóíóíà òààá íè ì àñú Óðàè àèè àèyñèíy ì yòñòñ yēñyð àèèyð ò÷óí òàðàèðàðèèàèð. Ýþðóíð, áó ìðíðíððàè àèéíäy ày þçóíó ýþñòyð ì èøäèð (260, s. 217). Áéíè ùàè Àèòàè àèè àèyñèíäy ày ì èøàùèäy áàèèð. Àùyíy ààíóíóíóí ñííðààáí àèúí ì à íēäóúóíó ñþéy ì yè ì òíèòí áàèèè. Ì àùàð òyããèààð÷ùñú Ì. Ûàéáó Óðàè-Àèòàè íàðàèàèyðèíèí ñííðààáí ì yíè ì ñy ì y íè ì àñú òèèðèíè èðyèè ñðððð (260, s. 164) ày áó çà ì áí èàèíç Óðàè ày Àèòàè àèèyðèíy ì yòñòñ íēàí ñàèò

ñyñeyðeí uað í ííeéañúíà ýyēāēēāy ì yñyeyíeí oçyðeíāyí ñōēó-
ēā ēā÷ēð.

Ðon āy Āāðīīā òàðēōōōíāñēūūíāā áó ìàðāēāēyðeí ì āā-
ēāð òīīēó ì ēāðūíúí òððē òāēóāēāðū ēēy óçóí ì òāāyðēē yēāāyñēíeí
íyōēúyñē íēāðāā āðā ì ūçúí V yñðeíāyí āāøēā ì āñū ýþñōyðēēð
(147, s. 88). Āāyē ēē, V yñðāyí āāøēāēāðā òððē òīīēó ì ēāðū
Øē ì āēē Āāðāç āy Øē ì āēē Āāðā āyíēç āðāēūíāā ùpē ì ðāíēūā
āāēðāē āy ūy ì eí āpāðāyí ēþ÷yðē ì āēāāðēūā ēā÷yí ì āāēāðēāð
áóðāāā áíēāāð òððēyðeíeí (V yñðāy), ñāāēðēyðeí (VI yñð), ííí-
āóðēāðūí (VI-VII yñðeyðāy), òyçyðeyðeí (VII-IŌ yñðeyð) uāēē-
ì ēēēyðē āēōúíāā ēāðā ì ūðēāð (147, s. 89). Ñīíðāēū āpāðeyðāy
ì āuāðēāðū ēāðōū òāíūēāí Āēçāíñ ì öyēēðeyðē ííēāðū ēā “òððē”,
ēā “ñāāāðā”, ēā “íííāóð” āāēāíāūð ì ūðāūð. Íðāā yñð øyðā ì öyē-
ēēðeyðeíāyí Ýyðāēçē ì āāēāðēāðūí òððē ì ýyíøyēē íē ì āñūíú ýþñ-
ōyðēð (68, s.89). Íyēó ì áóð ēē, āāðīīāēūēāð ì āuāðēāðū “uóíāāð”
āāēāíāūð. Áó āòííēíeí “íííāóð” āòííēíeíāyí òþyāēēē
ýþñōyðēēð. Āēçúy ýþñōyðēyí òāēðēāð áó yēāāyēyðeí āāuā āyðeí-
ēēēíy ēāðyāēð. “Uóíāāð” ñþçōíóí ēþēōíāy “uóí” āòííē-
ì eíeí áóð ì āñū òōāuññēçāēð. Áó ēñy óāíð-òððē yēāāyēyðeíeí V
yñðāyí āāuā ýāāyēy āēā íē ì āñūíú ñþēēy ì ýyēy ē ì ēāí āāðēð.

Ñēēðeyðeí āēð āēñíeíeí íðíðíāūí÷āā òīīēó ì ēāðū íē ì āñū
òēēðeíy yñāñēāíāðāā ūyēy ñēēð ì yðūyēyñēíāy óāíð-āūí÷āā
yēāāyēyðeíāyí āāíūð ì āā íēāð. Ì āuāðūñðāí yðāçñēíy Øē ì āēē
Āāðāç āy Êóāāí āēēāyēyðē ì yāyíēēyðeyðeíeí òyñēðē ā.y. IŌ
yñðāyí āāøēāēūð. (Áíóāēāāy āøēāð āāēē ì øø ēēē āy ì èð āpāðō
āāēāyñēíāyí āāøēāēūð). Áíóāēāāy āøēāð āāēē ì øø ēēē āy ì èð
āpāðō āāēāyñē ēē ì ì āðeyðey āāuēūāūð. Øē ì āēē Āāðā āyíēç āy
Øē ì āēē Āāðāç ÷þēyðeíāy ì yñēóíēāð ì ūð ēē ì ì āðeyð ñēēðeyðeí
òyçēēāē āēōúíāā ā.y. 775 āy ā.y. 725-úē ēēyð āðāñūíāā áó
āēēāyēyðē òyðē āò ì øeyð. Ííēāðūí āēð āēñíē Þí Āñēēāēā
āíūðó, āēyð ùēññyñē ēñy āyðāy āíūðó ūyðyēyð āāēð āy Êāðíāð-

Áóíáé ùpâçÿñéíÿ ýááéá ÷ûõûð. Ì áúàðûñòáíáà àòèù òàèã íèàí èè ì ì áðèÿðéí ì þáúóáèóúó áóðàáà àøéàð áàèè ì èø Øè ì àèè Æàðààç ì ýíøÿèè òóíú áÿ áÿ ì èðáÿí äöçÿèàèè ì èø àò ÿñèÿùÿñè, ñèèàùèàðèà (ì òðòÿèèð áùèíú áÿ òÿíúÿðèÿð) ááùèùáûð (147, s. 23).

À.ÿ. VI ÿñðäÿ Øÿðàè Ì áúàðûñòáíáà ñèèò àðùíèàðù áàøèàéúð. Òèñà ùpâçÿñéíáÿ àððáíèíæèð ñèèòèÿðÿ àèä áàèÿí áÿáðèÿð àøéàð àò ì èøèÿð. Áóðàááí ñèèò ñòèèèíáÿ ÿøéàèàð (íð óúèàðù, áùèíú, áÿçÿè ÿøéàèàðù, ýöçÿò) áÿ àéðùáà àò áÿáðèÿðè (Øè ì àèè Æàðà áÿíèç ñàùèèèÿðéíáÿ àò áÿáèèÿ áàø÷ûñù èèÿ áéíè èððááíáà áàñáûðùèðáû) àøéàð áàèè ì èøèèð (147, s. 25).

À.ÿ. V ÿñðäÿ Ûàðòáíð óáíðèàðù “éóðèà” éàðòá “éèðè” ááù àèèùíáà òÿñàèð àò ì èø, ííèàðù “àòèù íá÷óèàð” áàèèáíáûð ì ùòáûð (96, IV, 22). “Ötön elëÿðèn ààñòáíú “íáà óáíðèàð “éóðèà” áàèèáíáûðùð (218, s. 15). Æ.Ë.Ëíòèèí ÿþñòÿðèð èè, ðòñèèàðùí ì áúàðèàðà áàðàèèè “ááíáð” ááù “óáð” áÿ éà “éóáð” àòíííè ì èÿðèíèí áÿèèø ì èø áàðèáíóúáûð (189, s. 197).

Ç.Ë.Ëà ì ííèèè áó ñþçò òèðè áÿ éà òððè àòíííè ì èèÿ ááùèà ì ùòáûð (287, s.12) Æáèä ááÿè èè, óáíð àòíííè ì è íííáðð, óéáðð, íáðð (íúóç) èè ì è òððè ì ýíøÿèè áàèèàðèà íðøàð ñÿñèÿíèð. Áó ííèàðùí áéíè èþèáÿí òþðÿ ì ÿñè ùàãáíúáà òÿñÿáàðð éàðàáûð. Ë.Ûÿòÿðíá - áðð èí ì íííáíðèè ÷íðèó ùóí àòíííè ì èíÿ àèãáÿðè úÿèá àò ì èøèèð (125, s. 30). Ì àðàãèùáûð èè, “Ötön èèèÿðèn ààñòáí “úí ì öÿèèèèè “àù óáðèàð”, “áàðà óáðèàð” (218, s. 20) - áàèÿ, óáðèàðù èèè éáðÿ àéúð ì ùòáûð. Í.Æ.Òáíðíáíáà ÿþðÿ, “àù óáðèàð” áàèèèèáÿ ùàíñùñà òððèàèèèè òàéóà, “áàðà óáðèàð” áàèèèèáÿ ì áúàðèàð ì çÿçÿðäÿ òóóóé ì óøáóð (218, s. 176). Ûàðòáíð ÿþñòÿðèð èè, áó éóðèèàðàáí øÿðááÿ, áàøàà ñèèòèÿð éàøàéúð èè, ííèàð àà áó éáðèÿðÿ ÷àð ñèèòèÿðéíáÿí àéðùèàðàã ÿÿè ì èøèÿð (96, IV, 22). Æáíÿè, ñèèò áþáðòíáÿ óáíðèàð áÿ Ûàðòáíðóí “÷àð ñèèòèÿðè” áàèèáíáûðáûù ìðíòíðòðèÿð éáíáøù éàøà ì ùò, áàððèèèáèù ÿèááÿáÿ íè ì óøèàð.

1.2. $\tilde{A} \tilde{u} \tilde{i} \div \tilde{a} \tilde{a} \tilde{e} \tilde{a} \tilde{o} \tilde{u} \tilde{i} \quad \tilde{a} \tilde{e} \tilde{y} \tilde{y} \tilde{o} \quad \tilde{o} \tilde{o} \tilde{d} \tilde{e} \quad \tilde{a} \tilde{y} \quad \tilde{a} \tilde{a} \tilde{e} \tilde{d} \tilde{e} \text{--} \tilde{o} \tilde{o} \tilde{d} \tilde{e} \quad \tilde{o} \tilde{i} \quad \tilde{i} \tilde{e} \tilde{o} \quad \tilde{i} \quad \tilde{e} \tilde{a} \tilde{o} \tilde{u} \quad \tilde{e} \tilde{e} \tilde{y} \quad \tilde{a} \tilde{o} \tilde{i} \tilde{e} \tilde{e} \quad \tilde{y} \tilde{e} \tilde{a} \tilde{a} \tilde{y} \tilde{e} \tilde{y} \tilde{o} \tilde{d} \tilde{e}$

Āīī÷āāēāđūī āōīīāāēēēē īđīāēā īēīāy ēē ī āēēāđ ōōñōñē ēāđ
 óóóóđ. Áó, ēē ī āēēāđūī āēýýđ đđđē đīīēó īēāđūīā īēñāyōýī āūī÷
 ÷āāēēāđā āāūā ēāōūī īē ī āñū ēēý āāūēūāūđ. Áó ēāđūīēūā ēēē īpā-

áyāy “èè ì àè” āy “āūī÷āā” àóíííè ì èyðéíéí àòè ì íèíyèéānūíāā
 þçóíó ýþñöýðèð. Ê.Ê.Īāððíā “èè ì àè” āy “āūī÷āā” ñþçèyðéíé
 éó ì (-éó ì /éí ì /éóá)-éíā-ñāðú, ñāðú ì òùè āy ñ. êþèóíóí
 àèèèèè ààðèáíðèàðú ùāñāā āāèð (211, s. 67) èè, áóðāāā āā ùy ì èí
 àóííñèàðúí òyðāèyíāèðèúè áíððíííèíèèè yèà ì ýðè þç yèñèíè òàí-
 ì ùðāúð. Éaçúèú āàéíāāèàð áó òííèó ì èàðúí āíúó ì éóúó ùāāāūíāā
 ì ýèó ì àò āāðèð. Êè ì àèèàðúí ýáíáíèíèèè yòñàíýñèíè þçóíāy ñāð-
 èèèáí éáyáíy ì ýíáý Gyðāèçèíèí “Çāéí øè-ßóāāð” ýñýðèèèð.
 Áó yòñàíýyý ýñāñýí, “òàððèèàðúí òyúáyðè þèðð āy èèè íúèó āàèúð;
 áþéøè íúèó ÷àðèñúú ýy èā÷èðèð, èè÷èè èñý āàðāāøúíà ìàðùèèúā
 àò ì ýyý áàøèèèúð; èè÷èè āàðāāøúí āāú Øāā èèè. Í, áþéøè
 āàðāāøúíà óúóðñóç āyñā āāèð; āíððàðāā ñāāè ì èè èyíèçèíè þçó
 èy ýþòðýðýè āàðāāøúíāāí āā÷úð āy àèy áðð éáðý ýýèèð èè, ìðāāā
 áþéøè ÷àé, ÷íðèó àùāúèàð āy ùàéāāíèàð íèðð; ìðāāā ÷āāúð
 āóðóá éáðèyðèðèyð. Áó āāā ì āy èyíèç ùyð ýóí èèèèèèèy íāā
 ÷úðúð, ýòèy àèāèèèúð āy þçèyðéíý ùàéāāí òyçèíāyí ìàèàð äö-
 çyèèèèèèèyð. Áóíāāí ñííðā ííèàðúí òàððèèàðāāí éāāāè āāā ì
 ýýèèð: È ì è, È ì àè, Òàðàð, Áàèèíāóð, Āūī÷āā, Èàíèāç, ßúèāā.
 Áó āāā ì èàð þç ùþè ì ààðèàðúíúí èèòùèàðúíúí ìàððúðāúèàð; ýāāyèyð
 èèòú ìðèèèáí éáðèyðāy ìò āàè ì à ì ùðāú; ìò àððàððāā ííèàð Øāā
 éàðèèáí òyðýðý ýýèèā ÷úð ì ùðāúèàð. Ííèàðú ýþðýí èyíèç ÷úðúā
 āāāè: “Èðòúð“, èyíè “āàèèíúí“, áóðāāāí ÷àé Èðòúð āāúíú àèāú.
 Ííèàð èyíèçè òàíúèàðāā āàèèíāèèàð āy ìðāāā ÷āāúð āóðāóèàð.
 Øāā íāāāí āàèúāðèyí ÷íðèó āyíè ì ýò ýýèèð ì èø āy ííèàðú āí-
 íāā àò ì èøèè; ííèàð āùðāāyè ìðāāā āàèèèèàð. Āàð äðøāðèóíāyí
 āàèúāā àèè ì ýāèèyð; ìò ìðāāā ÷íð èèè, áóðóí āùòú ííèàð áó éáðāy
 èā÷èðāèèyð. Āùð àèèèèèāy āy āàð ýðèèèèāy ííèàð àèð āāā ì ù òàðàð
 äðøýðýýñèíý ýþíāýðāèèyð èè, òàðàð òàèòāñííāāí òýáyð ýýðèðñèí.
 Ùy ì èí øyòñ ìðàèā ÷àðāúāāā ýþðāð èè, áóðóí ýððàð òàð-ì àð
 āàèèèā ýùàèè āàè ì àéúá: äð ì ýí ýýèèā áóðóí òàèāñ òàèáí āāýðyè
 þèäðð ì òðäð. Òàèòāíúí āàèúèèàðúí āàúèàðāāí áíýðyè ùy ì èí

àààìíí éàíííà ýýèìèø, í èñý Øààíí àýçèééýòè áàðyāy þç
 áíñòèàðííà ààííøìíðáú; Ííèàð uàìíèúāèà Èðòúøà éíèèàííðèàð;
 íðàéà ÷àòðàā uàìí Øàāú þç ðýùāýðè èèìè ñàèàìèàìíø āý ííà
 ùððìýò ýþñòýðìèèèýð. Í áèðè àààìèàð àà áó ðýāýðè àøèèèà
 íðàéà àòúøúð; 700 àààì òííèàííð. Óçóí ìòāāýò ííèàð Øàāúí
 òèàìýòèíāý āàèúðèàð; ñííðà àðúá ÷íðàèàðā āàüèàðà éàéèèèèàð
 āý éāāè øýòñèí àāü èèý éāāè òàéòà ýìýèý ýýèèð“ (68, ìýòíāý,
 27, òýðúò ìýāý ñ. 43).

Èèè íþāāýāý ýòñàíýāýí ìýèò ìíèóð èè, èñòýð èèìàèèàðíí,
 èñòýðñý āý āüí÷āèèàðíí òìóìè ýúāāāü òàòðèàðāüð. È. Í àðèààðò
 áó ìýèòìàòà ýñàñèàíàðāā ííèàðíí ìííāíè àòíèè ìýííøýèèèè
 uàāāüíāà uèííòāç èðýèè ñòðòè ìòøàòð (4). Èàèèí ÕÍ ýñð ìòýèèèèè
 Gýðàèçèìèí “òàòàð” àāü àèúíāà ìííāíèèàðíí íýçýðāý òóòìāñü
 øóāüý āíüóðòð. Ùýð èèè àòííñóí áíððíííèíèè ààòíìāáí āà-
 ðíííèà èðàèíý ìýíííòáèééýðè ííèàðíí ìííāíèèàðāáí òþðýìýñè
 uàāāüíāà òèèðè ðýāā āàèð. Āàüà ñííðà āüí÷āèèàðíí èèìàèèàðāáí
 àéòúè ìāñü ýþñòýðèèèð. Áéíè ìýèòìàò Èáí Õíðāāāāāü (145, s. 1)
 āý “Ùòāóā ýè-àèýì“éí íàìýèòì ìòýèèèèè (300, 19a; 308,
 19a; 267, s. 19a) òýðýòèíāýí òýèðàðèàííð. Āàüà āíüðóñó Gýð-
 àèçè āý “Ùòāóā ýè-àèýì“éí íàìýèòì ìòýèèèèè Èáí Õíðāāā-
 āāüèí ìýèòìàòúíāáí áýùðýèýíìèèèýð. Áó ìýèòìàòāáí àéāüí
 íèóð èè, āüí÷āèèàð èèìàèè àèðèèèèíý āàòèè íèìòøèàð. Èèìàèèàð
 uàāāüíāà ìýèòìàòà ùýì÷èíèí Áýèðàííí “Úàùàííàììý” ýñý-
 ðèíāý ðàñò ýýèèèèè (67, s. 12 à). Áó òííèòìèàð Āýðàè òòðè
 òāāāíèèüíííí àòíèè āàèüāèàðíí èàèèýð (178, s. 120). ÍÕ ýñðāý
 éàðàíìíø Èèìàèè àþāèýòè øèìàèā Ñèáàð òàèāāñü, øýðāāý uòíāòð
 Àèòàè āàüèàðíí, úýíóáāā Āāè-Íàò-āàèà ñýùðāñü, āýðāāý Óðàèèāí
 Āìāàéýāýè ýðàçèèýðè ýùàòý àòìèèèè (114, s. 196). Õ ýñðèí
 ñíííóíāà āüí÷āèèàð èèìàèèàðāáí àéòúèìíðáüð (238, s. 141).
 Áóðāāā āüí÷āèèàð éāāāè òàéòāāāí áèðè èèìè èèìàèèàð āà āàòèè
 íèìāèèà “òàòàð” āàèàíàí òìóìè àòíííèìèý àèðèýðàèèèèè. ÕÍ

yñðäy òàòàð àòíííèìè èèè ì ýíààà èøëýíèðàè: àèèààñèòý ìòóç-
 òàòàð òàéòàñíííí ààü èèìè äý ýáíèø ì ýíààà ×éí ñýäàèíäýí
 Ñéàèð òàéààñííííäýè øýðä êþ÷ýðèèýðèèè àèèèèèèè èè, áóíèàð àà
 ýäàýèèýð “òòðèííè ×éí” - ×éí òòðèèýðè àèèàíäüðèüðäü. ×þèí
 äýðä ùèññýñè èñý ì àúàðèàð àà äàðèè íèìàäèà “òòðè” àèèàí-
 äüðèüðäü. Áóðààà òàòàð ñþçò ýáíèø ì ýíààà èøëýí ì èøàèð (151, s.
 206). Gýðàèçè ùý ì ÷èííí ííèàðíí äöø ì ýí ùòóó ì ó íýðèýñíèäý
 ààð ì àààüíí ààèèèèèèèè ýþñòýðèð. È.Í.Áó ì èèèíàà ýþðý, Óçàà
 Øýðääý ðàèèèàðíí ì ýùà ààèèìýñè íààèð ùààèñýàèð. Ùýðà
 óèáóð, èàðèèèè äý áàñ ì àèèèàðíí 747-ùè èèäý òàð-ì àð àòàèèèèèè
 òòðèèèèèèè äý òíðàè ì ýùà ààèèìýñèèèèè. Ýþðòíóð, áóðààà Õ
 ýñðèí ýäàýèýðèíäý èèààíèèèèè òàòàáèèèèè ì òùàðèäýñè íýçýðäý
 òòòòè ì óðáóð (111, s. 381). Òàòàáèèèè èñý èè ì àèèèàðíí ùàèè ì äý-
 àèèýñè íèìòáóð. Èððø ùèàðííèìèíý ýýèèíý ííóí ààü Gýð-
 àèçèäýí ààüà ýäàýè Õííèèèèèè ààèäýñíèäý ÷ýèèèèèèèèèè (111,
 s. 344). Áó àà ò ì ó ì òòðè ì ýíýèè, “àðð” êþèííäýí íèóá èà÷èà
 ýàò ì ýè, þòóá ýàò ì ýè äý ñ. ì ý'íàñíííí ààðèð (179, s. 52).
 Gýðàèçèíèí “Çàéí-èì-ýðáàð” ýñýðè Õí ýñðý àèà íèñà àà ýòñàíý
 VII ýñðèí ñííó - VIII ýñðèí ýäàýèýðèíý àèààèð. VIII ýñðäý
 èè ì àèèèàð Àèòàéèàí øè ì àèèà Èððøèèíí ýðàçèèèèèè èàøàèèèè äý
 Äýðàè òòðè ðàààíèèèèèèèè ýððèèèèèèèèèè ààðèè èàèèèè. Ñííóíóóíóí
 ààüèèè ì àñíííííí ñííóð èè ì àè òàéòà àèèèèèèè Òààíí (øàùçàäý)
 ààð÷èèèèèè èèý àèèèèèèèèè (216, s. 26). Ñòñàíýäý áó òàððèèèèèèèèèè ýèñ
 íèóí ì óðáóð. À.Ñ.Íèòàííèèèèèèèè ýþðý, èè ì àè ààü àèð äýäýð
 ààøàà òðàííèèèèèèèèèèèè “ààéí” èè ì è ñýñýèýíèð (216, s. 27).
 Èè ì àè àþàèýðèèèèè Õí ýñðäý ñòáóðóíàíí ñííóð èè ì àèèèàð òàððè
 ñýüíýñèèèèè èèèèèèèèèèèèèè. “Ààéí” àòíííèìè èñý íüóç áíèèèèèèèèèè
 àèèèèèèèèè ààü èè ì è ààéà ààèèèèèè (35, s. 402). “Èèòàáè-Äýäý Äíð-
 áóá” áíèèèèèèèèèè èè ì àè àòíííèìèèèèè èèý ðàñèèèèèèèèèèèèèè, èàèèè
 “Èèòàáè-Äýäý Äíðáóá”óí ùýèý “Ìòäýäàè ì ý“ñèíäý “ààéí”
 àòíííèìè èè èøëýíèèèèèèèèèèèèèè: “Äíðáóá àòà àéüðäü: Àðð çà ì àíèèèèèèèèèèèèèè

ðáíéuā yáðð -Āāēíēā āyýy, èè ì ñýíý yēēýðēíāýí àè ì ūēā“ (124, s. 31). Áó ěňý íúóç, èè ì àē āý āũí÷āā òííēò ì ēàðúíúí àòííýá-íàðēē áāũēũēũũíú yēñ àòāðēð. Āāēā āāyē èē, ýýýð Gyðāēçè āũí÷āāēāðúí èē ì āēēāðúí áēð áþēò ì ò èē ì è òýāāē ì āāðñý, Ĭ àù ì óā Āāðāāðē ěňý èē ì āēēāðúí āũí÷āā òāēòāēāðúíāāí áēðē íēāóúóíó ýþñýðēð (306, éíāāēñ, 392; I, 314; III, 36). Áó ýþñýðēð èē, èē ì àē āþāēýðēíēí ñōāóòóíāāí ñííðā ííēāð āũí÷āā áēðēēēíý āāðēē íē ì óāēāēð. Ĭ āðāāēũāð èē, Āāðāāðē ñōāāðēāðúí āũí÷āāēāðúí áēð ùēññýñē āāēāíāũðúð (306, II, 64). Ðóñ ñýē-íā ì ýēýðē ěňý āũí÷āā òāēòāēāðúíāāí íēāí òíēñíāēāðúí āāũíú ÷ý-ēēð. “Òíēñíā” āāũ Ĭ àù ì óā Āāðāāðēāý “òóòñē” èē ì è èēýíēē-ì èøāēð (306, éíāāēñ, 395).

Ĭ úóçēāðúí āũí÷āāēāðēā áēð ñúðā ì òøýðýē āāýðēýðē āāðāũð èē, áóíēāðāāí áēðē āý āāøā áóā àò ì ýēēý éāũũð ěňýíēē ì ýñēāēð. Ýýðāēçēāý āāēý áēð ýñāíý āāðāũð èē: “Í óú Āēēāuā áóā āāýðýē Éāòýòý āēý áēð āā þēðýð ì ýñēíē òāùēø àòāē èē, í āāũ ÷ýēýí èē ì è éāũũð éāũũí. Āēēāũ áóāíũ āøēðāē āý Éāòýòý ííó þēðýðāē; áó āāũ þēðýýíý èē ì è Éāòýò ííó āāø òçýðēíý éāçāũ āý éāāāāí ÷ũðāð ì à ì āā ò÷óí áíēíóíāāí āñāũ. Ûýð āýòý áó āāũ ÷ýēýíāý éāũũð éāũũðāũ. Āāø ííóí āāðēñēýðēíý éā÷āē; ííēāðúí ñāéũ āð-òũāāā Āóc, Òāēóð, Òýçýð āý āāðāāēāðúí āðāñũíāā āāø òñòý ì ò-āāùēñý āøøā. Āāø áóçēāðúí ýēēíāý ēāē. Áāēý āýðāðā ýýēāēēýð èē, áēð ýóí òííēāíñũíēāð āý íøøē àòñũíēāð, íøøē èē ì ý āøññý āāũ ííā āāðñēíēýð. Āóçēāð ííā íðøāð āāø ýþòððóā ùý ì éí áóāíũ òçýðēíý éāçāũēāð; ííēāðúí āāø÷ũñũ ñāðòā āāøũ áíēíóíāāí āñāũ. Òýēēí íēóíāí ýóí íøøē àðāũēāð, íøøē Òāēēóðā āøøā; ñāðòā āāøũ Òāēēóðēāðā āāðāēēýð, ýñēē ěňý áóçēāðāā āāēāũ. Áāēýēēēý, òððēēýðāý āāø āāñēýñēēý éāũũð ěňòý ì ý āāýðē ì āēāāíā ýýēāē“ (68, ì ýòíāý ñ.26, òýðúó ì ýāý ñ. 42).

Gyðāēçēíē òýāāēē āò ì èø áóðóí ì öýēēðēýð āēýýð øýðā ì ýíāýēýðēíāý āý òāòũðēāí ì ūð òāēēāð, éāðóā òāēēóð āāũíúí

eàðeóeēaðū àēēàēðāēēíē ýþñòýðēð. ßônāíýāý ēàðeóeēaðà ñàõà ààø ÷àò ì àññ ýþñòýðēēñý äý, ííēàðāà áó àäýðēí íē ì àññ ēíēàð āāēē ì èð. Í íó àà āāēā āāýē èē, “āóç” îüóçēàðūí Øýðā ì ýíáyēýðēíāýēē àāūāūð. Àēçāíñ ì ýíáyēýðē ííēàðū óç, ðón ñýēíā ì ýēýðē ēñý òíðē àāēāíāūðūð. Í üóçēàðūí ààøà áóà àò ì ýēēý ēāūüø ÷āūüð ì à āāýðē èē ì àē-āūí÷āā òííēó ì ēàðūíāā àà íē ì óøāóð. Áó áāðýāý ß áó Áóēýð ì ýēò ì àò āāðēð (216, s.33). Í üóç-āūí÷āā òííēó ì ēàðūíūí àòííýāíāðēē āāüēñēñūñū ýþñòýðýí āēýðð āāýðēýð - àðēā āāñāūð ì à, íðøàð āýāðð òēíēýðē, āàø éíí ì à òýñāēðēýð, þē ì øø ýúāāāūí ðóúóíā ñēòāēēø āý ñ. ýþñòýð ì ýē íēàð. Þē ì øø ýúāāāūí ðóúóíā ñēòāēēø-øà ì àíēç ì Â.Â.Ðāāēíāā ýþðý, Óðāē-Àēðāē āēē āēēýñē ðāēā-ēàðūíūí, āā ì ýē íēàð èē, uà ì üñū ò÷óí ðāðāēðāðēē íē ì óøāóð (229, s. 355). Õ òíóíēēēýðēý, āāýð ì ýíē ì ñý ì ý äý íēà āēēýð. Í üóç āý āūí÷āā òððēüýýðēíēí ēàðūíēñūñūí àà áóíā ýēāāý àò ì ýē èàçñ ì āūð. Áóíóí ò÷óí ýí ēàðøñ ì ýíāý Ì àù ì óā Åàøāàðēíēí “Åēāāíē éóúàð-òò-òððē ýñýðēāēð. Åàøāàðēēý ýþðý, āūðūñç, āūí÷āā, îüóç, ēāū ì à, ÷ēāēē, óēāóð, ÷àðóē áíēēàðūíūí þçòððēüý íēàðāā ēāēíñç áēð āēēýðē āàðāūð. Éā ì āēēýðēý āàøāūðāēēàðūí āēēýðē áóíēàðà ēàðūíāūð (306, s. 30). Í üóçēàðēā āūí÷āāēàð áàø òýðýðēíāý ي (éó) íēāí ēñē ì āý ðāēēýðēí ēēē üýððēíē ý (الف), ēàðóā ç (ج) üýððēíý ÷āāēððēýð. Í áēðē òððēýðð “éíē÷ó“ēā يكن (éóēēí), îüóçēàðēā āūí÷āāēàð الكن (ýēēí) āāēēðēýð. Í íēàð ēlūā ñóēā بلع (éñēñā ñóā), í áēðēýð الف (ñēñā) āāēēðēýð. Áóíóí èē ì è í áēðēýðēíēí “بنجر” (éííúó) āāāēēíý, áóíēàð جنو (úéíúó) āāēēðēýð... Êýē ì ýíēí ēàðūíāā íēāí م (ìēí) üýððēýðēíē ñóāāðēàð, îüóçēàð āý āūí÷āāēàð ب (áā) éý ÷āāēððēýð. Õððēýðð من برم “ì ýí áàðāó ì”, ñóāāðēàð, āūí÷āāēàð āý îüóçēàð بن برم “áyí áàðāó ì” āāēēðēýð. Õððēýðð øíðāāēā مون “ì óí“, áóíēàð ēñý بن “áóí” āāēēðēýð. Í üóçēàðēā ííēàðà ēàðūí íēāíēàð ēýē ì ýāýēē ت (ýý) üýððēíē ä (äýē) üýððēíý ÷āāēððēýð. Õððēýðð āýāýēý ثى (òýāýē), áóíēàð نوى (äýāýē) āāēēðēýð. Áóíóí èē ì è äýēēē

ì yíànníú ààdyí ēyēì y òðēēyðāy اوت (pə), áóíēàðāà اود (pā) íēóð. Þç òðēēyðēí àēēíāy íēáí د ùyððē íuóçēàðāà ت íēóð. Òðēēyð òyíúyð ò-óí كذا (áoýāā), íuóçēàð بكتا (áöēöy) āā-ēēēyð. Áóíóí ēēì ē òðēēyð ēēāyēy كى (ēēēāy), íuóçēàð بكتا (ēēēöy) āāēēēyð āy ñ. (306, s. 31).

Ì.Āāðāðēíēí áó ì yēó ì àðēàðū ēēíāāēñōē ààðū ì āāí āā íuóç āy āūí÷āā òííēó ì ēàðūíúí āēýyð òððē òííēó ì ēàðūíā íēñáy-òyí ēàðūíēūíāāí òyāyð āāðēð. Òyñāāōðē āāēēēāð ēē, Í.Ā.Āāñ-ēāēíā òððē àēēyðēíēí āóííēēíāāēñōē ēēāññēðēāñēēāññíāāí āyūñ āāyðēyí íuóç-āūí÷āā āēā ì áíðēíē áēíē āyðā āðóíóíāā úy ì ēyð-āēð ì ēāðēð. Āēýyð òððē àēēyðē ēēy ì òāāēēñyāy áó àēēyðēí āēð-āēðēíy ēàðūíēūí òyñāāōðē íēā āēēíyçāē. Áó, ííēàðūí āēð çā-ì àíēàð áēíē āóíēē òííēó ì óí òyðēēāēíy āàðēē íēā ì àēàðū ēēy āāūēūāūð. Ì yēó ì āóð ēē, āūí÷āāēàð āy íuóçēàð yāāyēēyð ēē ì āē āēðēēēíy òāāā ēāēyð. Èāēēí íuóç-ēē ì āē -āūí÷āā òííēó ì ēàðūíúí ēàðūíēūí yáíāðēē òāðāēðāð āàðūēūð. Áó ēñy ííēàðūí òíóíē āò-íēē āāùēāāyí ñííðāēàð āēððāðáíñāñēēā íðíñāñēyðē íyðēúyñēíāy áēðūē ì àēàðūíā āyēāyēð āāēð.

Āūí÷āā āóííyáíāçē íōāyñēíēí òððē āēā ì áíðē íēìāññ, āūí÷āāēàðūí ēpēāyí òíóí òððē ì yāyíēēéyðēíēí āàðūēūūññ íē-ì āññ òððē òāēāēàðūíúí yáíāíēíēē yññáíyñē-āóðā òpðyēēø yññáíyñē ēçyðēíēí ùyððā ÒI yñðāy āāēy āūí÷āāēàð āðāññíāā āíðóíóá ñāð-ēáí ì āññ ñōáóð āāēð. Ùyð òāēāyí yāāyē, ÒIII yñð ðón ñyēíā-ì yēyðēíāy òāç-òāç “íðāā Áóð÷āāē÷āē” ēðāāyñē ēøyāēēēð. Ñ.Ā. Íēāóíēíāēā yðy, áó íðāāíúí ēāðyðāēēē yðāçē Ñā ì àðā ÷āēú-íúí (Āíāíðēí ñíē āíēó) āíēó íēāí Āíē÷ēā ÷āēú ñāùēēēíāy ēí-ēāēēçy āāēy āēyð, āāēy ēē, íðāāíúí āā òððēúy- **bōri** - āóðā (áoð÷āāē÷ē-āóðā íuóēēàðū) ñpçóíāyíāēð (216, s. 102). Íðíð. Ñ.Ñ.ßēēāðēū “Áóð÷āāē÷” ñpçóíóí āòē ì íēíyēēāññíúí āāùā āā āyāēāēyðāēð ì ēøāēð: Áóð÷āāē÷-āpðēúēē, éyíē āóðā yíóāē íūēó (4, s. 192). Èìàðēāā ñyēíā ì yñē 1097-úē ēēāy Áēāāðā òçyðēíāy āāíāð (ì àùāðēàðā) āāððū áóððø yðyðyñēíāy āūí÷āā òāíú Āííēāē

Áóð÷áàè÷èí áóà áò ì ÿñè ùàããũííà ùàèàéýøè ñàðèáí ì ùøãũð: ... “и
 яко бысть полуночи и встав Боняк и отъеха от рати ноча
 волчески выти” (219, s. 245). Áóðããã ðàí ùè ì àéý÷è ãóðã
 èòèòíóíí èàùèíè ãóðãèàððà ãýýýáý ÷àè ì àããà èð ì ýè áò ì ýèè
 ðàùèø áàèð, ííèàð ðç íðááýñèíáý ííà ãýýýáý ÷àèàùàùíí
 áèèàèðèá áó ãýýýáýíè òý ì èí áàèðèýð. Ýãðèéý àðíýí Áííéàè ðç
 ì öðýðèè èíèàç Áããũãã áó áàðýáý ýìèèèèèý ùàããã áàðèð
 (216, s. 102). Áóðããã Áííéàèũí áóðã èýý áèðáàøà óíñèéýòý
 ýèð ì ýñè ùýýý èàøà ì àããã áý èøýíí ì ýèáý íèáí òíðà ì ÷èèè
 áàèèèñý äý, ííóí ÷íð ýóúèö áàèííóññũãũð (4, s.193).

Äñí÷àãèàðíí èàííèèèàðèà ýèããýýðèèè íýçýðäýí èã÷èðýè.
 Ç.Á.Óíããíà ýððý, ãñí÷ãã, èàíãèũ, èè ì àè áý èóí ýáíèø ì ý-
 íããã ãñí÷ãã òàéòàññíííí àéðũ-àéðũ àðèò ì èýðèíáýí èããðýòàèð
 (320, s. 158). Í.Á.Äèññííã áàèý ùàñãã áàèð èè, ãñí÷ããèàð
 èàííèèèàðèáí òððý ì èøýð, áàèý èè, èàííèèèàðíí òà ì ùàññ àèð áóç
 áãðèèèèè òýòáýí èããðýòàèð - I. Äñí÷ããèàðãã èñý òà ì ùà èèè áàèý
 öýòáýí èããðýòàèð - II. Áã ì ýè, àèð áóððà öýòáýí èããðýò íèáí
 èàííèè òà ì ùàññ ýñãããũð: ãñí÷ãã òà ì ùàññ èñý èèèèýøèá, áó èñý íí-
 èàðíí èàííèè òàéòàññíííí àéðèè ì àññíí ýðñòýðèð (57, s. 285, 286).
 Á.Á.Áàðòíèá Í.Á.Äèññííáóí ðèèðèèè òýñãèã áàýðýè ãñí÷ãã áý
 èàííèè òàéòàèèàðíííí èàðíí áñòóííèóóíóíí øòáùý áñòóð ì à-
 ãññííí èàçũð (74, s. 272). Èàèè òýèúý òà ì ùà ýñããñííã àðèòè
 íýòèúý ýèáý áò ì ýè íè ì àç, ýèñèíý. Áàøããðèéý ýððý “Èàíãèũ”
 ãñí÷ãã àññãããèèèàðíííí àèðèèèí áãããũð (306, III, 379). Áó,
 èàííèèèàðíí ãñí÷ãã àèðèèèèíý áàðèè íè ì àññ ùàãããñííã òýñýããòð
 èããããũð. Áèð ì ýíàèũ øýèèèáý èàíããð (èýíýýð) áý èàííèè
 áò ì ííè ì èýðèèèí óéúóí ýýè ì ýñè ùàããñííã áàííø ì àã íèàð. ßýýð
 àèðèííè ùàèãã áò ì ííè “èàíã ýðèýðè” ì ýíããñííí áàðèèñý, èèèííè
 ùàèãã èñý “èũ” ðàðàèèðàðèè ñóðèèèèè èñý ùý ì èí èáðý - Èàíãã
 ì ýíííóáèèèýò áóðòóèáí ì ùøãũð (54, s. 11). Áó àã “Èèòàáè-Äýáý
 Áíðãóá” áíèèàðíííã Èàíãèũ Áíúà áò ì ííè ì èíáý èç áóðàð ì ùø-

àùð (4, s. 176). Àèçàíñ è ì ìàðàòíðó Êîíñòàííòéí Ìððòèíýáíàò òý-
 ðýòèíäýí ààðèýí ì ýèò ì àò ÿñàññííàà èýíýýð-èàíäèèèàðúí ìà÷à-
 íààèýðèý àòíè ààùèèèúú òçý ÷úòúð. Í, èàçúð: “Àèè ì ýè èàçú ì àùð
 èè, ìà÷àíààèýð àèýúý àý èàíààð ààèàíúð, èàèèí uàìú éíð,
 èàèíúç ò÷ òàí: Èàààèèðòè, Êòàðñèñòð àý Õààòèñèíààèà, áàèý èè,
 ííèàð àèýýðèýðèíäýí ì ýðàèèèè àý íýúèàèèè èèý ñà÷èèð: èàíààð
 ààú àà áó ì ýíàíú ààðèð” (166, s.159). Õ.Ñò ì àð áó òàéòàèàðúí
 ààúíú Èðòèì, ×íð, Ýèèà àý èà Êóíà èèìè ìòó ì óðàóð (315, s.
 62). ×éí ì ýíàýèýðèíäý èàíàè-èýíýýð òííèó ì ó “èàíàéóé”
 èèìè òàòúðèàí ì ùàùð. Ë.Í.Ãó ì èèéíàà ýððý, àùí÷ààèàð èýíýýð
 (èàíàè) òàéòàèàðú èèý ààðòò ì ùò àý òýðààý àùí÷àà, Ààðííààà
 “èí ì àí”, Ðòñèèààà ìíèíàñ ààèàíàùðòèàí òàèã ì àéààíà ýýè-
 ì èðàèð (111, s. 266). Êýíýýýðèýðèí àèñ ì ýí ìà÷àíàà, àèñ ì ýí
 àùí÷àà àèðèèèèý ààðèè ìèíàñ, ýððòíóð, Êàíàéóé ñèèàñè
 àèðèèèèèè ààùèè ì àññííààí ñííðà ààð ààð ì èðàèð. Èàèèí Õýðààýí
 àýðàý àíúðó ùýðýèýð àò ì èð àùí÷ààèàð è÷ýðèñèíäý èýíýýð òíí-
 èó ì èàðúíúí èðòèðàè àýðýúýñè ýùý ì èèéýòèè ìè ì à ì ùàùð. Ìà÷àíàà
 àèðèèèèèè ÷íðààí ààùèè ì ùò Êàíàéóé àèðèèèèèäýí ÷òàíèàð
 ààð÷èèã ààèðàèèýð.

Íýùàéýð, àùí÷ààèàðúí ùóíèàðèà ì óíàñèáýðèýðè ààðýáý
 ííó àà ì ýè ìèàð èè, ×éí òðííèèàññííààí Õóííó àðàèýðèíèí ààð-
 ÷úñ Õàíéóé Ì ì ààíèí (Ì ýòýíèí) á.ý. III ýñðàý èòèáòà -àùí÷àà
 òííèó ì óíó þçóíý òààá àò ì ýñè áýèèè ìèóð. Èàèèí èòèáòà, èàðóà
 àèýýð òðàíñèðèíñèèààà ñèí÷à òííèó ì óíóí ùóí àèðèèèèèèè ààðè-
 èíäý èàðè, òýàèèèèèèèè àèçý ì ýèò ì ààèèè. ×éí òðííèèàññííààí
 àèàúí ìèóð èè, àùí÷ààèàð ùýìèí àðàðàý ×àèèàí àààèñèíäý
 ì ýñèóíèàð ì ùàùèàð, “×àèèèàí” ñþçò Õàèèàí ÷àèúíúí àý ààù-
 íúí ààùíà óéúóí ýýèð. Æ.Æ.Ãðó ì ì -Ãðè ì àèéí Æýðàè Àèòàè-
 ààè Ç ì àèéííàíðñè òýùýðèíè áó òííííèè ì èý ààùèàèúð (106, s.
 59). Àà ì ýè, á.ý. III ýñðàý àùí÷ààèàð Ñàèàí-Àèòàè àðèýýñèíäý
 èàèèè ì ùòàùèàð.

Āūī÷āāēāð Àēðāēūī àēýýð òàēðāēāðū ēēì è ā.ý. III ýñðāýí
 àēçēì āðāíūī I ýñðēíēī ñīíóíāāýē ùóíēāðāāí āñūēū āýçēēēýðāý
 íēì óøēāð. II-IV ýñðēýðāý ēñý ííēāð ñēāíāē òàēðāēāðūīūī ñēēāñē
 ùāēēì ēēēýð ñðāðāñūíā äø ò ø, IV ýñðēī ñīíó - VI ýñðēī áēðēíúē
 éāðñūíāāýē ì ííāíēāēēēē ððāí òàēðāēāðūīūī òāāāēēēēíý ēā÷ ì è-
 ýð. Ñīíóíúóēāð òððē òàēðāēāðūīūī à ì āíñūç ēñðēñ ì āð āðāēēēíāýí
 552-úē ēēāý ííēāð òñēāí āāēāð ì ūø, íýðēýýāý Æðāí òāíēūū
 āāūūē ì ūāūð (35, s. 27). Í íóí òāðāāāēūāēāðū öçýðēíāý òððē òāí-
 ēūūí éāðāí ì ūāūð ēē, áóðāēā āā Ñāēāí-Àēðāē āāūēūā éāēāēāñūíūī
 òððēāēēēē òàēðāēāðū (ðāēā, éāðēóē, āūðūūç, òððēāø, ÷ēē, àç āý á.), ì
 úò ì ēýāýí Àēðāēūī àēýýð ñāēēíēýðē ēēì è āūī÷āāēāð āā āāðēē
 ēāēēýð. Èāēēí ýððóíð ì āýāýð āý òýāē ðíē íēíā ì āāūāēāðūíāāí
 VII ýñðāýāē āýāēì òðííēēāēāð ííēāð ùāāñūíāā ì ýēó ì āò
 āāð ì èð. VI ýñðēī ñīíóíāā Òððē òāíēūū ēēē ì òñòýāēē òāíēūūā
 íāð÷āēāíūð - ì ýðēýçē Ñā ì èðā÷ēāāý íēāí Ąýðāē Òððē òāāāíēūūū
 āý ì ýðēýçē Ì ííāíēóñòāíāā (Ìððííāā) íēāí Øýðāē Òððē òā-
 āāíēūūū. Àēðāē òàēðāēāðū, íēā áēēñēí ēē, āūī÷āāēāð āā Øýðā òā-
 āāíēūūíā āāðēē íēì óøēāð (273, s. 43). Áóíóíēā āāūēū, ýò ì āí
 ēē, āūī÷āāēāðūí āēð āēñìē, āāøēūūā íēāðāā ùāēēì āýāēēýēýð āý
 ēð÷ýðē ýēāíēāð, āēýúý āý ííēāðāāí āñūēū íēāí ñūðāāē ēð÷ýðēýð
 Àēðāēāāí Íððííā ēð÷ āò ì èøēýð (224, s. 82). Áóðāāā āūī÷āāēāð
 Øýðāē Òððē òāāāíēūūíūī ñēēāñē ùýēāðūíāā ýùý ì ēēēýðēē ðíē íē-
 íā ì ūøēāð. Ąýðāē Ì ííāíēóñòāíāā āý Óóāāāā éāðāēāí óēúððēāð
 áó āūī÷āā āðóíóíā òāāā ēāēēýð. Ąūī÷āāēāð ýēēē ēē ýðçēíāý óē-
 úððēāðū þç ùāēēì ēēēýðēýðē āēðūíāā ñāðēā ì ūøēāð. Áó āāðýāý óē-
 úðð òāíū Ì íēóí-×ððóí øýðýðēíý āíēóē ì óø āāēāýāý āāíūøūēūð
 (193, s. 38). Ñīíðāēāð āūī÷āāēāð áó ùāēēì ēēēýðē ēèð ì èø, þçýððē
 óēúððēāðāāí āñūēū ùāēā äø ò øøēýð. Ąūī÷āāēāðūí Íððíí āðóíó
 Ąýðāē Ì ííāíēóñòāíāā ×ēíýçðāí ùāēēì ēēēýðē āðāððóíāý āý
 éāðā ì āāāā āāāā ì āāēðēýð. Àēðāēāāí Ì ííāíēóñòāíā āūī-
 ÷āāēāðūí éāēíūç ēē÷ēē áēð ùēññýñē ēð÷ ì øøāð. Í íēāðūí ýñāñ

ùennÿnè Úýíóá-äýðáè Àèòàéää äàè ì àääà èàè. Øýðàè Òððè Òà-
 äàíèùù èÿ ì òääðèçý àíàðàí Äýðáè Òððè òääàíí Æóé 641-úè
 èäý ííó þçöíý òàáà äàèð. Áäÿ ýö ì àí àò ì ýè íèàð èè, Äóéó
 òàíà òàáà íèàí àùí÷äãèð áó çà ì àí ùÿÿ Àèòàéää èàøà ì àääà
 àääà ì äàèðàè. Àèð äýäýð ñííðà VII ÿñðèí ñííó - VIII ÿñðèí ýà-
 äýìýðèíäý àùí÷äãèðúí áþéøè áèð äðóíó òððè òääàííúí òàáà-
 èèéíäý ÷ùòàðàä äýðáý àíùðó ùýðÿÿò àò ì èø Èðòùúí ñíè ñà-
 ùèéíäýèè íðèäãèðúí òòó ì óøèð. Àèòàéää äàè ì àääà àääà ì ääýí
 àùí÷äãèð Àèòàè òàèãèðúíúí òíð ì àèø ì àñúíàà èøðèðàè àò ì èøÿð.
 Áóíó àèòàéèèðúí òýðèèèíäý àèçè ì ÿñðýäÿè äàè ì àääà àääà ì
 ääýí àùí÷äã äýäèÿñè òÿñàèä äàèð (273, s. 45).

Äýðáý àíùðó ùýðÿÿò àò ì èø àùí÷äãèðúí VIII ÿñðäý Õÿ-
 çýð òääàíèùù èÿ èððèðàääà Úýíóáè Äàòäàçà àðúíèàðúí ì ýéó ì-
 àðð. Áó ààðýäý ÿððàèè äàíúøèàúàä. VIII-ÍÕ ÿñðÿðäý àùí÷äã-
 èðúí èè ì àè àèðèéíäýí àñùè íè ì àñúí àäðýäý àðòà éóðàðúàà
 ì ýéó ì àò äàðèè ì èàèð. Õ ÿñðèí íðòàèèðúíàä àùí÷äãèð àòäâÿò-
 èýíèà èè ì àèèðúí òààäèèèíäýí ÷ùòð. Õ ÿñðèí ñííó - ÕÍ ÿñðèí
 ýàäÿÿèíäý þçÿðè èè ì àèèðúí òàáà ääý àèèð. Äùí÷äãèðúí
 äýðáý ùýðÿÿòè èÿ áàùè ìúóç, íà÷àíàä, èàíèè äý äèýð äðóí-
 èàð ííèàðàí àñùè äÿçèéÿòý àøðð. ÍÕ ÿñðèí ñííó ÕÍ ýàäÿè-
 èýðèíäý Õàíàèç ýþèóíóí úýíóá-øýðàèíäý àùí÷äã òàéòàèðúíúí
 àèð àèñ ì è äàè ì àääà èàè. ßñàñ àùí÷äã èððÿñèíäýí àéðùè ì ùò áó
 àùí÷äãèð “Úòàóá ÿè-àÿ ì “äý “ýíààð ÿç-èù÷÷àè” ààèàíàðòðèàð
 (308, s. 100; 267, s.18á). Í íèàð úýíóá-äýðà ñýðùÿàè Ñùð-äýðèà
 íúóçèàðúí èÿ áííøéóáääà èàè. Áó äðóí ýóúèýíðÿè Ñùðäýðèà
 íúóçèàðúí ñùòùðàðúí ì ùò äý ñííóíúóèàð àùí÷äãèðúí òÿçèèè àè-
 òúíàä Í àäÿðýííùðèí úýíóá-äýðà àèèàÿðèíäýí àíùðó ùýðÿ-
 èÿò àò ì èøàè. Ñùðäýðèíúí íðà ùþàçÿñè ì ÿðèÿçè Ñùíàíàè øÿùÿðè
 íè ì àãèà àùí÷äãèð òýðÿòèíäýí ì ÿñèóíèàðúí (83, s. 52). Ä. Í è-
 íðñèè “ýíààð ÿç-èàð÷àè” èðääÿñèíèè “àéðùè ì ùò àùí÷äãèð” èè ì è
 äàéè, “ààðèè àùí÷äãèð” (308, s. 309) èè ì è çàù àò ì èøàèð.

“Uoaoa ye-aey i “ei ay aeyyo i yiaeydei i yeo i aoeaduia ybyo
 ao adoi au÷aaeadi i ydeyçe Aaaoñdaui oe i ae-ayda ay ayda
 uenñyneiay Uyi oa Odae ay Aaeai i ÷peydei oe i aeui aa eaeue-
 i uau (178, s. 65). Ao ydaeydei oa ayae i ayi oode oaeoaeadi
 oyoydeiayi i yneoi eao i anui ynai ooda aa, “yiaad yc eu÷ae”
 adoi oi oi nee ÷auuiaa i aodaaa eadey oae ei ye yoi ai ao i ye
 i ead. Iuoceadi ayday uydyeydeiayi yaaye i i ead Nudaydea
 iuoceadi ey eadi yeaayeyd naoea i uoead. Ao yeaayeydei iyoe-
 uyne i eadaa OI-OIII yndeydayi I da Aneaaa i uoc-aui÷aa yay-
 ae aeae oið i aeao i uau. OII ynday Nudaydeaiui aouu adadi aa
 daiui i uo oode aydaeoe Bu i ya Eynyaiei i enoe oadeyde yalieo
 eaeue i uau. Bu i ya Eynyaie OI yndei eeiue eadunuaa Naey i
 oyuydeiay aiaaa i iei o, 1116-uu eay ayda ad i eoad. Eyny-
 aeiei “Uee i ydeyde”e yeyu I da Aneaaa aeae, Au÷aa ÷peo-
 ioi aeyyo ep÷ydeyde adanuaa aa yalieo eaeue i uau. Eynyaie
 uee i ydeydei i yi eei i io i oi yeyde 1105-ue ey aeaae. Ey-
 nyaiei aeae au÷aa oodeuyneae. Eae i i aa i uoc ae ei i oyne
 naeae (203, s. 10). Au÷aaeadi Nudaydea adoi ni dae ad I da
 Aneae ay Aaaoñda i oaeaeadiui oið i aeoauiue i anui aa eodeae
 ad i eeyd. OI yndei 30-uo eeydeiay Aaeuaee au÷aaeadi Oady-
 i ei nyuyaeiei ay aeae aeae (79, s. 102, 604).

Au÷aaeadi yi apeoe aeaeae ayda adoi o eae ee, ao aa
 IO-O yndeyday Eoe i, Oiaie ÷aeadi upacyneiay ay Eae (Odae)
 ÷aeuiui eoada ad oadaeadiay e i eai ydaeyday eaeue i uau.
 Oyadeuyi ao au÷aae ad ayday aiudoy uydyeyde aaydye IO yndei
 i daeadi aa Odae ay Aieaa ÷aeae ad adanuaaeu daei aa eaeue-
 i uau (273, s. 52). Slavyaneadi Eaadai o eae nyei i i yne
 1054-uo eay ee ayoy au÷aaeadi Kiyev Don apaeoye nyduy-
 aeiai oy oadu eaeuead (186, s. 158). Eadai uiui ee apadeydeiay
 ay ni i dae oai aa i ydaeyi ayeeae apadiay Eeaa Don apaeoye
 yaayeyu i a÷aiaeydei ay oi deadi, ni i da eny OI ynday i ead

ÿāÿç àò ì èø ãûî÷àãèàðûí ãîíøóéóúóíàà éãðÿø ì èøàèð. Ííèàðûí Êèèáà Ðóñîíà éððøÿðè í ãÿäÿð ðàç-ðàç áàø áãðèðè èè, áèð ÿñð éàðûí ÿðçèíäÿ (1061-1210-úè èèÿð àðàñûíàà) òÿéúÿ áðèðè éððøÿðèí ñàéú ÿèèäÿí àðûããûð. Êè÷è éððøÿðèíñÿ, ñàéúíû ì òÿééÿí àò ì ÿè ÷ÿèíàèð (45, s. 42). Õí ÿñðäÿí áãøèàéðãã slavyan ñÿèíà ì ÿÿðè ãûî÷àãèàðûí ìíèíãã, Áèçàíñ äÿ àèÿÿð Áàðííà ì òÿèèðÿðè èñÿ èí ì áí (éó ì áí) àãû èÿ ðàòòèèàéúð.

Õí ÿñðèí ìðàèàðûíàäÿê Şimali Qara dəniz və Azov dənizi ÷ðèÿðèíèí ÿí íóðóçéð èð÷ÿðèÿðè áãðáíàèèÿð, òíðèèàð äÿ íà÷áíàèèÿð èàè. Íà÷áíàèèÿðè áèð ãèñíè Áèçàíñ èííàðòíðó Êííðàíèè Áàãðèííðáíû òÿðÿèíäÿí ðèÿíè ñÿðû-àèíÿ áóðàòèè ì ñàèèàð. Äÿðäÿ èð÷ áäÿí ãûî÷àãèàð èè íðáäÿÿ íà÷áíàèèÿð òíããóø ì àèí ìè ì óóáóèàð. Áèèñíè Êíííèèí çà-ìáíûíà ìà÷áíàèèÿð Áèçàíñ èííàðèèñíà ÿóèè çÿðäÿÿð áíàèð ì ÿéÿ áãøèà ì ñàè. Áóíà ñÿäÿ ãûî÷àãèàð ííèàð äÿðäÿ ñûòòããðèàñ èàè. Áííà Êíííèííû ì ÿéó ì àèèàðíàí áÿèè ìèð èè, 1092-úè èèäÿ ãûî÷à èíèàçèàð Ìáíèè (Áííèè) äÿ Õííðèè (Õóñíðèè) áãøà ìè ì àèè ãûî÷à ÿñðÿðè Áèè-ñíè Êíííèè èèèðããã ìà÷áíàèèÿð ààðìããûí àò ì èèÿð. Äÿÿäÿ ÿóíóíí àðøà ì áèçàíñèàðûí 30 ìèí ÿñðè äÿòèÿñíèíÿ ðèàðòèèíó ÿððÿí ãûî÷àãèàð áóðóááí ÿèäÿ àòèèÿðè ùðàè äÿíè ì ÿðè ÿðòòÿðè Áóíàè ÷òòá ÿáòèèÿð. Áóðãã èñÿ ì áúàð èðàè Êàñíè èè òíããóø ì àà ì ÿèóá íèàðã Áííðèè ÷ðèÿð ààèòòèèàð. Áííà Êíííèíà éó ì áíèàðûí ìà÷áíàèèÿð áèíè àèèäÿ àáíø ì àñíû, ùÿòà àòàñíû ííèàðûí àèèÿððè ííó àñáí-èñèè ÿçÿ àèèÿÿèèíäÿí ìàðàòèèíûí àà òòòòè áèè àò ì èèàèð (163, s. 233-240).

Áûî÷àãèàð ìÿèèè ìà÷áíàèèÿð ààðìããûí àòèèÿð, ùÿ ì äÿ ÿèàðèèè èð÷ éãðÿðèè, ààðè òÿùÿðèè ííèàðããí àèèèàð. Áèè íèáóãã òíðèèàð äÿ ìà÷áíàèèÿð Ðóñ áðàèèèíÿ ì òàèèèò àòèèÿð. Ííèàð Kiyev ÷àéú ùðàçÿñíèíäÿ, Íàãèèèèè äÿ ×ãðèè-

āīā ēīēāçēūāēāðūīāā éāðēÿøāēðēēāēēÿð. Áó ùāāēñÿ 1116-úū ēēāÿ
 Āīī öçÿðēīāÿ Āāēā Āāāāā (Sarkeldø) éāøāēāī òīðē āÿ
 īā÷āīāāēÿðēī āūī÷āāēāð òÿðÿðēīāÿī āāð īāāūūī āāēēÿðÿē Āāēā
 Āāāīū ÿēÿ ēā÷ð ìÿñēīāÿī ñīīðā āāø āāð ìøāēð. 1139-úó ēēāÿ
 ēñÿ āāðāīāāēēÿð (30 ìēī) Ī āūāðūñðāīāāī Kiyev Rus dövlətinə
 āāēūðāūēāð. Īīēāðā āūðēēāūū īēāī Êēēāā ēīēāçū āāðāīāāēēÿðē
 Īīðīñēāāÿ éāðēÿøāēðāē. Õÿāðēāÿī 1146-úū ēēāÿ ÿñāñūīū āāðāī-
 āāē, òīðē āÿ īā÷āīāāēÿðēī òÿøēēē āðāēēē ×ēīðīúēā ēēīāóēē
 (āāðā īāīāāēāð) èððēðāū ēāðāīūð ēē, áó āā Ðñ ēīēāçāðū ēēÿ
 áēðÿÿ ŌII ÿñð áīēó āūī÷āā ēþ÷ēÿðē ēēÿ īōāāðēçÿ āīāð ìūāūð
 (214, s. 24-25).

ŌI-ŌII ÿñðēÿðāÿ āūī÷āāēāð Øÿðāē Āāðīīāēā, Āāēēāī-
 ēāðāāÿē ÿðāçēÿðÿ ēāēūē ìūāūēāð. Ðñ ñÿēīā ìÿēÿðē īīēāðūī Ńōā-
 ðīā, Øāðóēāī, Āāēēī, Ńōāāē ēēīē øÿūÿðēÿðēīēī āāūū ÷ÿēēð.
 1067-úē ēēāÿ āūī÷āāēāð Āçīāēāīū ÿðāçēēÿðē ðóðāðāā áóðāāā
 Āçīā øÿūÿðēīēī ÿñāñūīū āīēīóø, īīā þç ðāīēāðū īēāī Āçó
 (Āçāē) ðāīūī āāūūī āāð ìøāēēÿð (143, s. 73). Āððūā ŌI ÿñðāÿ
 āūī÷āāēāð Āāðīīā ēēÿ Øÿðā āðāñūīāā éāðēÿøÿī ìòū ì ðēūāðÿò
 ēīēēāðūīā īÿçāðÿò āāēðāēēÿð. Āīēāā, Āīī āÿ Āīāīð ÷āēēāðū Ōÿ-
 çÿð āÿ Āāðā āÿīēçÿ ÷ūðūøēā áēðÿÿ īīēāðūī ÿēēīāÿ ēāē. Êðū ìāā
 Ńōāāē, Êāðā (Ōāīāīñēēā) āÿ Úÿēēā (Éāēā) øÿūÿðēÿðē, āēÿúÿ
 āÿ Āāðāāçūī Āāðā āÿīēç ñāūēēēÿðēīāÿēē ðēūāðÿò ìÿīòÿāÿÿðē
 āūī÷āāēāðā ìÿðññ ēāē (127, s. 101). Õÿñāāðēē āāēēēāēð ēē,
 ñīīðāēāð ò÷āēēēē ñþçēōē - “Êīāāēñ ēó ìāīēēóñ” (293) òÿððēā
 āāēē ìøāēð. Áēðēīúē ēēðāāūī 1303-úó ēēāÿ ēāçūē ìāñū ÿó ìāī
 āāēēð.

ŌI ÿñðāÿī Øÿðā ìÿīāÿÿðēīāÿ “Āÿøðē-Āūī÷āā” èðāÿñē
 èøēÿī ìÿēÿ āāøēāēūð. Êē āÿðÿ Íāñēðē Ōñðāóíóí “Āēāāī“ūīāā
 “Īāðāçāð ÿē-āóçç” ÿāÿçēīÿ “Āÿøðē-Āūī÷āā” āāū èøēÿīēē ìøāēð
 (74, s. 550). Áó āāūī Úÿīóāē Ðñ ÷þēēÿðēīÿ āÿ āēā īē ìāñū
 Úÿ ìāóēēāū Āÿçāēīēīēī “Íöçÿÿò òē-āóēóá” ÿñÿðēīāÿēē ìÿēó-

ì àèà òÿñàèäëÿíèð, áàëÿ èè, îííóí ì ÿëó ì àòúíà ÿððÿ, Åãøè-
Åûí÷àã Äÿøðè-Õÿçÿðèí áéíèäèð (74, s. 550).

Ê.Å.Êóàðèàíàà ÿððÿ, ÕI-ÕII ÿñðëÿðäÿ Åûí÷àã òíðíàà-
èàòúíúí òííóíè ñÿðúÿàè Øèìàèè Åàðà äÿíèç ÷ðëÿðèíè ÿùàòÿ
àò ì èøàèð (174, s. 123). Í, áó çà ì áí slavyan ñÿëíà ì ÿëÿðèíèí
áàëÿ àèð ì ÿëó ì àòúíà ÿñàñèàí ì ùøàðð èè, ñÿëíà ì ÿ÷-è 1152-úè èèäÿ
Ñóçààè éíèàçú Êóðèíèí éððøðóíð òÿñàèð ääÿðëÿí “Âíèàà èëÿ
Áíáíð àðàñúíàà èàðëÿøÿí Îíèíàñ ÷ðè” (219, s. 445) èòàäÿñíèè
èèÿò ì èøàèð. Èàèíí ðòñ ñÿëíà ì ÿëÿðè ÕII ÿñðèí ñííóíàà “Áóíàè
ãúí÷àãèàðú” íú òàòðèàèúð (219, s. 670).

Slavyan ñÿëíà ì ÿëÿðèíèí òÿùèèè ÿðñòÿðèð èè, ÕI ÿñðèí
ñííóí äÿ ÕII ÿñðäÿ ðóñèàðà Áóíàè äÿ Âíèàà àðàñú, Åàðà äÿ
Àçíà äÿíèçè ñàùèèèÿðè, Êðúí, Øèìàèè Åàðààç ÷ðëÿðèíàÿ èà-
éúè ì ùø àúí÷àãèàð òàíúø èàè. Í çà ì áí ðòñ ñÿëíà ì ÿëÿðè ×éí äÿ
Îííáíèòíàí ñÿðúÿàèíàÿ, Àèðàéàà, Íðà Àñèéààà àúí÷àãèàðúí
éàøà ì àñú ùàããúíàà ì ÿëó ì àòà ì àèèè áàèèèèèèèè. Å.Å.Åàððíèàà
ÿððÿ, ñííðàèàð Åûí÷àã ààú ì ííáíè àðàèÿòè íèàí Âúçúè Îðààéà
øà ì èè áàèè ì èøàèð (74, s. 550-551). Á.Å.Åðàèíà äÿ Õ.Ê.Êà-
éóáíàñèèèèÿ ÿððÿ Àè-Îðàáíúí äÿ Ýðè Îðàáíúí (Âúçúè Îð-
àáíúí) ÷ðëÿðè Äÿøðè-Åûí÷àã ààú èëÿ ì ÿëó ì áóð (103, s. 296).
Øÿðà ì ÿíáÿëÿðè ÕIII-ÕIV ÿñðëÿðäÿ Õèáí-Øáí ÿòÿèÿðèíàÿí
Áàèèáí ðèèÿÿðèíàÿè ÿáíèø ÿðàçèèÿðè “Äÿøðè-Åûí÷àã” ààèáí-
àúððàèèèèè (179, s. 52). Åáéà àò ì ÿè èàçú ì àúð èè, “Äÿøðè-Åûí-
÷àã” ñèèàñè òàð ì èí áàèèè, ÷íúðàðè òàð ì éíàèð. Áó ÿáíèø ÿðàçèèÿð-
äÿ àúí÷àãèàðàáí áàøàà óéúóð, èàðèóè, íúóç, àúðúúç äÿ ñ. òòðè
òàéòàèàðú àà ì ÿñèóíèàø ì ùøàú. Áó, ÿððóíðð, ì ííáíè èñðèèàñúí-
àáí ñííðà àúí÷àã àèèèíèí Âúçúè Îðàáíúí ÿäÿàè àèèíÿ, ÿáíèø
èèÿíÿí òòðèÿñíèíÿ ÷ààðèè ì ÿñè èëÿ áàùèàúð.

ÕIII ÿñðèí èèèíúè èàðúñú äÿ ÕIV ÿñðäÿ èèè ÿäÿàè àèèíí òíð-
ì àèàø ì àñú áàø áàðèð. Íðà Àñèéà òòðèÿñíè äÿ Âíèààáíèó, Óðàè
òòðèÿñíè. Áðèíúè óéãóð-èàðèóè ÿäÿàè àèèíèí ñííðàèú éíèèàð

ì yðù yeyñè èèìè òîð ì àèà ì ùàùð, èèèíùè ìúòç àèà ì áíðè yðèí y
 ì àèèè àùí÷àà òððè ú yñèàèð èè, áó àà Òàð yç ì èèèí “ Ì yù yáá yò-
 íà ì y”, Æòà èèèí “ Òîñð íà à y Øèðèí” yñ yðè yðè íà y, Ñ yà èèèí
 “ Ýòèò òà í” yñ yðè èèèí ò yðù ò ì yñè íà y þç yèñèèè òà ì ì ùàùð. Áó
 àèèà y èàçùè ì ù yä yáè ààèà yè yðèí Ñùð-Ä yðè àíúí ààùù àðàðù íà àí
 èè÷èè Æñèèà à y Ì èñèð yä yè ýáíèø yðàçèè yðà y èàèùè ì àñù íà
 áàð ì àèàðàà, ííèàð àðàñù íàà àèè ò yððàè yðè ÷ ìð àçàùð à y èàèíúç
 àèèèàèð àèà ì áíðè yðè ñ yàèèé yñè íà yäèð. ÒIII yñðèí èèèíùè èàðùñù
 à y ÒIV yñðèí àèèèíùè èàðùñù íàà Äùçùè Íðàà à y ííóí ì yä yíè
 ì yðè yçè yðè èèèí (Ñàðàè, Ñùáíàè à y Òð y yíú) ÷ è÷èè yí ì yñè èè y
 áàùèù Äíèàááíèó-Óðàè òððè ú yñè òîð ì àèà ì ùàùð. Òàðèðè à y àèè
 áàðù ì ùíàáí áó ýáíèø Ä yðè-Äùí÷àà ÷ þèóíà y ì ííáíèèàðàáí
 yñð èàðù ì yáà yè àùí÷àà èàðùí ì yñèóíèàð ì àñù èè y áàùèùàùð.
 Áóðàèà èà÷ ì èò ì ííáíèè àðóíèàðù òàçèèèè yðè òððèè yðè ì èàèèè yðð (265,
 s. 7-8). Ðð yá òàðèð÷èèè Ðè-Ð ì yðè ÒIV yñðèí àèèèíùè èàðùñù íàà
 Äùçùè Íðàà yðàçèñèíà y íè ì óø à y èàç ì ùàù: “ Ä yàè ì à y áó à þà-
 è yðò àùí÷àà þèè yñè íè ì óøàó, èàèèí òàðàðèàð áóðàíú òóðàóáàà
 àùí÷àà èàð ííèàðùí ò y yá yñèí y ÷ ààðèèàèè yðð. Ñííðà ííèàð (òàðàðèàð)
 àùí÷àà èàðèà ààðùøàùèàð à y àíùó ì íèàóèàð. Òîðíàà ííèàðùí
 (òàðàðèàðùí) ò y áè yðè à y èðàè òç yðè íà y òñòóíèèè ààçàíàù à y ííèàð
 ùà ì ù àùí÷àà èàðà á y íç y ì yé y áàøèàùèàð, àè y àèè èè, áèíè
 à y áèè yä yíàèèè yðð, ÷óíèè ì ííáíèèàð àùí÷àà èàðùí òîðíàà èàðùíàà
 ì yñèóíèèàðùí ííèàðèà íé yàùà ýèðàèè yðð à y ííèàðùí (àùí÷àà èàðùí)
 òîðíàà èàðùíàà èàøà ì àààà àààà ì ààèðàèè yðð (168, s.214).

Ðøñí -Qıpçaq ÷ þèè yðè íà y è þ÷ àà yí àùí÷àà èàðùí òàðèðè
 òàèèèè ðòñ à y ñíáàò òàðèð÷èèèè ò yð yðè íà y ýáíèø ò y áàèèà ààèè ì èò,
 á y ç yí ùà÷ à y íáèàèèèà íè ì àèàí ì yðè ú yè yðð ÷ ùàðùè ì ùàùð.
 Èàèèí áó ò y áàèèààðèàð ì yðè ú yñè íà y ýáíèø ì àðàðèèàèèàð - èàçùè à y
 ì àààè ààèíààèèàð òç y ÷ ùàðùèèàðàà àè ì è ò y áàèèààðèàðà ú yéá ààèè-
 ì èøàèð. Íðíáèàíèí þèð yíèè ì yñèí y èáíè ààðù Ìðàà Äàùúíúí
 àè ì è-íóáèèèèèè òàðàèèòàð ààøúèàí “ Äùí÷àà ÷ þèóíóí èíàøàíú”

(1) ây “Àãðîîà, òððêÿð, áþéôê ÷þê” (45) yñyðÿððéíäy þç yê-
 ñéíê òàí ì ùðäùð. Õ ì ó ì èééyðÿ, Ðóñ äþäÿððè èÿ ãñí÷ããèðùí ì ö-
 íàñéäyðÿððè äê ì è yäyáéééàðää èèðäéyð äyäyð èøðäéáíäùðíê ì ùðäùð
 (174; 188; 232;). Áóðääà ííó äãéä òð ì yê èàçù ì äùð èè, áó
 ì òíàñéäyðÿððèí ýyðyéíèèéíy áàð ì àéàðää, ðóñèàðùí ãñí÷ããèðùí
 ì yùà ääy áéèäééíê ñþééy ì yê äöçyóí ääéèäèð. Æñí÷ããèðùí
 òàððø ñyùíyñéíäyí ýàð ì yñéíêí yñè ñyáýáéàððèäù ì ííãñèàððäùð.

Òàððøé úíùðàðè ì yêó ì àðèàð yñàñúíää ì öyééyí ääèè èè
 ãñí÷ãã èþ÷ ì yððÿçÿððéíê ääèé íyçyðäyí èä÷èðyê ây ì ííãñè
 èøùàèù íyøùíyñéíäy áàð äàð ì èø äyéèøèèèèèyðy áàðää. Ê.Ê.Êóá-
 ðéàðíää ýþðy, Æàðà äyíèç ñàùèèè ÷þéyðäy, Áóíàé ây Áíáíð
 àðàñúíää Áóíàé ây Êóèí ì íð ãñí÷ããèðùí èþ÷ ääèðäè. Áíáíðèí
 ùyð èèè ñàùèèèäy Áíáíðéáíù ây éà Çàíððíèèä ãñí÷ããèðùíúí
 ì yñèyíèyðè éäðÿøèðäè. Ì íèí÷íàéà (Ñóðáí) ÷àèù ñàùèèèäy
 áþéôè ãñí÷ãã ì yððÿçÿ èäð èäè èè, ííóí òyðèèééíy Áíáíðäyí
 àðäùù Áííääyê Àçíà ñàùèèèyðéíäyèè yðàçèäy èþ÷ ääyí
 ãñí÷ããèð ààðèè èäè. Íðéíê ây Ñàíàðà ÷àéèðùíúí ì yíñyáéíy
 éàðùí yðàçèäy Íðéíê ãñí÷ããèðùí éàðéúðäù. Øè ì àèè Áíí ây
 Õíð àðàñúíää, ãñí÷ããèðùí Øàððèáí, Ñóãðíà ây Áàèè øyùyðÿððè
 éäðÿøyí yðàçèäy Áííàðñè ãñí÷ããèðùí ì yñèóíèàð ì ùðäù. Áíí
 ÷àèù ùþàçyñéíäy Áíí ãñí÷ããèðùí èþ÷ ääèðäè. Íyùàéyð, Øè ì àèè
 Æàðääàç ÷þéyðéíäy ì yñèóíèàð ì ùð ãñí÷ããèð ì yêó ì äòð (174,
 s. 146). Áòðóíèèèäy ãñí÷ããèð äàð äðóíà áþéóíððäò: Íðà
 Àñèèà (Ààçàð) äðóíó, Áíèääáíéó (Èèè ây Èàèèäy, ñííðäèàð
 ñàèñèíèyð ääù èÿ ì yêó ì èäèèyð), Ýyíóáé Ðóñ (èèè äðóí; Áíí ây
 Áíáíð) äðóíó, Áóíàé äðóíó (178, s. 44). Áó äðóíèèèäáí ùyð
 áèðèíèí òyðèèééíy ì öðyèèð ãñí÷ãã äyáéèyððè äàðèè íè ì óøèàð.
 Ðóñ ñyèíà ì yèyðè ííèàðð òíèñíàé÷èèyð, áóð÷ããè÷èyð, éàðóá Óðó-
 ñíáà, Àèóóííà, Áóðóò ây ñ. èè ì è òàùððèèèð. Áó áþèò ì èyðèí
 òyðèèééíy áóèääàðáí èè ì àè-ãñí÷ãã òàéóàèàðùíääyê ì öðyèèè
 àòííèèàð äàðèè íè ì óøèàð. Èñòyð ðóñ ây Æãðîîà ääéíàèèèàð,

ènòyðñý äý øyðã ãàéíàãèaðú ãûí÷ããèaðúí èàéíùç äíããóç áþèò ì-
 äýí èáaðýò íèìàñú ùàããûíàà Á.Á.Êóìãêíãóí òèèðèíè (100, s.
 43) øýñãèã àòìèð. Æûí÷ãã áþèò ìëýðèíéí ìííãíè èñðèãñûíàáí
 ñííðàèú äýçèéýðèíý ýýèíúý, ííó ããèã àòìýè èàçúìãùð èè,
 ìííãíèèèð Øýðãè Áãðííà ÷þèýðèíè óéòñèàðà áþèýðèýí ãûí÷ãã-
 èaðúí àòííñèãàñè áþèò ìëýðèíý ýñàñèáí ìùèèð. Ìííãíè èñðèãñûí-
 àáí äýðùàè ñííðà Áíèããáíéóíàà Áàòó óéòñó (Áíèããáíéó ãûí-
 ÷ããèaðúíà-ñàèñèíëýðý óéúóí ýýèèð), Øèìàèè Áàðãàçàà Áýðèý
 óéòñó (ãûí÷ããèaðúí Øèìàèè Áàðãàç àðóíóíà óéúóí ýýèèð) ìãè-
 àáíà ÷ùð. Ñííðà èñý Áíãíðèáíú ýðàçèäý Ííãèè óéòñó àéðùèð
 èè, ãûí÷ããèaðúí äýðã áþèò ìóíý - êíìáíèèðúí èàéúèãùú ýðàçèýý
 àèãèèð. Áíãíðèáíú ýðàçèýð Õíèòà òáí øýðýðèíäýí ýèý èã÷è-
 ðèè ìèðàè. Áíí ÷þèýðè èñý Äýðèè-Æûí÷ãã óéòñóíó øýðèèè àèèðàè
 (216, s. 187-188).

1221-úè èèäý çûí÷ããèaðúí ìííãíèèèðèà òíããóøìàñú ààø
 àãðèð. Ùýíèì èè ×éíýèç òáíúí íùèó Ùó÷è Õðýýíúè àèãùããáí
 ñííðà þç àãðãàøèèð Ùùùàòàè äý Óýããàéäýí àéðùèð äý èáíè
 ýðàçèýð ýèý èã÷èð ìýè ò÷óí Äýðèè-Æûí÷ããúí øýðãèíý éíèèáíð.
 Áóðããã ãûí÷ããèaðúí ìòããàè ìýè èèý øçèýðèð. Ìííãíè äý ãûí-
 ÷ãã áíðóíó àðãñûíàà àáíèú áóðóøìà ààø àãðèð äý íýðèýäý
 ãûí÷ããèèð à ìàñúçàñûíà ýçèèèð (73, s. 407). Áó ààðýäý Ùóçúáíè
 èàçùð: “Õàðýç ìýè èèè àèèðãèèäýí ñííðà ìííãíèèèð Æûí÷ãã äý
 Õððèòñòáíà øç òóòáóèèð äý áóðáíú àèðãã þçèýðèíý òããã àòàèèýð.
 Áó çàìáí ×éíýèç òáíúí áþèòè íùèó Õóøè (Ùó÷è) ãûí÷ãã òíð-
 ìàùúíúí ùàããñûíú äý òíðìàùúíú ýþðãø äý àèèè èè, àóíèáíúí ùã÷
 èàðèíäý áó ùàããããí èàðøññú, áó ñòããí ðèðèíè, áó íðèããèèðããí
 ýáíèèè éíðãóð” (73, s. 44).

1223-úò èèè ýãäýèíäý èñý ìííãíè íðãóèèð Ùããã äý
 Ñóáóòàèúí ààø÷ùèùú èèý Åçýðãáéúáí ýðàçèñèíäýí Øèìàèè Áàð-
 ãàçà ùýðýèð àòàèèýð. Áó ùàããã ýðýà òàðèò÷èñ Èáí ýè-ßñèð “ßè-
 Èàìèè òèò-òàðèò” ýñýðèíäý ýþñòýðèð èè, ìííãíèèèð Åçýðãáé-

uáíááí ây Äððáíááí äóððáðúá Äyðáyíäy ây Øððáíá yáäyðyê,
 î öyðyðäyêê øyùyðëyðê äëäüëäð. Îðáíúí íäâðàùù éàðàéáí ääëääáí
 áàðàà ùà÷ áëð éäð ñàèà ì àð äàè ì ääü. Îðàááí Äëëáí, Èyêçñòàí
 öyðyðy, î öyðyðëyðäy éàðàéáí ì öðöyêê ì èëëyðëyðëí òñðóíý ýàð-
 äëëyð. Äüðüúí ây ñíëúóí÷óëóúó îðàèäðàà äà ýáíëøëyíäèðäëëyð.
 Ñííðà ýàäèèñéíèí ÷íðó òððëëyðäyí éàäðyò íëàí Äüí÷äà äëèà-
 éyòëíý ýàðäëëyð (5, s. 138). Áäëy áëð øyðàèðäy äüí÷ääëäð äëáí-
 èäðèà öíóíè äðøíýíý äàððü áëðëyðëðëyð. Îííäíëëäð ííëäðà
 äàððü à÷üä ùóóóíà èä÷ ýëäyí ÷yèéíýðyê ùëëëyéy ýë àòüðëäð.
 Áóðàää ì ííäíëëäðüí äüí÷ääëäð ì öíàñéäyðäy þçëyðëíè éàðüí
 ýþñòyðìýñè äëääyòè úyëä ääèð. Éáí ýë-ßñëðy ýþðy, ííëäð þç
 íð ì àëýíäyëyðëíè äüí÷ääëäðüí éáíúíä ýþíäyðð ì èðäëëyð èè, áäëy
 áëð ì ýëóíàð ääðñéí: “Áëç ñëçéíëy áéíè äýäëëyäyíëè, áó äëáí-
 èäðñà, ñëçäyí ääëèè, ííà ýþðy ây ñëç ííëäðà èþíýê àòìýìý-
 èèñéíëç; ñëçéí èíàìúíúç ííëäðüíëúíà äýíçýìèð, áëç èñý èñòyäëèè-
 ì èç äýäyðð íóë äý ýáéè ì äýä ääèðèè, áëçè ííëäðèà öyê äíéóí”
 (252, s. 25). Ùëëëy èëy ì öððyðèäëëyð äððàñíüä öyððèäy ñàèáí ì íí-
 äíëëäð ííëäðü áéðü-áéðüëüääà ýçèðëyð. Áó ñèðàðàà ì ííäíë äý äüí-
 ÷äà äòíèè áëðèèèèèèèèíèí äëè äý äëí äàðüíúíäáí äíüóíëóóóíà
 áëðààðà èðäðy ääð. Áó éàðüíëüä ýñëéíäy ùóí äþàððóíäyí áàð-
 èäèäðàà öððè äý ì ííäíë äòíèè äàùèäëëyðëíèí äàððüèüäëü ýëääy-
 ëyðëíèí íýðèüýñèäèð. Äððüä ääëä ääëèäëèè èèìè áó öííëóíèàð
 áéðü-áéðü èðäëí, áéðü ì ýäýíèèèèèèèè äàððüéíüèèèèèèèè (30, s. 254).
 Ýþðóíóðð, ì ííäíë èððòøëyðè çàìáíú òððè äýäëëëyðè äý ì ííäíë
 öyðèèäéíäy äýðäy äíüðó ùyðyêyò àòìèøëyð. Ðóáðóé éàçüð èè,
 ×éíýç üyð éäðäy èðyèè òàðàðèäðü ýþíäyðäè äý ííëäðüí ääü ýáíèð
 éäëèè ì üðäü, áäëy èè, ùàìú: “Áóáóðð, òàðàðèäð ýyèèð äüðäüððäü.
 Áóíà ýþðy äý Îíäëèäð (ì ííäíëèèèèèèèè) èíäè áó ääü ì ýùä àòìýê
 äý þç ääëäðüíú óúäèò ì ää èñòyèèèèèèèè” (227, s. 116). Îýëóíàðð
 èè, “ðààðð” àòíííèìè “íðóç-ðààðð” èèìè Ýòèðyèéíèí øyðyðëíý äí-
 éóè ì óø áäëäyäy (193, KTB, 4) “äíääóç-ðààðð” èèìè Îíýè-

yàíúí øýðýðéíý ãíéóéìíó àáèäyây (193, Ì îã, 34) ây ñ.
èøëýí ìèøäèð.

Øðáúýñèç èè, áóðààà òððê äýáèèýýðè ìýçýðäý òòóóé-
ì óøäóð. Ì îíãíê èñðèèèäðúíúí ààøèà ì àññ èëý áó àðíííè ì èèèè
ì ýíáññíú äýèø ì èøäèð. Ýýè ì ý ì îíãíèèäð éäðèè àùí÷àã-ííèíãñ
ðàèèèäð è÷ýðèèèäý ùýèè íè ì óøäóð. Ì àðàèèúàð èè, áó ì îíãíè-
èè ì úø àùí÷àã ýàèèèè Àäðííàà ààøàà úðð àèèàíàð ì àùà
ààøèàù: ðñ, èàòúí, øýðã ì ýíáýýðè ííèäð “òàððèèð” àèèàíàðúð
(216, s. 187).

Ì îíãíèèäðúí èèèíèè âý ò÷óíúò éðððøëýðèíäýí ñííðà àùí-
÷àèèäðúí ÷íðó ì îíãíèèäðúí òýãèèèäýí ðèèñ íè ì àã ò÷óí
âýðäý-Èè÷èè Àñèèà, Ì àùàðúñðàí, Áíèèäðúñðàí âý Ì èñèðý èð÷ðð.
Ààèàí àùí÷àèèäð èðè ì îíãíèèèäð èðèèèèèèäðúíúí òýðèèèèèè äàðèè
íèèðàã óàèè èíèèèèèèèèè àññèè äýçèèèèèèè àø ì óøäóð. Íí-
èèð ýñèèäý Àùçèè Íðààíúí (Ýðè Íðààíúí) âý Àè Íðààíúí
ùýèèèèèèèè ýñèèèèèèèè èíèèèèèèèèè. Àððúã ààèà àòèèèèèèèè
èè ì è, àùí÷àã òððèèèèèèèèè ùý ì ýäýàè àèè èè ì è, ùý ì âý èðèèèèèè
àèè èè ì è ýáíèø èøëýí ì ýñè áóíóí ýðñýðèèèèèèèè. Àùçèè Íðààíúí
ààùèè ì àññíààí ñííðà Äýðèè-àùí÷àààà èð÷ýðèèèèè èèèè àðóí-
èè ì àññ èàðàíàù. Ííèèäðúí äýçèèèèè èðñíý àà àèèíàà (èàíàèè,
àùí÷àã, ààðàèèèèèè âý ñ.), äýçèèèèè èñý èèèè àèèèèè (Ííàèè,
Áðèèè, Íðàà âý èè÷èè ààçàð øçèýðè âý ñ.) èàðàíàù. Àùí÷àã
àèè ì áíèèèèèè áó àèèèèèèèè ýñèèèèèèèèèèè òýðèèèèèèè ààðèè íè-
ì óøèèð. Ààèà àäýè èè, þç àðíèè òýðèèèèèè ýððý, ñíí ìðàà ýñèèèè
àðàðð àùí÷àèèèè èèèèèè àèèèèèèèè: ííèèð ì îíãíèèèèè äýäýð-
èè òððèè èèèèèèèè èëý (èè ì àè, òððè, íã÷àíà, èàíàèè, óç âý á.),
ùàààèè òððèèèèèèè ì è ì îíãíèè èèèèèèèèè èëý ààðúø ì úø àùèèèð.
Ì îí-
ãíèèèèèè ñííðàèè àðàðäý äýáèèè-èèèè àððóèèèè èèèè÷èèè òý-
ðýèèèèè ààùúèè ì úø àùí÷àã-ííèíãñèèè þç ýíýíýýðèèè èèèè
âýðýýýâý èèèèèèèè (258, s. 83). Áíððííèèèè ààòúí ì ààí ííèèèè
ì îíãíèèèè èðèè ýèà ì ýðèèèèèè ÷ýèèèè àðòúð. Áóíààí ñííðà èñý

āũĩ÷āāēāð ì õõöyēēð ðāēāēāðũĩ ēāðāĩũũĩāā ēøðēðāē āò ì èø, ēā ŷñāñ āòĩēē íóāy, ēā āā ì õüò ì ēĩ ì ìĩĩāĩðēyðāyĩ āēðē ðĩēóíó íēĩā- ì ùøēāð. Āāēðē-òððē ì õüèèĩy āøð ì øø āũĩ÷āāēāð ēñy þçēyðēĩāyĩ ñĩĩðā ēāēĩũç ðĩĩĩĩē ì ēyð, ðððēēç ì ēyð (257) āy ñ. āĩēāðāā ðāðēð ñyũĩyñēĩē òyðē āò ì èøēyð.

Āũĩ÷āāēāðũĩ ì ìĩāĩēēāðēā ēēē ðĩāāóø ì āñũĩāāĩ ñĩĩðā ìĩēāðũĩ āēð āēñ ì ēēĩāēēē Āāøāũðāũñòāĩ yðaçēñēĩy ùyðyēyò āò ì èø āy āāøāũðā ðāēāũĩũĩ āòĩĩyāĩāçē ìðĩñāñēĩāy yũy ì ēēēyøēē ðĩē íēĩā ì ùøēāð (208, s. 34). Áó āāðyāy ßāóē-Āāçēĩēĩ āēðāāøā ì yēó ì āòũ āāð. Ī, ēaçũð ēē, Úó÷ē ðāĩ Āyððē-Āũĩ÷āũā yýēāēēāyĩ ñĩĩðā āũĩ÷āā ðāēāũ òĩĩēāĩāũ āy áóðóø ì āāø āāðāē: Úó÷ē ðāĩ āāēēā yýēāē āy yēēĩy ēā÷yĩ āũĩ÷āāēāð ì yũā āòāē. Īĩóĩ yēēĩāyĩ āā÷āĩēāð ēøðēāēēāðũĩ ēāĩũĩā yāðāēēyð. Ēĩāē ēøðēāēēāðũĩ ÷ĩð ùēññyñē ùy ì ēĩ āũĩ÷āāēāðũĩ ìyñēēēyðēāēð (165, s. 44). Ēā÷- ì èøāy āēð ñũðā òððē ðāēāēāðũ āāøāũðāēāðũ ēøðēāēēāð, ñēāēēāĩēāð ēñy ìñòēāēēāð āāēāĩāũðũāũ. ßāóē-Āāçēĩēĩ ì yēó ì āòũ āāøāũðā ðāēāũĩũĩ ēāðāĩũũĩāā āũĩ÷āāēāðũ ì õüò ì èøðēðāēũĩũ yþñòyðēð. Āēð ñũðā òyāāēēāð÷ũēāð āāøāũðā ðāēāũĩũĩ āĩððĩĩĩēĩāē, āòĩāðāòēē āy ñ. úyũyðēyðāyĩ þēðyĩ ì yēēy áó ðēēðē òyñāēā āò ì èøēyð (175; 234). Āēĩē ðēēðē Āĩēāāāĩēó ðāðāðēāðũ ùāāāũĩāā āā ñþēēy ì yē ìēāð (152, s. 70).

Āũĩ÷āāēāðũĩ Øē ì āēē Āāðāāç āðóíó ìĩāāē (192; 202), ēó- ì ùē (92), āāðā÷āē, āāēēāð (46; 292) ðāēāēāðũĩũĩ òĩð ì ā- ēāø ì āñũĩāā ēøðēðāē āò ì èøāēð.

Āũĩ÷āāēāðũĩ Øē ì āēē Āāðāāçāā ēāēũē ì āñũ, øöāũyñēç ēē, ì ìĩāĩē éóððøēyðēĩāyĩ yāāyēy āēāāēð. Ā.×ĩāāĩçāāy ēó ì ùē āēēēĩēĩ yñāñũĩāā āāēy āēð ìyðēúyēy yýē ì èøāēð ēē, áó ðððēēyð Āāũñòāĩ ēāēēāñũĩāā āy Öyçyð āyĩēçē ñāũēēēyðēĩāy öyçyð āþā- ðóĩāyĩ (öyāðēāyĩ VIII yñðāyĩ) ēāēũē ì ùøāũð. V.Ī.Abayev ku- mik adının kumanlarla bağlı olması hakkında fikir söylömiş- dir (41, s. 326). Āũĩ÷āāēāðũĩ Āāũñòāĩāā ēāðēyø ì yñē áóðāāāĩ

àøèàð ààèè ì èø ààø éíí ì àèàðèà (áàèbaèlarla) òÿñàèà ààèèèð. Ààüñòàííí Òà ì ð-ðàí Øððà øÿüÿðèíäÿí (éíàèèè Áóéíàèñê) àÿ Æàðàèÿíà ðàéííóíààí ààèÿ ààèäÿèÿð àøèàð ààèè ì èøàèð (63).

Íðòà Àñèèà, Æàçàðüñòàí ðàèàèàðüííí àèð ÷íðò áóðààà àÿ-àè ì äÿí ì ÿñèÿí ñàè ì üø àüí÷ààèàðüí íÿñèèèÿðèàèð. Æüí÷ààèàð àà-çàð ðàèàüííí òíð ì àèàø ì àññíàà ààøèüà èí ì íííáíð íè ì óøäóð. Æàçàð ðàèàüííí àóííÿáíáçè ïðíñàñè ñàè àÿ óñóí ðàéòàèàðüíààí ààøèàèüð (205, s. 85). Áóíóíèà àà ïðíðíàüí÷àà àèà ì áíðèÿðèíèí ñèèð-ñàè ì ÿðüèÿñèíäÿí ààçàð àóííÿáíáçèíäÿ èððèðàè àòàèèèèè ñðéèÿ ì ÿè íèàð. Íðòà Àñèèà ðàèàèàðüíààí þçáÿèèÿð (273), ààðàèàèíàèèàð (138; 191; 255), àüðüüçèàð (211) àüí÷ààèàðüí òððÿ ì ÿèÿðèàèð. Àüðüüçèàðà ÿÿèèíüÿ, ííó ààéà àò ì ÿè èàçü ì àüð èè, Ê.Ê.Íàððíà àüðüüç ðàèàüííí éàðàíüøíàà àüðüüç àèà ì áíðèíèí ðíèóíó àçàèò ì üø, àüí÷ààèàðüí ðíèóíó àðòüð ì üøàüð (44, s. 13). Æüí÷ààèàð üÿ ì ÷èèí òððè ì ÿí, Æçÿðààéüàí, Êðü ì òàðàðèàðü àÿ ñ. òððè àóííèàèàðüííí òíð ì àèàø ì àññíàà èððèðàè àò ì èøèÿð. Éóðàðü-àà ñàààèàíáí áóððí ðàèàèàð èñèà ì àèíèíÿ ì ÿííóáààð. Êííóàñ-ñèííàè ïðíñàñèÿðèí àóíèè ïðíñàñèÿðÿ ì üòü ì òÿñèèè éíèàð ààèè-ì ÿçàèð. Íÿèó ì áóð èè, àüí÷ààèàðüí ì öÿééÿí üèññÿñè òèðèèàí-èüüü äÿáóé àò ì èø, áó èñÿ ííèàðüí àèÿÿð ðàèàèàð è÷ÿðèñèíäÿ ÿðèééà èò ì ÿñèíÿ ÿÿðèèèà ÷üðàðò ì üøàüð.

Àèè ààòü ì üíààí àüí÷àà àðóíóíà àèà íèáí èàðàè ì èÿð ì òñòÿñíààüð. Éàðàè ì èÿð VIII-Õ ÿñðèÿðàÿ Õÿçÿð ðàààíèüüíà ààðèè íè ì óø òððè ðàéòàèàèàðüíààí, ÿñàñÿí àüí÷ààèàðüííí òððÿ ì èø-èÿð. Æüí÷ààèàðüí àèð àèñ ì èíèí Õÿçÿð ðàààíèüüíà ààðèè íè ì àññí ì ÿèó ì áóð. Õÿçÿð ðàààíèüüííí ààüüè ì àññíààí ñííðà ííèàð Êðü ì à éàéüè ì üøèàð. ÕI-ÕIII ÿñðèÿðàÿ èàðàè ì èÿð Êðü ì üí ààüèüà üèññÿñèíäÿ ×óóó (×óóó-èàèà) ðàéííóíàà éàðàéüðàüèàð. ÕIV ÿñðèí ñííóíàà Èèòàà éíéàçü Êèòíàò Êðü ì à éóððøèÿðèíäÿí àèðè çàíàíü àèð íá÷ÿ éóç èàðàè ì àèÿñèèè Èèòààèà, þç íàèòàðòü Õðàèèé øÿüÿðèíÿ èþ÷ð ì óøàòð. Àèð äÿäÿð ñííðà ííèàð Êàèè÷

āy Êóñê ðàéííóíàà èàéúè ì ùèàð. Òàðèðāy āyôyëýðëý āũí÷āã-
 èàðúí ùýðàè ì ýùàðýðèíāyí èñðèðāāy àò ì èøëýð. Áó ùààèñý āy
 ííèàðāáí àèðèàèð. Êàðàè ì èýð àèíè áàòú ì àáí èóààèç ì èí èàðàè ì
 òýððèāýðèíāyíāðèýð. Áó àòíííè ì āy ííóíèà áàúèùāðð (204, s.
 836). Íèáíí Êàðíèè èàçúð èè, èó ì àíèàðāáí úýíóáāà èýúò-
 àèèèý ñèðàèèø āāyí áðóðàðè ðàèāũ èàøàéúð (227, s.50). Áó ì ý-
 èó ì àòāáí àéāúí íèðð èè, āũí÷āãèàðúí úýíóáāà, éýíè Øè ì àèè
 Āàðāāçāà èýúòàèèèý ñèðàèèø āāyí ðàèā èàøà ì ùèàðð. Āũí÷āãèàð,
 íèà àèèèí èè, èýúòàèèèè òýçýðèýðāyí āàèèè, áðóðàðèýðāyí
 ì ýíè ì ñý ì èøëýð. Ñííóíóóèàðúí àā ì ýíáýèýðāy áðð āàùà
 ðàòúðèàí ì àāúúííāáí ííèàðúí āũí÷āã èòèýñè è÷ýðèñèíāy ýðèàèèèèè
 ñèèèý ì ýè íèàð. Āàýèèèèè, Í.Íàðàððèíàè÷èí èàçāúú èè ì èè,
 èàðàè ì èýð āũí÷āãèàð ì ùè èýúòàèèèýð āàèèè, ýèñèíý èýúòàèèèèè
 āýáóè àò ì èø āũí÷āãèàðāðð.

1236-úú èèāy ì ííāíèèàð Āàòú ðáíúí áàø÷úèúú èèý Øýðāè
 Āàðííàèà èáíèāyí èóðøø àòàèèāy āũí÷āãèàð èáíèāyí þç èþ÷
 èàðèýðèíè òýðè àðàèýð. Ííèàðúí áðéòè ùèññýñè āýðà þèèýýðèíý -
 Ì àúàðúñðàíà, Āàèàðèèàèà āy Àèçáíñ è ì íàðèèāñ ùòàóàèàðúíà
 èàéúèāúèàð.

Āũí÷āãèàðúí Ì àúàðúñðàíà èèè ýýèèèè 1091-úè èèý àèāàèð.
 Ùý ì èí èè āũí÷āãèàð Êííóèòà ðáíúí áàø÷úèúú èèý áó þèèýèý èó-
 ðøø àò ì èø, èàèèí ì ýüèóá āàèè ì èøàèèýð. Òàçèèèèý ííèàðúí ÷íðó
 ì àúàð èðàèú òýðýðèíāyí àéðúè ì ùè ýðàçèèýðāy èáðèýðàèèèè ì èøàè-
 èýð. Ì àúàð èðàèèàðð þç āàðèèè āy ðàðèúè àøò ì ýíèýðè èèý ì óāà-
 ðèçýāy āyôyëýðëý èþ ì ýè ò÷óí āũí÷āãèàðà ì òðàúèýð àò ì èøëýð
 āy ÷íðèó āũí÷āã āýñòýèýðè ùèè ì āàðèàðúí ðàçúèúú èèý áó þèèýāy
 ùý ì èøýèèè ì ýñèóíèàø ì ùèàð. Ì ííāíè èñðèèāñííāáí ðàèèè ýāāýè
 Ì àúàðúñðàíàà èáðèýð ì èø èāāèè āũí÷āã ðáíúííí àā ì ýèó ì áòð.
 (Ðàðàè, Áóòà, Éàðà, Āóðçóè, Āóáàò, Íàøàà (āy èà Áóçàà),
 Āàèòà). Ííèàð þç ðàèóàèàðúííí áàòúíāà Òèññà ÷àéúíāáí āýðāāy
 ííèàð ò÷óí àéðúè ì ùè ýðàçèèýðāy èáðèýðàèèèè. 1237-úè èèāy

āuī÷āā ōaīū Êīŋēaī īāuāð ēðāēū Āāēāēā īōðāuēyō āāyðyē
 nūūīāuāā ēñōyēð āy īīōī ðaçūēūūūīū āēāūāāī nīīðā 40 īēī
 īðāā ēēy Ī āuāðūñōaīā yýēð. Éāōūīēāø īāāāā īēaī īīīāīē òyū-
 ēōēyñēīē īyçyðy āēāðāā Ī āuāðūñōaī nāēīē īīēāðūī Āōīāē āy
 Òēññā āðōāñūīāā, þēēyīēī øyðāēīāy ēāðēyø īyñēīy nāīēñēēā āā-
 ðēð. Êīŋēaī ōaīēā IV Āāēā āðāñūīāā īōāāēēyāy ēāyāīy øyðð
 āuī÷āāēāðūī ððēñōēāīēūūū āyāōē āō īyñē ēāē. Āuī÷āāēāð ððēñōēāīēū-
 ūū āyāōē āðāēēāyī āyðuāē nīīðā þç āāyð-yīyīyēyðēīē, ēīaīūēā-
 ðūīū ðēð īyñyēyð āy òyāðēūyī īāuāð īōūēðēīāy īīēāðūī āēī, āēē
 ðōñōñēēēyðēyðēīē īyīēīñyīēøēyð. Ýþðōīðð, āuī÷āāēāðūī īā-
 ūāðēāø īāñūīāā āāðøñēūāēū īēēāūēāðūī āā ðīēō īēīōāōð. Īy-
 ēō īāōð ēē, Āāēāīūī āāðēñē Nōāōaī Êīŋēaīūī āūçēāðūīāāī āēðē
 īēaī Éāēēçāāāōā ēēy āāēyīīēøāēð. Āuī÷āāēāð, īyūāēyō īāuāð
 ðāēāū ē÷yðēñēīāy āññēīēēēāñēēāēā ōūðā īūøēāð. Īyøūōð īāuāð
 āēēīē Èðōāaī Āþððē āó āuī÷āāēāðūī ðþðy īyñēāēð (319). T.Ha-
 lasi-Kun Mağaristan toponimiyasında və leksikasında çoxlu
 qıpçaq izinin olduğunu araşdırmışdır (298, s. 155-210).

Üyēy ŌII yñðēī yāāyēēyðēīāyī āuī÷āāēāð āēðēā nōðyōāy
 Āīēāāðūñōaīūī yðaçēñēīāy īððōç āō īyēy āāøēā īūøēāð. Īīēāð
 āøāūū Āōīāēūī yāīēø āāāēñēīāy, Āīāðōūāāā āy Āīēāāðūñōaīūī
 øēīāē-øyðā òīðīāāēāðūīāā ēāðēyø īēøāēēyð. Ī çāīaī Āīēāāðūñ-
 òaī Āēçāīñūī ūāēēīēēēyðē āēūīāā ēāē. ŌII yñðēī 70-ūē ēēēyðēīāy
 āīēāāðēāð Āēçāīñ ūþēīðāīēūūīā āāðøñ ōñēaī āāēāūðāūēāð. Ōñ-
 ēāīā ēōīaī āīøōīēāðū òyðyðēīāyī īōāāðēy īēōīaī ēēē ēōīaī
 āāðāāø - Āñāī āy Īēīðð āāø÷ūēūā āāēðāē. Īyøēūyāy 1187-ūē ēēāy
 I Āñāī āīēāāð ÷āðū īēāō. Āōīāaī nīīðā ēōīaī ēīēāçēāðū āīē-
 āāð òāðōūīāā ōçōī īōāāyð āēð-āēðēīē yāyç āō īēøēyð. Āīēāāðūñ-
 òaīāā īyēīēē āyðā āuī÷āāēāðū, ūyððā øyðāē āuī÷āā āþēō īēyððē
 ēāðēyø īēøāēēyð. Āóðāāā ŌIII yñðy āēā āāēēyī ÷īðēō āāø ēīī-
 īāēāð āøēāð āāēēīēøāēð. Āuī÷āāēāðūī þēēyīēī nēēāñē ūāēēīēē-
 ēyðēīāy īōūō īēðēðāēū āāēy īīēāðūī þç āōīēē nēīāēāðūīū

ñàòèàì àuà èpì yē āāy àèè ì yì èøàèð. Áíēāāð ì òùèèíāy ìðà-
āíñēāāēūū āyáóē āāyí āūī÷āāēāðū áéíē àñē ì ēēāñēéāēà óúðà-
ì āā āāēāyðē ýpçyēēðāē (216, s. 182).

Βί-Íōāyēðē 1242-1243-úō ēēēyðāy Åāēāø ùpē ì āāðū ēēy
āāññāēēūū āyáóē āò ì yē ùāāāūíāā ðàçūēūū yēāy āò ì yē èñòyēýí
āūī÷āā āðóíó áāðyāy ì yēó ì àò āāðēð. Í ēàçúð: “Ùēúðē 639-úō
ēēāy òàòàðēāð āūī÷āā òíðíàūūíà uòúó ì āò ì yē èñòyðēýí ííēāð
Åāēāðēēà ùpē ì āāðū Óíóñòáí ēēy ēàçúð ì ùøāūēāð èē, ííēāð Ñó-
āāē āyíēçíē (Åāðà āyíēç) òçóá ēā÷yðyē ííóí pēēyñēíy òàòàð-
ēāðāāí āíðóí ì āā ò÷óí ì yíàù ýyòēðñēíēyð. Í, pç ðàçūēūūíū āāð-
āē āy ēēē āàù āðāññíāāēū āāāēíē ēāøà ì āā ò÷óí ííēāðà āāðāē.
Åūī÷āāēāð ùēúðē 640-úū ēēāy òçóá ýyēāēēyð. Èāēēí ñāēēúy ííēāð
ò÷óí áēðūēāí ēāðāy ì yñēóíēāøáíāā í, ííēāð òçyðēíy uòúó ì à
ēā÷āē āy ííēāðū ýçēā ÷íðóíó yñēð ýpòðāð” (252, s. 542).

Áó ùāāēñyíēí ñííðāēū ēíēēøāðū áēāūíēāø ì àñà āà, ùy ì ēí
āūī÷āā āyñòyēyðēíēí òyāðēúyí ēāðēē yùāēēēy āāðūø ì āññíú ýó ì àí
āò ì yē íēāð. Íðíð. Èøāāí Åpðòēēý ýpðy ðó ì úíēāðúí ì ýøùóð
çāāyýáí ì yñēē íēāí Áíēāðēyð XIV-XV yñðēyð āðāññíāā ēó ì áí-
ùā āāíúøúðāūēāð (320, s. 166).

Òyāðēāyí 10 ì ēí āūī÷āā Àēçáíñ è ì íāðēēāññ ùòāóāēāðúí-
āā ì yñēýí ñāē ì ùøāū. Àēçáíñ è ì íāðàòíðó ííēāðúí āòāāyðēýíy-
úyēéíāyí āíðòāðāā āūī÷āāēāðū è ì íāðēēāíúí ì òðòyēēð uēññy-
ēyðēíāy ēāðēyøāēð ì èøāē. Ííēāðúí yñāñ ēòòēyñē Ìāēāāííēēāāā,
áēð uēññyñē Èē÷ēē Åñēēāēā, Ìñāāðà ÷āēū ùpāçyñēíy āy Óðāēē-
ēāēā ēāðēyø ì èøāēēyð. Àēçáíñ ýðàçēñēíāy ì yñēóíēāø ì ùø āūī-
÷āāēāð íòóðāā ùyēāðà ēā÷yðyē ēāðēē yùāēē ēēy āāðūø ì ùøēāð. Èē÷ēē
Åñēēāāā ēāðēyøyí āūī÷āāēāð ēñy òððē òāēāūíúí ēāðàíúøíāā èø-
òēðāē āò ì èø ēí ì íííāíēyðāyí áēðē íē ì óøēāð.

Ì íííāíēēāð yñēð ýpòðāðòēēyðē āūī÷āāēāðū āóā ÷āāēððāēēyð.
Βðyá ì òyēēēðē yē-Áéíē ēàçúðāū: “Βñēð āēúíáí áó òāēāēāð Ñóðēēā
āy Ìēñēð òíðíāāēāðúíā àíāðūēūðāū” (252, s. 503). Βééóáēēyð

ñòèàèyñèíéí ñíí íóìàèýíàýèyðè (ÕIII yñðèí áèðèíúè éàðùñù)
ííèàððàáí ì ýììèøè (èèì yñy ì ýíñóá íèàí, èèì äýíñy àññèù íèàí
ääì ýèàèð) àààðàèéàèàðù éàðààùðàùèàð. 1250-úè èèäý ì ýììèøèýð
ßéóóáèýðè àààèðyðyè ùàèè ì èééyðè yëy àèäùèàð (86, s. 99).

Ì ýììèøè ñóèðàíèàðùííí èèè ðyððè ì ýèóì àóð. Áyùðè äý
Áóðùè.

Ê.Á.Áíñàíððà ýððý Áóðùè ðàðì èíèè Áàùèðyäyèè yè-Áóðùè
ì ýäýàèíèí ààù èèy ààùèùàùð èè, áóðààà àà ñóèðàí Êàèà`óí þç
àààðàèéàññííú éàðèyðàèèððàè (86, s.101). Áéçyý, áó ðàðì èíí ðóñ
ñyèíà ì ýèyðèíäý ðàç-ðàç èøèýíýí äý “áððóóøè” èðèóíäýí ðð-
ðy ì èø Áóð÷ààè÷ (áóðùíüèó) ðàðì èíèè èèy ñyñèyðèð.

Ñóèðàíèù ì ýììèøèýðäýí íèàí éáíè ýììèðyðèy àíè ì óàó.
Ííèàððàáí ùyð áèðè þç ýèàíèàðù è÷yðèñèíäý þç ùyì ðàéóàèèàðùíú
ýððì ýè èñyèèðàè. Áóíà ýððý äý, Ìèñèðy ì øðyèèð ðàíààáí
íèàí àñí÷ààèàð àðùùð.

Ì ýèóì àóð èè, ñóèðàí Êàèà`óí þçóíó íí èèè ì èí ì ýìì-
èøèäýí éààðyð àààðàèéà äý 1200 àñí÷àà èýíèç èèy yùàòy àò-
ì èøàè. Ííóí íüèó ýí-Íàñèð äý 12 ì èíèèè àààðàèéàèà ì àèèè
èàè. Àññèù àñí÷ààèàðàáí (áóè èèì è áàçàðàáí àèúíàíèàð) ààðàà
Ì èñèðy Áyððè-Áñí÷àààáí ñàäý ì ýììèøèýðèí, ýììèðyðèí äý
ùyòà ñóèðàíèàðùí þçóíóí ÷íðñàéèù àíùóìèàðù àòùá ýyèìèøàè
(55, s. 11).

Áñí÷àà èðèèyñè Ìèñèð yùàèèñèíý ààðùðàðàà ðàçèèèèy ííóí
è÷yðèñèíäý ùyèè íè ì óàóð.

Úýíóáè Áàòààç ðàèàèàðù-yóðùøèýð äý àðì ýììèèèð äý àñí-
÷ààèàðèà ñùð yèàäýèyðý ì àèèèàèèèð. Ì ýèóì àóð èè, ýóðùó ÷àðù
Áóðóóó IV Áààèà þç ùyðàè àòàðyðèíè ì þùèyìèyðì ýè ò÷óí
àñí÷ààèàðù Ýóðùóñòàíà äýäyð àòì èø, àñí÷àà ðàíú Àððàèèà àí-
ùóì íè ì óàóð. Áñí÷ààèàðù èð÷òðèè ì yñè éàðøùáà àðøóíøè ì øø
òyààèð èàè. Áààèà ííèàð ò÷óí òíðíàà ñàùyèyðè àèúðá íòóðàà
ùyèàð òyðçèíý èà÷ì ýèyðèíý ñyè ààèðàè. Õyàðèýýí èð÷èóí

āūī÷āāēāð ì āāāēōðē (āpēōø÷ō) òyāyāyñēīy ÷āāðēēðāēēyð. Åöò-
īyðyñò āūī÷āāēāð òðēñòēāīēūū āyāōē āāēð, ýððúò ùyēàò óēēāāūīà
óēúóíēāūð āy ēāðēē yūāēē òyðyðēīāyī àñē ì ēēēāñēēāēà óúðāēúð-
āūēāð (148, s. 164). Øðāúyñēç èē, áó īðīñāñ āūī÷āā ēòðēyñēīēī
ēē÷ēē áēð ùēññyñēīē yūàòy āāy āēēyðāē.

Åūī÷āāēāðūī āð ì yīēēyðēy àòīēē ì òīāñēāyðēyðēīāyī àāīú-
ðāðēyī áó ì òīāñēāyðēyðēī Úyíóāē Åāðāāçāā, Øē ì àēē Åāð-
āāçāā, Êðū ì āā, Åyðāē Óēðāēíà āy Īīēøà yðaçēēyðēīāy āàò
āāðāēēēīē āāēā àò ì yē ēaçū ì āūð.

Åð ì yīēēyðēī āyðāy āy òññōñyī Åāēēāīēāðà ēòðēyāē ì ēā-
ðāñēēāñū Őī yñðāyī āāøēāēúð. 1045-úē ēēāy āēçāīñēēāð, 1064-úò
ēēāy ñyēúōā òððēēyðē Åāāðāðēāð āpāēyðēīēī īāēóāðòū Åīē øyùy-
ðēīē òòòāóāāāī ñīīðà āð ì yīēēyð Øē ì àēē Åāðāāçà ēp÷òð. Áó
çà ì àí Øē ì àēē Åāðāāç, Øē ì àēē Åāðà āyīēç āy Őyçyð āyīēçēīēī
øē ì āē ñāùēēēyðē āūī÷āāēāðūī yēēīāy ēāē. Åð ì yīēēyð īīēāðāāī
āñūēū āyçēēēyðy āòøðēyð. Ñīīðāēāð āð ì yīēēyðēī áēð āēñ ì ē āūī-
÷āā ēòðēyñē ē÷yðñēīāy ì īīāīē ēñðēēāñūīāāī òēēāñ īē ì āā ò÷òí
Īīāīēēā āy Åāēēñēēāēā ùyðyēyò āāēðēyð èē, áóðāāā āā Êà-
īāīñē-Īīāīēēā, Êāīā, Êóðñē āy ñ. øyùyðēyðāy īīēāðūī ì òñ-
òyāēē ēāàðy īēóíāī ēīēīēēēāēāðū ì āēāāíā ýyēēð. Åð ì yīēēyðēī
áēð ùēññyñē ēñy ì īīāīē īðāóēāðūīūī òyçēēāē ēēy Īāðāñēīāāī
ēā÷yðyē Êðū ì à āā÷òð. Åūī÷āāēāð Êðū ì āā yñāñ yūāēē ēòðēyñēīē
òyøēēē āāēð āy Êāēòā, Ñóāāk, Êāðà (Őāóāīñēēā) èē ì ē øyùyðēyðy
ì àēēē ēāēēyð. 1475-úē ēēāy Êðū ì ūī òððēēyð òyðyðēīāyī òóòóē ì à-
ñūīāāī ñīīðà īīēāð āā Īīāīēēā āy Åāēēñēēāēā ēp÷òð. Åā ì yē,
āð ì yīēēyðēī āūī÷āāēāðēā yēāāyñē Êðū ì āā āā ēyññē ì yīēøāē.
Åūī÷āāēāðēā āð ì yīēēyðēī óçóí ì òāāyðōē yēāāyēyðē īyøēúyñēīāy
āð ì yīēēyð āūī÷āā òððēúyñēīē ì yīē ì ñy ì yēē āy ŐVII yñðāyī
áó āēēāy ēaç ì āēū īē ì óøēāð (127, s. 102-103).

Ő.Ê.Åðóíēī þç òyāāēāāðēāðūīāā òaç-òaç øēyðāēēē “āūī÷āā-
āēēēē āð ì yīēēyð” ēðāāyñē ēēy Êāīā, Īīēøà yðaçēñēīy āūī÷āāēāðēā

áeðýý êþ÷ìöø ãðìýíeëýðeí ýüýìeééýðeíe øeðeððìýéý ÷àeüðð,
 ãðìýíeëýðeí ìýäýíe ääìáið ðíeo íeíäâüüíü ýþñýðeð. Èäeéí
 áó “ìýäýíe ääìáiðeí” þç äeéíe èeðýðýe éaeíúç äaðøüéüäeü
 ýeäâý íýðeüýñeíäý äüí÷ääüà ääíüðìäüà ääøeäâüüíü ýþñýðeð
 (127, s.103). ßñeéíäý èñý ãðìýíeëýð äüí÷äâ èðeýñe è÷ýðeñeíäý
 þç äeíe äðeäâäeäüí÷äðeäíðeäíeüü, ãðìýíe ýeéðáañü äðäáäðü ñàð-
 èàìüäüeäð. Óeðäeíà øýðeðeíäý ôíðìäüà äñììýí äýeèeäeðeí èø
 ìýüeýìý íðäeðeäñü Ìðeðäð Äíóí “Qanunnamø“sè (ÕII)
 ýñäñüíäà äìäðüeðäü (119, s. 67).

Qıpçaqların ermənılerlə təması XI əsrdən daha əvvəl
 Cənubi Qafqazda baş vermişdir. Bizcə, bu, qıpçaqların Azər-
 baycana il axınları zamanından başlayır. K.Ş.Saniyazova gö-
 rə, VII-VIII əsrlərdə ilkin torpaqları olan Altayı tərk edən
 qıpçaqlar qərbə doğru hərəkət etmiş və VIII əsrdə Xəzər
 xaqanlığı ilə ittifaqda Cənubi Qafqaza yürüş etmişdilər. 722-
 723-cü illərdə arran (Azərbaycan) və Ermənısatn ərazisində
 yerləşən qıpçaqlar xəzərlərlə birgə ərəblərə qarşı vuruşmuş-
 lar. 765-ci ildə isə onlar digər türk tayfaları və yerli əhali ilə
 birlikdə Gürcüstanda da ərəblərlə vuruşmuşdular. Bu məsə-
 lə akad. Z.M.Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə adlı
 monoqrafiyasında da öz əksini tapmışdır.

1064-cü ildə Ani səlcuqlar tərəfindən tutulduqdan so-
 nra ermənılerin qərbə, xüsusən Balkan yarmadasına miqra-
 siyası başlayır. Bu dövrdə qıpçaqların səlcuqlarla gərgin
 münasibətləri azərbaycandakı qıpçaqların müəyyən bir qis-
 minin Şimali Qafqaza, buradakı həmtayfalarına pənah gətir-
 məsinə səbəb olmuşdur. Məhz həmin qıpçaqlar müasir Ros-
 tov ərazisində Naxçıvan adlı yaşayış məntəqəsinin əsasını
 qoymuşdular. Yeni köçdükləri ərazilərə əvvəlki yerlərin
 adını vermələri qıpçaqlara, eləcə də digər türk tayfalarına
 xas bir xüsusiyyətdir.

Məsələn, məşhur qıpçaq abidəsi “Codex Cumaniusda işlənmiş Qarabağ, Qacardağ, Qarasu adları Azərbaycanın toponimiyasında əks olunmuşdur. Buna görə də A.Qarkavetsin Don üzərində Naxçıvan şəhərini ermənilərin salması haqqında fikri həqiqətə uyğun deyil (98, s. 7). Şimali Qafqaza miqrasiya edən ermənilər buradakı qıpçaq tayfa birliyindən asılı hala düşmüşdür. Sonra qıpçaqlar və onlardan asılı erməni kütləsi qərbə doğru hərəkət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada qıpçaqların üstünlüyü yalnız hərbi-siyasi amillə bağlı deyildi, onlar həmçinin sayca da əksəriyyəti təşkil edirdilər.

Qeyd edildiyi kimi, Ukrayna və Polşa ərazisindəki qıpçaq koloniyalarında aparılan məhkəmə praktikası Mxitar Qoşun “Qanunnaməsinə əsaslanırdı. Azərbaycan tarixşünaslığında onun alban mənşəli olması təsdiq edilmişdir. Bu isə bir daha Ukrayna və polşa ərazilərinə miqrasiya edən qıpçaqların Azərbaycanla bağlılığını təsdiq edir. Elmi ədəbiyyata hələ ötən əsrin əvvəllərindən həmin koloniyaların sakinləri ermənilər, qıpçaqdilli ermənilər və ya türkdilli ermənilər, onların qoyub getdiyi yazılı abidələrsə, erməni-qıpçak və ya qıpçakca erməni abidələri adlandırılır. Bu yazılı abidələrin ilk nümunəsi 1912-ci ilə Avstriyada fon Kraelitz-Greifenhorst tərəfindən nəşr edilir. bu nümunə erməni əlifbasında 50-ci psalomun qıpçakca mətnidir. Əsil фамилиясы daşyan olan fon Kraelitz-Greifenhorst mətnin yazıldığı dildən daha çox onun tərtib edildiyi əlifbaya böyük önəm verərək bu cür yazı nümunələrini erməni-qıpçak və ya qıpçakca erməni mətnləri adlandırmışdır. Bununla da elmi ədəbiyyata yanlış bir ifadə daxil edilmişdir. Sonralar digər müəlliflər həmin fikri inkişaf etdirmişlər. Onlar mətnlərin erməni əlifbasında olmasını, onlarda bir sıra erməni mənşəli sözlərin

mövcudluğunu və mətnlərdən bəzilərinin sırf ermənicə olmasını əsas kimi göstərmişlər. Halbuki dünyanın bir çox xalqları mənimsəmə yazı sistemindən istifadə edir, dilin leksik tərkibində minlərlə alınma sözlər ola bilər. Bütün bunlar və eləcə də dini mənsubiyyət abidənin mənsubiyyətini müəyyən edən amil ola bilməz. Kamenes-Podolsk və Lvov koloniyasının sakinləri öz dillərini “xıpçax tili və ya “tatarca adlandırmışlar (98, s.11). Abidələrin başlıca dili qıpçaqların qərb qrupunun dilinə və ən çox da “Codex Cumanicusun dilinə yaxındır. Bu məsələ bütün mütəxəssislər tərəfindən etiraf edilsə də, elmi ədəbiyyatda mətnlər erməni abidəsi kimi təqdim edilməkdədir. A.Qarkavets tərəfindən tərtib edilmiş əsər bunun bariz nümunəsidir. Maraqlıdır ki, türk xalqlarına məxsus böyük bir irsin ermənilərin adına çıxarılması Qazaxıstandakı mütəxəssislərin diqqətindən yayınmışdır.

Burada haşiyə çıxarıq hər hansı bir abidənin tədqiqi zamanı tədqiqatçının subyektiv fikrinin necə böyük bir rol oynadığını göstərmək üçün “Codex Cumanicus üzərindəki araşdırmalar haqqında Y.R.Daşkeviçin fikirlərini misal göstərmək olar. Qeyd edildiyi kimi, o, abidənin farsca hissəsinə daha çox əhəmiyyət vermək lazım olduğunu göstərmişdir. Demək qıpçaqlara məxsusluğu şübhə doğurmayan “Codex Cumanicus Q.Kun kimi görkəmli bir tədqiqatçı tərəfindən deyil, iranpərəst bir şəxs tərəfindən tədqiq edilsəydi, “Codex Cumanicus fars-qıpçak abidəsi və ya farsdilli abidə adlandırıla bilərdi. Xoşbəxtlikdən Y.Daşkeviçin buna cəhdi xeyli gecikmişdir.

Mətnlərin çox cüzi bir hissəsi sırf ermənicədir. Bu nümunələr, şübhəsiz ki, qıpçaqlarla birgə qərbə miqrasiya edən ermənilərlə bağlıdır.

Áéíē āyçēéyō Īīēwā yðaçēñēīāy éáéúē ī ūw āūī÷āāāēēēē
 ī yūēyīy æēēāðūīāā āā ī ōwāuēāy āāēēēð. Īīēāðū ī āuāð ōðð-
 ēīēīāō Å.Øōñ īyðð āūāēð ī ēōāēð (318, s. 139-161). Ýþðōīōð,
 āūī÷āāēāð āð ī yīēēyðēy īōīāñēāyðāy āðēāīðēāīēūū āyāōē āð-
 īēø, īīēāðūī ī yūēyīy īðāēōēāñūīū, āð ī yīē yēēōāāñū-āðāāāðū
 āā ī yīē īñy ī ēōāēēyð. Å.Øōñ āūī÷āāūā āð ī yīē āōā ēēðāāūīū
 (“Āēāw āēēēē”) āā īyðð āūāēð ī ēōāēð (317, s. 291-309). Ēñōyð
 ī yūēyīy æēēāðūīūī, ēñōyðñy āy, æēīē ī yç īōīēō éaçūēāðūī āēēē
 “Codāō Cumānicus”ōī āēēēīy éāðūīāūð. Áó ðāēð ūy īēī ñy-
 íyāēyðēī āūī÷āāēāðūī āyðā āðōīōīā āāðēē īēāī āūī÷āā āyāē-
 ēyēyðē ðyðyðēīāyī ðyððēā āāēēāēēēīē yþñōyððð. Ýþðōīōð, āð ī yīē
 ēōōēyñē īīēāðūī ē÷yðēñēīāy āēñ ī yī ūyēē īē ī ōw, æēyðð ūēññyñē ēñy
 þç āūīēē ñē ī āñūīū ñāðēā ī ūwāūð. Áāēy ēē, ŌV yñðēī ēēēīúē éāðūñū-
 ŌVI yñðēī āēðēīúē éāðūñūīāā Ēāīāāā ī yūēyīy æēēāðū āð ī yīē
 āēēēīāy (āðāāāðāā) āy āūī÷āā āēēēyðēīāy āīāðūē ī ūwāūð. Ēāīā
 ēīēīīēēāñūīū ñīīðāēū ðāēāēēīē ūy īēī ñyíyāēyð yñāñūīāā ēç-
 ēyñyē, ýþðyðēē ēē, ŌVI yñðēī 60-ūū ēēēyðēīāyī áó āēōēāð āðūā
 ēāūī āy īīēēāē āēēēyðēīāy āīāðūē ī ūwāūð. Ēā ī āīñē-Īīāīñē ēī-
 ēīīēēāñūīā yýēēīúy, ŌVI yñðēī ēēēīúē éāðūñūīāā áó āēōēāðūī āēð
 ūēññyñē āðāāāðāā, æēyðð ūēññyñē ēñy āūī÷āā āēēēīāyāēð (104, s.
 252).

94

òà ì ì ýíè ì ñý ì èàèèýðñý, àèý èñý ííèàðúí áàèý àýñàèèèýðý íý àùèèèàùú ààð èàè? Àèýð òýðýðàýí àðùá àð ì ýíèèýð ì èø àùí÷àà-èàðúí àà áóíà àùèèèàùú íèà àèè ì ýçàè. Àèçúý, àð ì ýíèèýðèí àèð ùèññýñèíèí àùí÷ààèèàùùíú, àùí÷ààèèàðúíñà, àðùá ààèá àòàèèè ì èç èèìè, àð ì ýíè èàçùñú, àèíè àòèàààùíú, ì ýùèý ì ý àèèèàðúíú ì ý-íè ì ñý ì ýñèíè ñþèèý ì ýè íèàð. Ñííðàèàðñà, ííèàð éàðèè ýùàèè èèý ààèíàèúá ààðùð ì ùøèàð.

Àùí÷ààèàð ì òíàñèàýðèýðàý íèàòúó ðòñèàð è÷ýðèñèíàý àý àèñ ì ýí ùýèè íèóí ì òøèàð. Àùí÷àà òýñèðè ðòñ ì ýàýíèèèýðèíàý, ðòñ àèèèíèí èàèñèè òýðèèàèíàý, òíííííííèèàñúíàà àý ñ. þçòíó ýþñòýðèð. Ííèíàñ-ðòñ ì òíàñèàýðèýðè slavyan ñýíèà ì ýèýðèíàý, øèàùè òàèà èàðààùúùèùúíàà þç ýèñèíè òàí ì ùøàùð. ÕÍ ýñð ðòñ àííñóíàà àþèòøèýí àààúí “ííèèàíèðñà” íàðàçú àèàãýðè úýèá ààèð. Áó, øóàùýñèç èè, ýýíú àùí÷àà àùçàùð. Áùèíà àýùðà ì áíú Áíáðúíèà Íèèèè÷ àð òñòíàý ÷þèäý ííóíèà ðàñòèàùð. Áíáðúí-èàèá ààèéá ýýèýí “ííèèàíèðñà” ííó àýðè èèñýéý ñàèùð. Ì àðàà-èùàùð èè, àùç Áíáðúíèàíú èàðàèà ì ùð, òèíèè èþ÷ýðè òñòéó èèý þð-èýí ààñèòýñèèý áóðóá ñàèùð. Áíáðúíèà þèò ì òýùèòèýñè àèòúíàà èèñýäýí ÷ùùð àý “ííèèàíèðñà” èèý ààèýíèð, ííó Èèèáàý ýýòèðèð àý òà÷ ñóéóíà ñàèàùðùð. Áó, ðòñ èíèàçèàðúíà ýðý ýàäýí àùí÷àà àààùíúíúí èà÷àèèè ààè èíèó ýèñ àòàèèðèð. ÕÍ ýñðäý ðòñ èíèàçèàðúí àý ñýðèýðàýèýðè òàç-òàç àùí÷àà àùçèàðú èèý ààèýíèð, ààèýí ì ýç-äýí þíúý ííèàðà òðèñòèàíèùúú àýáóè àòàèèðèð àý òðèñòèàí ààèàðú ààðèðàèèýð (187, s. 92). Áàèý èè, 1094-úò èèäý èíèàç Ñàèàðí-ííèè àùí÷àà òàíú Õóáíðèèàíúí àùçú èèý ààèýí ì èøàè. ÕIII ýñðèí èàí ýàäýèýðèíàý èñý Èíðèàí òàí þç àùçúíú Èèèáà èíèàçú Ì ñòèñèààà ýðý ààð ì èøàè. Ààðøùèùàèù íèèàùèàðàáí ýèàäý, ìðàáíñ-èàèèùúí àýáóéó àà àùí÷ààèèàðúí àèð àèñ ì èíèí ðòñèàð ì àñúíà ñýáýá íèóðáó. Áàèý èè, Èèèáà-Íà÷éíðñè ì ííàñòùúíú ðàùèàèýðè ì íèíàññèýðèí áóðþà àýàèèýèýðèý òðèñòèàíèùúú àýáóè àòàèèèýðèíè èàçúðèàð. Àäýòýí, áó èàà àèíè òýùèòèýèè àíèàðàà àý àùùð

øýðàèèí òýñèðè àèùíàà äýáóè äàèðàèèýð. Ì ýñýèýí, 1224-úò èèäý ìíèíààñèýðèí ýèñýðèèéýðè ìííííè èñòèèàñùíàái äà÷ùð äý òðèñ-òèàíèùù äýáóè äàèðàèèýð (219, s. 741). Òýñààòòè äàèèèèèð èè, ñýèíà ì ýèýðäý ðòñ äàèàðù äàøùéàí àùí÷äàèàðà ðàñò ýýèmøk olur: Ààñèèè, Àààðèèí, Éòèè äý á. Øòáùýñèç èè, ííèàð áó äàèàðù òðèñòèàíèùù äýáóè ääýðèýí àè ì ùèàð. 1227-úè èèäý àùí÷äà Áíðèñ ìàíà Æðèíðèèý éàçùðäù èè, àòàñù èèý áèðýý èàòíèèñèç ì è äýáóè àò ì ýè èñòýéèð. Èñòýð ìðàáíñèààèùùí, èñòýðñý äý èàòíèèñèç ì èí äýáóèò ì ííííè çòè ì òíäýí òèèàñ íè ì àà ò÷òí ì òòýðèèèèýð äà-çàí ì àà ì ýàñýàèèý àòùè ì ùò äààù ì èàè. Èàèèí éàíè àèíè äýáóè ääýí àùí÷äàèàð þç äýàè ì ääýð-ýíýíýèýðèíè äýðùàè òíòò ì òð-àòèàð. Ðòáðòè éò ì àí äýòí ì ýðàñè ì èíè ýððàðèù òýñàèð ääýðýè òýýúúòàèý ýèàäý äàèð èè, þèýí òðèñòèàí èàè (227, s. 102).

Àùí÷äà àèèèèíè ñèààéàí àèèýðèíý òýñèðè ùý ì èí àèèýðèí èàèñèèàñùíàà þçòíò ýþñòýðèð. Áóðààà àùí÷äà òððèùýñèíèí ðòñ àíòðííííè ì èýðèíý òýñèðè òòñòèè áóðùò èèý äàèè äàèè ì ýèèèèð. Áó éàèíùç èèíàèñòèè äàèèè, òàðèðè ààðù ì àái ì òùò ì ýùý ì èèèýð èýñà äàèð. Áàèý èè, ðòñ àíòðííííè ì èèàñùíà òððè äàè ì áíòèèíè òýñèðè àòíýáíàðèè ìðíàñèýðèý áàùèùàùð. Ùýèý èà÷ýí ýñðäý Æ.Í.Èàðííàè÷ òððè ì ýíøýèè ðòñ òà ì èèèèèèèèè èèý áàùèù ì ýñý-èýèý òíòòí ì òóäòð. Í, éàçùð: “Òàðàðèàðàái íèàí éíéàçèàð àèç-äý ùý ì èøý òàèèè íè ì òø äý íè ì àààààùð, ùýðòà ñàäý ðòñ òàèàù è÷ýðèñèíäý ùýð áèð òàòàðù éíéàç äàèèííàùððàùèèàð” (157, s. 15).

Í.À.Ààñèàèíà ðòñ èòààð àèèýèýðèíèí øýúýðý èèòààèàðù ýñàñùíàà ò÷ éòç ðòñ òà ì èèèèèèèèè àðàðàùð ì ùò, ííèàðùí òððè ì ýíøýèè íèàòàèèàðùí òýñàèè àò ì èøàèð (78). Ì òàñèð ðòñ èàçàè-èàðùííí àùí÷äà, áòç, òíðè, ìà÷áíàà èè ì è òàèèèèèèèèè ñèààéàíèèà-ì àñù ì ýðèùýñèíäý ì áèèàíà ýýèàèèè ýþñòýðèèèè.

Áàèýèèèèè, àùí÷äà àòííñò äàçàð, àùðùùç, þçáyè, äàðàèèè-íàè, áàøàùðà èè ì è òàèèèèèèèèè ñè ì àñùíàà èàòà ì àààà äààà ì äàèðñý, ì àúàð, ðòñ, ýòðùò äý ñ. äàèèè-òððè òàèèèèèèè è÷ýðèñèíäý

en̄y aen̄ i yí an̄e i eēaen̄eāeā oūdà i ūeāð. Øyðāe Aād̄iīà ÷pēy-
 ðeīāy aūi÷āā òaēōā aēðēēēēīēī āāøíāā āōðāī uāēē i āyāēyēyð-
 āyī aēðē iēaī Áōð÷āāe÷ēyðēī nē i an̄iīāā aūi÷āāēāðūī òaēðē
 òaēāēēīē āēāūī i òøaueāy āò i yē iēāð. Slavyan n̄yēīā i yēyðeīāy
 eēē āyōy 1128-uē eēāy Áōð÷āāe÷ēyðēī āy N̄āeōē (În̄āeōē) òaīūī
 āāū ÷yēēēð. Î yēo i āōð ēē, ūpē i ðaīēūā eēyðð òyāðēāyī 1090-
 1160-ūū eēyðð yūàòy āāyī Áīīēāē òaī āā áó āyāēyāyīāēð.
 Åðūā āāēā āōāēēē i ēç ēē i ē eē āyōy Áīīēāēēā aēðyū ūyðyēyò
 āāyī Óōāīðēaī ðōñ ēīēāçū N̄āēāðīīīēēā āīūo i iēi óōāo.
 Ðōñēāðūī āyīē i ē Øāðōēaīūī iūēo Åðāē āūçū Åōāðāīāōðo
 yōðūo ÷āðū IV Åāāēāy yðy āāð i ēøāē. Ííóí iūēāīēāðūīāāī aēðē
 āòāñ Åðāēūī Åūi÷āā ÷pēoīy āāēūo i an̄iīāāī n̄iðā āā Ýðūoñ-
 òaīāā āāē i āāāā āāāā i āò i ēøāēð. Åðāēūī iūēo Êīī÷āē þç āū-
 çūīū ēīēāç Êāīðoī iūēo Åēāāē i ēðy yðy āāð i ēøāē (166, s. 659).
 Slavyan n̄yēīā i yñēīāy ííóí iūēo Éððē Êīī÷āēīāē÷ēī āāū ÷y-
 ēēēð (166, s. 748). Åāūīāāī ííóí òðēñōēāīēūūū āyāōē āōāēē
 i yēo i iēoð. Ðōñ ēīēāçēāðū eēy iēēāuā āāðēē iēi óo āūi÷āā
 āūçēāðūīūī āā òðēñōēāīēūūū āyāōē āōāēēē āðūā āāēā āāēē i ēøāēð.
 Êīī÷āēūī āðāūiūā Áōð÷āāe÷ēyðēī āēyðð iō i āēyīāyñē Êīðēaī
 āūçēāðūīāāī aēðēīē ðōñ ēīēāçū Îñðēēāāā, āēyððēīē i āuāð ēðāēū
 Åāēaīūī iūēo N̄ōāðāīā yðy āāð i ēøāē. Îīīāīē ēñðēēāñū yðy-
 òyñēīāy Áōð÷āāe÷ēyð Òīēñīāē÷ēyðēy āðā i òuāðēāyēyðē āīāðūāū.
 Êīðēaīūī iūēo Ìāīāðø òīēñīā òaēðāñiīāāī iēaī Åēēoāoē
 òyðyðēīāyī þēāðððē i øøāo. Áóíó āøēāyī Êīðēaī Åēēoāoēoī
 øçyðēīy āīðoī ēāðēāēā ííó āāð i āāāūūī āāēð. Èāēēī ēāðāēū
 Åēēoāoē āāðāāø ßīñāðū i ííāīēēāðūī ēāīūīā íīēāðū ēp i yē
 ò÷oī ÷āūð i āuā ypīāyðēð. Ýpðoíoð, áó ÷āūðūø i ííāīēēāðūī
 ēēēiūē éoððøø ò÷oī āyūaīy iēi óōāoð. Èāēēī òīēñīāē÷ēyðēī
 āðçóñóíā ðyū i yí íīēāð āāuā āyðāy āīūðo ūyðyēyò āò i yāēēyð.
 Îīīāīē ēñðēēāñiīāāī ēāðā āððāð i āā ò÷oī Êīðēaī þç iðāāñū
 eēy Î āuāðūñðāīā ēp÷ āò i ēø, iðāāā en̄y íīēāð ēāðīēēñç i ē āyāōē

ào ì èøàèèyð. Æûî÷àã ÷þeöíäy ãàèáí Áóð÷ããè÷ëyðäyí Àà÷ìáí
 ì ìíãíèèàðà úèääè ì öãããè ì yð ýþñòyð ì èøãè. Úóããéíèíí ì ýëó-
 ì àðúíà ýþðy, ìíó áþéöè ÷yðèíèèèy yñèð àèà áèèyí ì ìíãíèèàð
 Ìáíãó-èàáíúí y ì ðè èy èèè ìàð÷àéà áþè ì øøãöèyð (253, s. 24).
 Áóð÷ããè÷ëyð (áóðúíúöèèàðú) Ááéáàðñ äy Êàèáóí èñy Ì èñèy èþ÷
 ào ì èøàèèyð. Áóíãáí ñííðà Áóð÷ããè÷ëyð ìyñèííí àãú áó äy éà
 äèyðð øyèèèäy àðúã ìy øyðã, ìy äy Æãðíà ì ýíáyèyðèíäy
 ÷yèèè ì èð. Áó ìyñèí íó ì àéýíáyèyðè éà ì öðòyèèð ðàèãèàðà àà-
 ðú ì úø, éà äèyðð ìyñèèyðèy ùþè ì ðáíèúã öúðóíãà ÷yèè ì ýyðäy
 öyèyð ì èì óø, éà àà ì ìíãíè èñòèèãñú ìyòèúyñèíäy ì yùà ì è-
 ì óøãöèàð.

Ýþðóíðð, Æûî÷ããèàðúí áèð áóííñ èè ì è tarix səhnəsini tərki
 etməsinin ì yùàèííí ñyáyáèyðèíäyí áèðè ì íèàðãà ùyðáè èøéí öð-
 ñóñè áèð ì ýøúöèèèyð íþáö ðàðàèèàðè ààøú ì àññãúð. Ñýyð áàøãà
 ðàèãèàð ùyðáè èøèy ì öããðèy íèóí ì àã äy éà èè ì èñy èøúàè ào ì ýè
 ö÷óí ì ýøúöè íèóðãóèàðñà, Æûî÷ããè ìðããèàðð þç éàøà ì úíú öy ì éí
 ào ì ýè ö÷óí ì óçãèà ùyðáè ðèà ì yòy äyâyð íèóíóðãó. Ìèáíí
 Êàríèíè éàçúð èè, Æûî÷ããèàð àðúã èèè-ö÷ éàøúíãáí óøãèèàðú àðà
 ìòóðãóð äy ìíèàð ÷áíàðãà öñóñè ìèàðãà ùàçúðèáí ì úø èè÷èè
 éàéèàðãáí ìð àòúðãúèàð (227, s. 36). Áó áèð ààúà ùyðáè èøéí Æûî-
 ÷ããè úy ì èèèyðèíäy öñóñè éáðèíè ýþñòyðèð. Áéáúíãúð èè, áó,
 ùy ì äy ìíèàðú èèçèèè ì yùà áãèè ì ýè ö÷óí íèøáíýàùà ÷ããèèèðèè.

II Ô ßÑÈÈ

ÂÛÎ × ÆÄËÀÐÛÍ ÆÇßÐÁÆÉÚÀÍÀ ÈÈÈ ÀÕÛÍËÀÐÛ

ÂÛÎ÷ææðð àóííÿáíàðèè éíèèðàòúí ì õðòÿèðð òàçàèàðúíàà Æçÿðáæúàíèà áàúèù íè ì óøèðð. Ì ÿøùóð òððè òàðèð÷èè Ì.Ô.Êùð-çúíùèó “èèè àÛÎ÷ææðð” àÿ “ñíí àÛÎ÷ææðð” òàð ì éíèÿðè èèÿ àÛÎ÷ææðð èèè æèñ ì ÿ áèùð ì ùðàùð (304). Èèè àÛÎ÷ææðð á.ÿ. VIII-á.á VI éóçèèèÿðè ÿùàòÿ àäÿí àðàðäÿ, éÿíè àÛÎ÷ææ àóííÿáíàçèíèí èèèí ì ÿðùÿèÿðèíàÿ àóðàí àÛÎ÷ææððàùð. Áó àðàððí èèèí ì ÿðùÿèÿðèíàÿ àóðàí àÛÎ÷ææ òííèó ì èàðù ñèèò àíèàèùòù àèòúíàà èàçùèù ààéíàæèððàà ààèà ààèèÿí òííèó ì èàðùí ì ÿù ì óñóíà ààðèè íè ì óø, á.ÿ.III ÿñðäÿí èñÿ ùóí òàáàèèèèíÿ èà÷ ì èøÿðð. Áèçúÿ, ÿàäÿèÿ ñèèò-ñàè òàèòàèàðùíí, ñííðà èñÿ ùóíèàðùí, òÿðèèàéíàÿ íèàðùí àèð æèñ ì è Ûÿíóáè Áàðààçà, í ùó ì èÿäÿí Æçÿðáæúàíà íðòóç àò ì èøàèðð. Òÿñààòðè ààèèèèèè èè, ÿððùò ààéíàæèðð ÷àð Áààèèè ÿÿðèðàèèè àÛÎ÷ææðð àðàèèèèè÷àèàðà (éáíè àÛÎ÷ææðð), þíúÿèè éóçèèèÿðäÿ Ûÿíóáè Áàðààçààà èàøàèáí àÛÎ÷ææðð èñÿ íààèèè÷àèàðà (ÿñèè àÛÎ÷ææðð) ààèáíàùððð (4, s. 218). Áó àí-èàèùèèðð 1593-ùò èèÿ àèà Íñ ì àíèù Ûÿíúÿ ÿèàèÿðè “Òÿùðèð Æÿò-òÿðè” íàÿ “èí ì àíèó-èè àÿàè ì” àÿ “èí ì àíèó-èè ùÿàèà” øÿè-èèíàÿ èèèí ì èøàèðð (247, s. 92).

Ñèèò àðàððíàÿ àÿ ààùà ñííðà àèç ààéíàæèððàà àÛÎ÷ææ àóííèè ì èèÿ àèèÿààñèòÿ ðàñòèàø ì ùðà. Èàèèí àíèèè ì öÿèèèèèèèè ÿñÿðèÿðèíàÿ àÿ íðà ÷àù àð ì ÿíè - ÿððùò ààéíàæèððúíàà àÛÎ÷ææ òííèó ì ó èèÿ áàúèù àóíèè òàð ì éíèÿðèí ààðèùù è ì èàí ààðèð èè, íèàðùí ñèèò-ñàè, ñííðà ùóí òàèòàèàðù èèÿ àèðÿÿ Ûÿíóáè Áàðààçà, í ùó ì èÿäÿí Æçÿðáæúàíà àòúíèàðùíàáí ààíùàà. Áóíóíèà àèç ùÿ ì ÷èíèí þèèÿ ì èçäÿ ì ÿùç ùàíñù àÛÎ÷ææ òàèòààñííí ì ÿñ-éóíèàðàùùíí àà àèàùíèàðàùð ì ùð íèóðòá.

V yñð ùààèñyëyðè èëy áàùèù ýððùò ãàéíàãèàðù àèyààñèòy ãùí÷ãã àóíííè ì èíè èøëyò ì èøãèð. Í ýùàéyò, àðëýí ìððà ÷àùùí ñííí-èàðùíà éàðùí ýðyáàèèè ãàéíàãèàð ãùí÷ããèàððàí áýùñ àò ì ýéy áàøèàèùð. Áó ì ýíáyëyðäyí àéàùí íèòð èè, ãùí÷ããèàð òçyððëyðëy àèðèèèäy Æçyðáàéùáí ýðàçèñèíy àðùíèàð àò ì èø, ùyòàà ýðyáéyðy ãàððù áóðóø ì òøèàð.

2.1. “Èèàáè-Äyäy Ãîðãóã” áíîñó äy ãùí÷ããèàð

Ãùí÷ããèàðùí Æçyðáàéùáíèà áàùèùèùùíù ýðñòyðyí ì þòyáyð ãàéíàã “Èèàáè-Äyäy ì Ãîðãóã” áíîñóãðð. Áó áàéäy ýðð-ëy ì èè ìúòç áàéäyñè íèñà àà, áóðààà ãùí÷ãã òííèó ì èàðùíùí ÷íð-èó èçèíy ðàñò ýyèèèð. Áíèèàðùí ýí ìàðèàã äyùðy ì àíù, Æàèùí Íúòç áèèíèí ùðè ì ààðù Æàçàí ðàíùí Óèàø ìúèó ìèàóúó ýðñòy-ðèèèð (25, II, 36, IV, 123). Ðóñ ñyèíà ì ýëyðè èñy ãùí÷ãã òííèó ì-èàðùíàáí àèðèèèí áàùíù- Óèàøãè-ëyðè ãàéà áàèð (142, s. 644). “Èãíð ìíèèó ùàããùíàà ààñòàí“àà Ííããíðíã Ñãããð éíéàçù Èãíðóí ãùí÷ãã ðàíù Èíí÷àè òçyðèíy 1185-ùè èèäy áàø áàð ì èø éòðòøëyðäy ðóñ éíéàçèàðùíùí äyèyáy ýóíóíóí ñyùyðè þçyðèíè ùyð òyðyðäyí ãùí÷ãã ìðààèàðù èëy ýùàòy ìèóí ì òø ýððàòèèyðèíè éàçùð. Ñ.Ä.Íèàðíéíàà yñèèäy òçàäýðyí ìè ì àéáí ðóñ éíéàç-èàðùíùí ãùí÷ããèàðùí ùèèéy èøëyáyðyè ùàçùèàããèàðù áííààð ì à èð÷ò ðóðàòèèàðùíùí ýðñòyðèð (216, s.163). Áó çà ì àí ðóñèàðù ì òùàñèðyèy àè ì èø Èíí÷àèùí èð ì ýéèíy ãùí÷ãã ìðààèàðù ýyèèð. “Ààñòàí“àáí òyðãèè ìèàðã Èíàòí ñyèíà ì ýñè ùy ì èí ìðààèàðù ñà-ààèàéùð. Òíèñííàé÷è, Èíèííàé÷è, Éãðãáé÷è, Óãððãííàé÷è, Òíðãíèíã (219, s.643). Óèàøãè-ëyð, áàøãà ñþçëy, Óèàø ìúèèèàðù ìíèàðàáí àèðè èè ì è ýðñòyðèèèð. Äyèyáyäyí ñííðà ãùí÷ããèàð yñèèyðè àðàèàðùíàà áðèøòàòðóá ùyðy þç èð÷óíy áðíòð. Ññèð éíéàçèàðù ì òðòyèèò ìðààèàðùí ýéáíèàðù äy òyùáýðyðè ýðòòððð. Èãíðóí ìúèó Æèààè ì èðè Óèàøãè-ëyðäyí Èííèð yñèð ýðòðð ì òøãò (219, s. 644). Ñãäyèà, ùyð èèè ùàèàà, “Óèàø” áíððàíííè ì èíèí àóíííèà

ááúēū īēāóúóíó, éýíē àóíííēì īēāóúóíó ýóìáì àòìýēý ùýð
 úöð ýñāñ āāðāūð. Èāēēí Óēāø àóíīñóíóí Íüóç, éāðóā āūī÷āā
 òððēó īēìāññ ñóāēúíā áēðìýíāēū øýēēēāý úāāāā āāðìýē ìòì-
 ēóí āāēēē. Íüóç āēēíēí āāøúíāā áóðāí Óēāø īüēó Ñāēóð Āāçā-
 íúí īüóç òððēó īēìāññ øóāúý āīüóðìóð, àēýýð òýðýðāýí āūī-
 ÷āā òīīēóìēāðúíāāí áēðēíēí āāøúíāā áóðāí óēāøāāē÷ēýðēí īüóç
 īēāóúóíó ñþēēýìýē ÷ýðēíāēð. Óēāø àóíííēìēíēí ùýì Íüóç,
 ùýì āý āūī÷āā òīīēóìēāðú ēēý ááúēū èøēýíìýñē áēð íā÷ý
 øýēēēāý èçàù āāēēý áēēýð ; óēāø òīīēóìó āūī÷āā áēðēēēíý āāðēē
 īēāí īüóç òāēóāññāūð, āāēý èē, ýēñ ùāēāā, éýíē āūī÷āā ìýíøýēē
 òīīēóìóí īüóç áēðēēēíý āāðēē īēìāññíā ýóìáì āāñýē, ííāā
 Óēāø īüēó Āāçāí ðāíú āūī÷āā ùāñāā àòìýēēēē. Áó, ýēāýðòý,
 āāēðē-ìòìēóíāðð. Èā āā óēāø āðñííēìē āēý áēð ÷āúúí èçēāēð èē,
 áó çàìáì īüóç āý āūī÷āā āēā ìāíðēýðē áēíē áíā àóíīñóí òýðēēā
 ùēññýēýðē èāē āý àóíēē āēððāðāíñēāñēēā ùýēý āāø āāðìýììēāēð.
 Íý ðóñ ñýēíā ìýēýðē, íý āý īüóç āíīñó āýðē ðēēēð ñþēēýìýēý
 èìēāí āāðìēð. Èīāòì ñýēíā ìýñē, Óēāøāāē÷ēýðēí ùāíññ ēñðēāā ìýò-
 āýí, ùāðāāāí Êīí÷āēúí ēþìýēēíý ýýēāēēēíē ýþñòýðìēð. “Èē-
 òāāē-Āýāý ì Āīðāóā” áíēēāðúíāā ēñý īüóçēāðúí óçāā ñýðýðēý-
 ðēíāýý áýññ īēóíóð. Áó ēñý ò÷óíúó áēð āāðñēēāíú èðýēē ñöðìý-
 éý ýñāñ āāðēð. Íēā áēēñēí èē, Óēāøāāē÷ēýð (Óēāø īüóēēāðú) Āçýð-
 āāēúāíāāí Êīí÷āēúí ÷āúúðúøúíā ēíēēāí ìùēāð. “Èēòāāē-Āýāý ì
 Āīðāóā” áíēēāðúíúí òāððēē úíüðāðēēāññúíúí āðāøāūð ìāññ ýþñòýðēð
 èē, Āāēúí Íüóç āēē, ýñāñýí, Āçýðāāēúāíú ýùāòý àòìēðāēð (19).
 Êīí÷āēúí Āçýðāāēúāíēā ýēāāýēýðēíēí īēìāññ Èīāòì ñýēíā ìý-
 ñēíēí āāðāā áēð ìýēóìāòú ēēý òýñāēāēýíēð. Āāēý èē, ñýēíā ìý÷ē
 āāñóðìāíēí “уже стреляйте живым огнем (219, s. 134)-
 āāēý, Êīí÷āēúí āýñòýñēíāý ēāíāð íāēā àòýð à÷āí ìòñýēìāí
 īēāóúóíó ýþñòýðēð. Ñ.Ā.Īēāóíēíāā áó ēāíāð íāóí ðōñóñē
 “ēāðāíóēā” āāñēòýñē ēēý āðūēā áēēýúýēē ðēēðēíē èðýēē ñöððð. Áó
 ñēēāù ēāíāð ìāēāēē ðāðòā ðēēýēýðēíē āāēēē, ēííóñāāðē ēāðāìēē

āāāū ōyūyōy āàā àēēēdāē. Áóíāāí āēð nūðā ōyðā þēēyēyðēíāy, Āīēāā āy Áóíāē Āīēāāðūñòāíāā, Çāāāðāāçēēāāā, Īðāā Āñēēāāā yāíēø ōyēēēāy ēñðēōāāy āāēēēdāē. Êīī÷āē “Āāñð ìāíēí”ē (ì ò-ñyē ìāíū) áó þēēyēyðāyí āēðēíāyí, Āçyðāāēúāíāāí yýøēðy āē-ēyðāē. Øóáūyñēç í, Ýððúøñðāíēā āy īíóíēā āīíøó āþāēyðēyðēy yēāāyēyð ñāðēā ìūðāū (Īyūç īíóí āāðāāø ÷āð÷ā Òā ìāðāíūí ðēā ìyðēíāy ēāē) (57, s. 136). Æāāy āāyē ēē, ēīíñāāðē ēāðā-ìēē āāāūí ē÷yðēñēíāyēē ēāíāð ìāēā ÷īð ēýāēí ēē, íāððāēð. Áó āā āēð āāūā Êīī÷āēūí Āçyðāāēúāíēā yēāāyñēíē yþñðyðēð, ÷ōíēē íāððē í, Āçyðāāēúāíāāí yēāy āāy āēēyðāē.

Óēāø āāēū āūí÷āā ðīīēó ìóíóí Āçyðāāēúāí yðāçēñēíāy ēā-ēūē ìāñū þēēy ìēçēí āy ííā āīíøó yðāçēyðēí ðīīííē ìēēāñūíāā þç yēñēíē ðāí ìūðāūð. Āāēy ēē, Óēāø ðīīííēíē ùy ì Āçyðāāē-úāíāā, ùy ì Òððēēēyāy (39, Ýyāāyē 11), Óēāøū ðīīííēíē ìē Āçyðāāēúāíēā ēāíāøū Ýððúøñðāíāā (39, Ýyāāyē 11), Āāūññ-ðāíāā ēñy Óēāøēyíā (39, Ýyāāyē 2) ðīīííēíē ìē ìþāúóāāāðð.

Úyíóāē Ðóñ ÷þēēyðēíāy āēāāyðē ÷yēyí āðíííēíēyðāyí āēðē Óððñíāā āāūāūð. Ā.Ē.Īíííāā yþðy, Óððñíāā, ēýíē “Óððñ íāāñū” Ðóñ ēíēāçēāðū ēēy āíūó ìēóā yēāāyēyðē íyðēyñēíāy ìāēāāíā yýē ìēøāēð (223, s. 129-130). Īāðāāēūāūð ēē, Óððñ āāū “Óððç” ōyēēēíāy “Êēðāāē Ąyāy ì-Āīðāóā” āíēēāðūíūí āyūðy-ìāíū íēāí Āāçāí ðāíūí īūēó Óððç āýēēí āāūíāā þç yēñēíē ðāí ìūðāūð. Áó āāūí “ðóñ” āðíííēíē ēēy ūā÷ āēð āāūēēūūū íē-ìāāūūū īíóíēā āā ðyñāēā āāēēēð ēē, Óððñðāí āíððīþííēíē Īðāā Āñēēāíūí īðāā yñð ìyíāyēyðēíāy ēøēyííēøāēð: Óððñ –XIV yñðāy īðāā Āñēēāāā ēāíāēū ðāēóāñūíūí íó ìāēyíāyñē íē ìóāðð; Òíððā ìū ðāí çā ìāíūíāā Āūçūē Īðāāāā āūðūūç āyāēēy āāø÷ūñū Óððñðāí íē ìóāðð, Óððñ Úó÷ē ðāíūí ðþðy ìyēyðēíāyí āēðēíēí āāūāūð. Óððñ, īððñ ðāēóāñū þçáyēēyðāy āy āāðāēāēíāēēāðāā āāēāy āēūí ìūðāūð (94, s. 460). Øyðyððāí Āēāēñē Øā ìāðū ēā-ðūíēūūíāā áóððø ìāāā āūçūēāāøēāð òyðyðēíāyí þēāððē ìø Óððñ

Qûi÷aãeaððaaí òþðý ì èð íeàí àððà÷àééú âý áàééaððeàð àðàñúíàà àèð ñúðà àííéè àãeàð ì ýëó ì äóð âý ùý ì éí ðàéãeàðúí àéðú-àéðú àðóíeàðúííí þçýðéíý àaðãeéýðe áó àãeàðaaí àèðe óðóñíeéueà àóíííe ì èàèð. Áó àóíííe ì Óðóñáeéãà ñíeààúíáàí eàðàí ì ìðäúð âý Áàeñàí ýüàeëñeíe áeëeèðeð (90, s. 88). ßýýð “Óðóñíáá” àóíííe ì è àûí÷àãeàðà àèäeðñý, ííóí “Óðóç” øýeëeéíäý àaðeàíóú íúóçeàðeà áàüeùäúð. Áó eñý àèð ààüà íúóç âý àûí÷àã òííeó ì eàðúííí ýáíäðeè áàüeùeùúíí ýþñòýðeð.

“Êèðààe-Äýäý ì Ãíðãóá” áíeèaðúííí ì àðàã àíüóðàí áíííe ì èýðeíäýí àèðe Óðàíäúð. Èýêe àíüà íüeó Äþíýáeè ì ýç Äöýêe Óðàí ààü áíeèaðàà àèð íá÷ý äýðý èøýí ì èðàèð (25, VII, 205, 209; Ö, 250; XI 287).

Óðàí-Íðà Áñeéàãà ì ýñeóíeàð ì ìð àûí÷àã ðàéóàeàðúíáàí àèðeàèð. Ì ýëó ì äóð èè, 1181-úe èëäý Õaðýç ì øàü Õýêýðeí (1172-1200) ðeà ì ýðeíäý Äeí-Êàðà Óðàí (eàðóá Äeí-Äàðeàí) ààeù ñýðeýðäýíeí ààð÷üeùú èý ÷ íðeó àûí÷àã àþeðð÷òñò ààð eàè. Óaçeèèýý áó ñýðeýðäý Õýêýðe àèýñè èý íeýàü eððeðàãú áàüeàéúð. Êàeéí àûí÷àãeàðúí àeýýð üeññýñe Êàèð-Óóèe ðàííí áàð÷üeùú èý Õýêýðeí àíðeóíó èý òíããóðóð. 1195-úe èëäý Õýêýðeí Êàèð-Óóèe ðàíá àaðøú eóðøðø çà ì áíú óðàíeüeàðúí äýñòýñe Äeí-Êàðàííí eí ì áíááíeüü èý Õaðýç ì ùþeó ì ààðúíà àaðøú ÷ üðúð. Øeääýðeè áóðóð ì à íýðeýñeíäý Êàèð-Óóèe ðàí ííóí øýðýðeíý eã÷ ì èð óðàíeüeàðúí êþ ì ýéè èý Õaðýç ì øàüúí àíðeóíeàðúí öçýðeíý äýeýäý ÷ àeùð (73, s. 407). Áóðàãà üàãäúíáà äýüñ íeóíáí àûí÷àã ñýðeýðäýñe Äeí-Êàðà Óðàíeà áíññ äýüðý ì áíú Èýêe Qíüà íüeó Äöýêe Óðàí àðàñúíáà üà÷ àèð íàðãeãe eíðãóð. Êàeéí ùý ì áíññ äýüðý ì áíú, ùý ì äý ðãàe øýðñeéýð íeàí Äeí-èàðà áeíe ðàeóàeà-ðóðàí ðàeóàñúíà ì ýðñòñãóð. Áó, “Êèðààe-Äýäý ì Ãíðãóá” áíeèaðúíáàeù Óðàí áíííe ì èíeí àûí÷àãeàðà áàüeùeùúíí gþñòýðeð.

Ããeä ääýêe èè, “óðàí” ñþçò ùýðàe ÷ àüüððø áeëeèèðeð. Bu söz “ur-qışqırmaq, çağırmaq felindən və – an və ya-ağan af-

fikslərindən yaranmışdır (239, s.602). $\dot{A}ay\ddot{o}y\acute{i}, \ddot{a}u\acute{i} \div \ddot{a}a \grave{o}a\acute{e}-\ddot{o}a\acute{e}\ddot{a}\ddot{d}\ddot{u}\acute{i}\acute{i} \grave{o}a \grave{i} \ddot{u}a \ddot{e}\ddot{y} \acute{e}a\acute{i}a\ddot{o} \acute{o}\ddot{d}a\acute{i}\acute{u} \acute{i}\acute{e}\acute{o}\ddot{d}a\acute{o}$: $\acute{O}\ddot{d}a\acute{i} -\ddot{u}\ddot{y}\ddot{d}a\acute{e} \div \ddot{a}u\ddot{u}\ddot{d}\ddot{u}\ddot{o}$ $\grave{a}p\acute{e}\acute{o}\ddot{o} \div \ddot{o}\ddot{e}\ddot{y}\ddot{d}\acute{e} \acute{a}\acute{e}\ddot{d}\ddot{e}\ddot{y}\ddot{o}a\acute{e}\ddot{d} \grave{i} \ddot{y}\acute{e}\ddot{y}$, $\ddot{u}\ddot{y}\ddot{d}a\acute{e} \acute{e}\acute{o}\ddot{d}\ddot{o}\ddot{y}$, $\grave{o} \acute{e}a\ddot{d}\ddot{u}\ddot{u}\acute{i}a \ddot{o}\acute{i}\acute{i}\acute{e}a-$ $\grave{i} \ddot{a}u\ddot{a} \ddot{o}\acute{e}a \grave{i} \ddot{y}\ddot{o} \acute{a}a\acute{e}\ddot{d}a\acute{e}$. $\acute{U}\ddot{y}\ddot{n}\acute{o}\ddot{d} \grave{o}a\acute{e}\acute{o}a \acute{a}a\ddot{o}-\ddot{u}\ddot{n}\ddot{u}\acute{i}\acute{i}$, $\ddot{o}\ddot{n}\acute{o}\ddot{n}\ddot{y}\acute{i} \ddot{n}\ddot{y}\ddot{d}\ddot{e}\ddot{y}\ddot{d}-$ $\ddot{a}\ddot{y}\ddot{e}\ddot{y}\ddot{d}\acute{e}\acute{i} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u}$, $\acute{e}a\acute{o}\acute{o}a \ddot{a}\ddot{y}a\acute{e}\ddot{e}\ddot{y} \ddot{a}\ddot{y} \ddot{y}u\ddot{a}a\acute{a}\acute{e}\ddot{a}\ddot{d}\ddot{u}\acute{i}\acute{i} \acute{e}a\ddot{o}a\ddot{a}\ddot{u}\ddot{u} \ddot{y}\ddot{d}a\acute{c}\acute{e}\acute{i}\acute{e}\acute{i}$ $\acute{a}\ddot{a}\ddot{u} \acute{o}\ddot{d}a\acute{i} \acute{i}\acute{e}a \acute{a}\acute{e}\ddot{y}\ddot{d}a\acute{e}$ (57, s. 300). Uğur “Oğuznaməsində “gök bəri bolsunqıl uran, yəni “göy bəri (qurd) uran olsun - ifadəsi işlənilməmişdir (281, s. 32). $\acute{A}\ddot{e}\ddot{y}\ddot{u}\ddot{y} \ddot{a}\ddot{y}$, $\ddot{u}\ddot{y}\ddot{d} \ddot{u}a\acute{i}\ddot{n}\ddot{u} \ddot{a}\ddot{y}a\acute{e} \grave{i} \grave{o}a\acute{e}\acute{o}a\acute{i}\acute{u}\acute{i}$ $\acute{a}\ddot{a}\ddot{u} \acute{o}\ddot{d}a\acute{i} \acute{e}\acute{e} \grave{i} \grave{e} \ddot{o}\ddot{e}\ddot{y}\acute{i}\ddot{y} \acute{a}\acute{e}\ddot{y}\ddot{d}a\acute{e}$. $\acute{O}a \grave{i} \ddot{u}a \ddot{e}\ddot{y} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u}\acute{e}\ddot{u}$ “ $\acute{e}\acute{i}\ddot{o}a-\ddot{o}a \grave{i} \ddot{u}a\acute{e}\ddot{u}$, $\acute{o}\ddot{o}\ddot{a} \grave{i} \ddot{u}a\acute{e}\ddot{u}$, $\acute{o}p\ddot{d}\ddot{o}\ddot{a} \grave{i} \ddot{u}a\acute{e}\ddot{u}$ ” $\acute{a}\acute{o}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \ddot{e}\ddot{y}\ddot{d}\acute{e}$ (273, s. 138) $\acute{i}\acute{e}a\acute{o}\ddot{u}\acute{o} \acute{e}\acute{e} \grave{i} \grave{e}$ “ $\acute{o}\ddot{d}a\acute{i}$ ” $\acute{a}\ddot{a} \acute{a}\acute{o}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \acute{e}\acute{e} \grave{i} \grave{e} \grave{i} \ddot{y}\acute{e}\acute{o} \grave{i} \acute{a}\acute{o}\acute{d}$.

“ $\acute{E}\acute{e}\acute{o}a\acute{a}\acute{e}-\acute{A}\ddot{y}a\ddot{y} \grave{i} \acute{A}\acute{i}\ddot{d}a\acute{o}a$ ” $\acute{a}\acute{i}\acute{e}\acute{e}\ddot{a}\ddot{d}\ddot{u}\acute{i}a\acute{a} \acute{O}\ddot{d}a\acute{i} \acute{a}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \grave{e} \acute{E}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e}$ $\acute{a}\acute{i}\acute{u}a \acute{i}\acute{u}\acute{e}\acute{o} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u} \ddot{e}\ddot{y} \acute{a}\acute{a}\acute{e}a \acute{a}\acute{a}\acute{e}\acute{e}\ddot{d}$. $\acute{A}\ddot{a}u\ddot{a} \ddot{n}\acute{i}\acute{i}\ddot{d}a \acute{E}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e} \acute{a}\acute{i}\acute{u}a \acute{i}\acute{u}\acute{e}\acute{o} \acute{N}\ddot{a}\ddot{d}\ddot{u}$ $\acute{A}\ddot{a}\acute{e} \grave{i} \grave{a}\ddot{o}$ (25, II, 38) $\acute{a}\acute{i}\acute{o}\ddot{d}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \grave{e} \acute{a}\acute{e}\acute{i}\acute{e} \ddot{e}\ddot{y}$ “ $\acute{E}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e}$ ” $\ddot{n}p\acute{c}\acute{o} \ddot{e}\ddot{y} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u}-$ $\acute{e}a\acute{i} \grave{i} \ddot{u}\ddot{o}a\ddot{u}\ddot{d}$. $\acute{U}.\acute{A}\ddot{d}a\ddot{n}\acute{e}\acute{u}\acute{i}\acute{i}$ “ $\acute{A}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e}$ ”, $\acute{I}.\acute{Y}p\acute{e}\acute{e}a\acute{e}\acute{u}\acute{i}$ “ $\acute{A}\acute{e}\acute{e}\acute{a}$ ”, $\acute{A}.\acute{D}\acute{i}\ddot{n}\ddot{n}\acute{e}$ $\ddot{a}\ddot{y} \acute{I}.\acute{A}\ddot{d}\acute{e}\acute{e}\acute{i}\acute{e}\acute{i}$ “ $\acute{A}\acute{e}\acute{e}\acute{e}$ ” $\ddot{o}\ddot{y}\acute{e}\acute{e}\acute{e}\acute{i}\ddot{a}\ddot{y} \acute{i}\acute{o}\acute{o}a\acute{o}\acute{e}a\ddot{d}\ddot{u} \acute{a}\acute{o} \ddot{o}\ddot{y}\ddot{o}\ddot{n} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u} \ddot{a}\ddot{y}-$ $\acute{a}\acute{e} \grave{i} \acute{a}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \ddot{e}\ddot{y}\ddot{d} \acute{a}\ddot{d}\ddot{a}\ddot{n}\acute{u}\acute{i}\acute{a} \ddot{y}p\acute{o}\acute{o}\ddot{d}\acute{o}\acute{e} \grave{i} \ddot{y}\acute{e}\acute{e}\acute{a}\acute{e}\ddot{d}$. $\acute{A}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e} / \acute{E}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e}-\acute{A}\ddot{d}a\ddot{d}a\acute{i}\acute{e}\acute{u}$ $\acute{e}a\acute{a}\ddot{u}\acute{o} \ddot{a}\ddot{y} \acute{e}a\acute{a}\acute{a}\acute{i}\acute{e}\ddot{a}\ddot{d}\ddot{u}\acute{i}\acute{i} \ddot{d}\ddot{y}\ddot{n} \grave{i} \grave{e} \ddot{o}\acute{e}\acute{o}\acute{e}\acute{o} \acute{i}\acute{e}a\acute{o}\ddot{u}\acute{o}\acute{i}\acute{a}\acute{a} \ddot{u}\ddot{y} \grave{i} \acute{e}\acute{i} \grave{a}p\acute{a}\acute{e}\ddot{y}\acute{o}$ $\acute{A}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e}\acute{o}a\acute{i}\acute{e}\acute{u}$ ($\acute{E}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e}\acute{o}a\acute{i}\acute{e}\acute{u}$) $\grave{a}p\acute{a}\acute{e}\ddot{y}\acute{o}\acute{e} \acute{a}\acute{a}\acute{e}\acute{a}\acute{i} \grave{i} \ddot{u}\ddot{o}$ (940-1212), $\ddot{u}p\acute{e} \grave{i}-$ $\acute{a}\ddot{a}\ddot{d}\acute{e}\acute{a}\ddot{d}\ddot{u} \acute{A}\acute{e}\acute{e}\ddot{y}\acute{y} \acute{E}\acute{e}\acute{e}\acute{e}$, $\acute{A}\ddot{d}\ddot{n}\acute{e}\acute{a}\acute{i} \acute{E}\acute{e}\acute{e}\acute{e}$, $\acute{A}\acute{i}\ddot{u}\ddot{d}a \acute{E}\acute{e}\acute{e}\acute{e} \acute{a}\acute{a}\acute{e}\ddot{a}\ddot{d}\ddot{u}\acute{i}\acute{i} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u} \grave{i} \ddot{u}\ddot{o}\acute{e}\ddot{a}\ddot{d}$ (20, s. 262). $\grave{i} \acute{a}\ddot{d}\ddot{a}\acute{e}\ddot{u}\ddot{a}\ddot{u}\ddot{d} \acute{e}\acute{e}$, $\acute{E}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e} \acute{a}\acute{i}\acute{u}a \acute{i}\acute{u}\acute{e}\acute{o} \acute{A}p\acute{i}\ddot{y}a\acute{e}\acute{e} \grave{i} \ddot{y}\acute{c} \acute{A}\acute{o}\ddot{e}\ddot{y}\acute{e}$ $\acute{O}\ddot{d}a\acute{i} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u} p\acute{c}\acute{o}\acute{i}\ddot{a}\ddot{y} \acute{e}\acute{e}\acute{e} \acute{a}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \grave{e} \acute{a}\acute{e}\ddot{d}\ddot{e}\ddot{y}\ddot{o}a\acute{e}\ddot{d} \grave{i} \acute{e}\acute{o}a\acute{e}\ddot{d}$.

$\acute{A}.\acute{A}\acute{a}\acute{e}\acute{o}\acute{e}\acute{e}\acute{a}\acute{e}\acute{a}\acute{a} \acute{o}\ddot{d}a\acute{i}-\acute{i}\ddot{d}a\acute{i}-\acute{a}\ddot{d}a\acute{i} \acute{i}\ddot{a}\ddot{d}\acute{a}\acute{e}\ddot{a}\acute{e}\ddot{y}\ddot{d}\acute{e}\acute{i}\acute{e} \acute{i}\ddot{y}\acute{c}\ddot{y}\ddot{d}a\ddot{y}\acute{i}$ $\acute{e}\acute{a}\div\ddot{e}\ddot{y}\ddot{d}\acute{y}\acute{e} \acute{a}\acute{o} \acute{a}\acute{o}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \acute{e}\acute{i}$ “ $\acute{A}\acute{e}\acute{a}\acute{a}\acute{i} \ddot{o}\ddot{a}\ddot{d}\acute{e}\acute{o}\acute{e}$ ” $\acute{i}\ddot{a}\ddot{y}$ (II $\acute{e}\acute{e}\acute{o}$, 4) $\ddot{a}\ddot{y}$ “VII $\ddot{y}\ddot{n}\ddot{d} \acute{a}\ddot{d} \grave{i} \ddot{y}\acute{i}\acute{e} \acute{u}\acute{i}\ddot{u}\ddot{d}\ddot{a}\acute{o}\acute{e}\acute{e}\acute{a}\ddot{n}\acute{u}$ ” $\acute{i}\acute{a}\acute{a} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u} \div \ddot{y}\acute{e}\acute{e}\ddot{y}\acute{y}\acute{i}$ $\grave{i} \acute{a}\ddot{n}-\acute{A}\ddot{d}a\acute{i}\acute{e} \ddot{o}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e}-$ $\grave{i}\acute{e}\acute{i}\ddot{a}\ddot{y} p\acute{c} \ddot{y}\acute{e}\ddot{n}\acute{e}\acute{i}\acute{e} \ddot{o}\acute{i}\ddot{a}\ddot{u}\ddot{u}\acute{i}\acute{i} \ddot{y}p\ddot{n}\ddot{y}\ddot{d}\acute{e}\ddot{d}$. $\acute{A}\acute{o} \ddot{o}\acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{e} \grave{i} \acute{a}\ddot{d} \grave{i} \ddot{y}\acute{i}\acute{e}\acute{u}\ddot{y}$ “ $\acute{i} \acute{a}\ddot{n}$ ”-“ $\acute{a}p\acute{e}\acute{o}\acute{e}$ ”, $\acute{A}\ddot{d}a\acute{i} \acute{e}\acute{i} \grave{i} \acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{a}\acute{i}\acute{o}\acute{e}\acute{i}\ddot{a}\ddot{y}\acute{i} \ddot{a}\ddot{y}$ “ $\acute{e}$ ” $\ddot{n}\acute{o}\ddot{d}\acute{e}\acute{e}\ddot{n}\acute{e}\acute{i}\ddot{a}\ddot{y}\acute{i}$ $\acute{e}a\acute{a}\ddot{d}\ddot{y}\acute{o}\acute{a}\acute{e}\ddot{d}$. $\acute{O}\acute{o}\acute{a}\ddot{u}\ddot{y}\ddot{n}\acute{e}\acute{c}$, “ $\acute{A}\ddot{d}a\acute{i}$ ” $\acute{e}\acute{i} \grave{i} \acute{i}\acute{i}\acute{i}\acute{a}\acute{i}\acute{o}\acute{e}\acute{i}\acute{e} \acute{A}\ddot{d}a\acute{i}$ ($\acute{A}\ddot{d}\ddot{a}\acute{i}$), $\acute{e}\acute{y}\acute{i}\acute{e}$ $\acute{A}\acute{e}\acute{a}\acute{a}\acute{i}\acute{e}\acute{e}\acute{a} \acute{a}\ddot{a}\ddot{u} \ddot{e}\ddot{y} \acute{a}\acute{e}\acute{i}\acute{e}\ddot{y}\ddot{o}a\acute{e}\ddot{d} \grave{i} \ddot{y}\acute{e} \acute{i}\acute{e} \grave{i} \acute{a}\acute{c}$, $\acute{a}\acute{a}\acute{e}\ddot{y} \acute{e}\acute{e}$, $\acute{A}\ddot{d}a\acute{i}$ $p\acute{e}\acute{e}\ddot{y}\ddot{n}\acute{e}\acute{i}\ddot{a}\ddot{y}$ “ $\acute{A}p\acute{e}\acute{o}\acute{e} \acute{A}\ddot{d}a\acute{i}$ ” $\acute{a}\acute{a}\ddot{u} \acute{a}\acute{e}\ddot{d}\ddot{y} \acute{i}\acute{e}\acute{a} \acute{a}\acute{e}\acute{e} \grave{i} \ddot{y}\acute{c}$. $\acute{U}\ddot{y} \grave{i} \div\acute{e}\acute{i}\acute{e}\acute{i} \acute{a}\acute{o}$

òííííèì äý Äçýðáàéúáí àèèíäý “äöçýí“, “èñðè éáð” “äüøèää éáðè“, ìýíàñúíú áäðýí àðáí ñþçöíöí ýèñ íèäöúóíó ñþééý ìýè äöçýöí áàèèè, ÷öíèè “äöçýí” ìýíàñúíú áäðýí ñþç ääüèüä ýðà-
 çèäý éáðèýðýí äàèðýíè àèèèèðý àèè ìýçàè (90, s. 119). Áó àòíí-
 íèì Àèááíèéáááí áàøàà Øèìàèè Äàððàç äý Ääüüñðàíúí òí-
 íííèì èéàñúíàä þç èçèíè áóððàð ìüøäüð. Áó èñý üý ìèì ýðàçèèýðäý
 áéíè áàèü òàèöàíúí éàøà ìàñúíú ýþñòýðèð. Áöíèè ìýíøýéèíý ýþ-
 ðý, áó òàéðà, øðáüýñèç,ðððè íèì óðáóð (94, s. 122). Áèð äýäýð
 èðýèè ýáäýðýè óðáí -íðáí òàéöàñúíúí Äçýðáàéúáí ýðàçèèèíäý
 ìýñèóíèàøìüø äüí÷àã òàéöàèàðúíàáí áèðè íèäöúóíó ñþééýéý
 àèèýðèè.

Ç.Á.Ôíüáí óðáí òàéöàñúíúí ìèèàäüí èèè ÷àüèàðúíàáí Äàð-
 ààçàà éàøà ìàñúíú èèèðèíè èðýèè ñððììø äý áó çàìáí Íèèíèíèí
 Äàððàç ääüèàðúíà éàðúíí áèðýý éàøàéáí” Camacs et Orans“-
 èèìàèèàð äý óðáíèàð üàãäüíàä ìýèóìàðúíà ýñàñèáíìüøäüð.
 Üýì÷éíèí Íèèíè Äýðäýíä äàíüñúíú “éóìàíèèà äàíüñú” ää-
 èáíäüð ìüøäüð. 554-úó èèäý éàçüèáí Ñóðèèà äàéíàüüíàä áó äàíü
 “Óððè äàíüñú” äàèáíäüðèèð. Íüóç äàñðàíúíúí Ìöíýúüèì áàøü
 òýðýðèíäýí èñðèðääý íèóíáí áèð ðýäàèýðèíäý èóìóèèàð, Íüóç
 òáí çàìáíúíàä “Äýðäýíäèí ìüàððèçýñè èèý ìýøüóè íèáí äüí-
 ÷àãèàðúíí áèð áíèó íèàððà òàðüðèáíüð äý ñýððð ñðèàèýñèíèí áóí-
 èàðááí íèäöúó ýþñòýðèèð. Äàçè Áàéçààè (1282-úè èèäý äýðàð
 àðìèøàèð) “Íèçàìè èðýààðèð” ýñýðèíäý Íóðèðýàáí (531-579)
 çàìáíúíàä öççýðèýðý òàáá íèáí äüí÷àãèàðúíí Èðáí ýèèíäýèè Äýð-
 áýíäè èñðèèà àð ìýñèíäýí áýüñ áàèèèð. Áóíàáí ñííðà Íóðèðýàáí
 íèèàð öççýðèíý áíøóí éáðèäýðýè þçöíý òàáá áàèð. Äýðäýíäè
 ìüàððèçý ääýí äý Íóðèðýàáíà òàáá íèáí áþðà ìýèèèäýíí áèðè
 “Äüí÷àã Ìýèèè”àèð. Áó ðýäàèýðèýð Öççýðèýðý òàáá íèáí,
 áýçýí Ñàñàíèèýðý èàýò ìýúáóðèèèýðèíäý äàèáí èóìóèèèàð
 àèààèð. Èóìóèèàð áó ýóí äüí÷àã òððèýñèíè ñàðèàéáí áèð
 òàèèäüð. Ííèàð Äçýðáàéúáí Äýðäýíäèý áèðèèèäý ýðýáèýðèí

0àáàèèéíäý îëäóúó çàìàí “Òàðeð yë-Ááá äý-ë ßáááá” yñý-
 ðéíäý ðàòððèàíúð. ßðýáàèèè áó ìýíäý 1090-úú èäý áèððèè ìèðäèð
 (320, s. 161). Gürcü qaynaqlarında bəzən “kipçakni termini
 ilə yanaşı “kipçakni darubendelni, yəni “qıpçaqlar və “Dər-
 bənd qıpçaqları termininə rast gəlmək olur. Görünür bu,
 1118-ci ildə IV David tərəfindən Gürcüstana Atrak xanın
 başçılığı ilə dəvət edilmiş qıpçaqlarla Dərbənd qıpçaqlarını
 qarışdırmamaq üçün edilir (245, s. 164). Äðûä äðëýí îððà
 ÷äüää Äýðäýíäý äèð äûî÷ää äðóíóíóí éäðëðìýñè Ñóðéèà
 òàðeð÷èñè Çàòàðè Ìèèèáíèèíèí áäëý äèð ìýëóìàòú èëý äý
 öýñàèäëýíèð èè, V ýñðéí ñííó -VI ýñðéí ýâäýëýðéíäý, äàùà
 äýäèä ääñýê, 490-515-úè èëýðäý Äýðäýíä éäòúíëúúíäà 13
 òððè äèèè òàéòà, î úöìëýäýí ñààèð, öýçýð, àààð, áóëäàð òàé-
 òàèäòú ìýñéóíèàð ìùäú (212, s. 9-10). Áó òàéòàèäð è÷ýðèñéíäý
 äûî÷ää ääàìáíèèðéíèí îèìàñúíú ñþéëýìýéý òàì ýñàñ äàðäúð.
 Èàèéí “äûî÷ää” áóííèèè ìèöýèèðý üýéý ìýëóì ääéèè. Bundan
 daha əvvələ aid olan İëéíèíèí ìýëóìàòú èñý îíèäòúí “êàìàk”
 ääú èëý áóðäàà ìýñéóíèàðäúúíú ñþéëýìýéý èìèàí ääðèð. Mai-
 sey Kalankatlı öz əsərinin 27-ci bölməsində Makedoniyalı
 İsgəndər tərəfindən gətirilib Qafqaz dağlarında yerləşdirilən
 xalqları sadalayır. Bunlar qarqar, kamiçik, qefalaslardır.
 K.Patkanova görə “kamiçik eftallar kubeçilərdir (146, s. 70).
 N.Q.Volkova “kamiçik və “kamak sözlərini kumık etnonimi
 ilə bağlasa da, onların kimak-qıpçaqlarla etnogenetik bağlı-
 lığını qəbul etmir (284, s. 26). V.İ.Abayev isə kumık adının
 kumanlarla bağlı olduğunu göstərmişdir (41, s.326).

Ìýëóìáóð èè, Äûî÷ää Ìýëèè “Èèðàáè-Äýäý Äîðäóä”
 áíèèäòúíäà ðàòððèàíìùðäúð. Äýìèð éáéèú Äûî÷ää Ìýëèè éó-
 òäòúäà ýþñöýðëýí Äûî÷ää Ìýëèèý áéíèèèðäèðñýê, “Èèðàáè-Äý-
 äý Äîðäóä” áíèèäòúíúí èñèàìäàí ýâäýèè äþäðóí èçéíè ñàðèà-
 äúúíú äèð äàùà öýñàèä äòìèð îèððòä. Áéíè çàìàíäà äûî-

÷àãèàðíí ÑI-XIII ÿñèýðäý àáèè, àðèýí àðàðèýðäý Øè ì àè Æàò-
 ààç, Äýðáyíä ÿððàðííà, Äçýðààéúàíí Øè ì àè àðèýýðèíäý
 ì ÿñèóíèàø ì àñííú ñðèýýéý áèýðèè. “Èèààè-Äyä Äíðáóá”
 áíèèàðííàí àñí÷àãèàðè íúóçèàðíí ì òíàñèäýðèýðèíäý ýýðýéíèè
 íèàóúóíó, ííèàðíí òàç-òàç òíàãóø ì àèàð àéáíí íèóð. Ýððóíòð,
 áó ùýðàè àà ì íèðàðèèà àðàðòíóí èçèýðèèð, ááèý èè, áó àðàð
 ò÷óí òàéðàèàððàñ ì òùàðèäýýð òàðàèðàðèèèèð. Áéíè çà ì àíàà
 áíèèàðàà òàç-òàç íúóçèàðíí èð ì ýéèíý éàðèýí Èèýè áíúà íúèó
 Àðíýáèè ì ýç Äèèýè Óðáí àà òàòðèèáíúð. Áó áíííè ì èíñý àñí÷àã
 òàéðàèàðííàí áèðèíè ààííú éàðàò ì àñí òòàúññèçàèð.

2.2. Äçýðààéúàííà ì ÿñèóíèàø **an ilk** àñí÷àã òííèó ì èàðí
 Äçýðààéúàííà ì ÿñèóíèàø ì ùø àñí÷àã òííèó ì èàðííú àðàð-
 àùðàðèýí ààðààð àòíííè ì è àèäýðè úýéá ààèð. Ä.Ä.Áàððíèä òýðý-
 òèíäýí XVI ÿñðý àèä ààèýí Äðñèýíáèíèí “Ì ýú ì ó ÿò-òýàà-
 ðèò” (75, s.541) ÿñýðèíäý “ààðààð àñí÷àã-èàðííúí àà ÷ýèèèèð
 (243, s.61 à). Áó ààéíàãàí àéáíí íèóð èè, ì ÿòúóð àùðúç
 áíííò “Ì àíàñ“úí áàò àýùðý ì àíú ààðààð àñí÷àãèàðííàíàíúð
 Ááèý èè, áó ààðààð àñí÷àãèàðííúí Èàãóá áýé ààèú íúèó íèóð,
 ííàí èñý Ì àíàñ àóíèèèà ýýèèð; èàè ì ùèèàðíí áàò÷ùú Òíèíè
 Óàðà Èàãóá áýèè ÿñèð àèàðèýí Ì àíàñ àùðò ààðààð ýýíúè èèý
 ííó òèèàñ àò ì ýéý éíèèàíúð (243, s. 24). Äàéíàãàà ýðñòýðèèèð
 èè, ààðààð àñí÷àãèàðíí úàðèäýðäý èèý áéíè ì ýíðýèèèèð. Óàðèäýðäý
 èñý Àè-Òàè ì óð Äñí÷àñíí éàààè íúèóíóí ì ÿñèèýðèèèð (243, s.
 56 á, 57 á). “Ì ýú ì ó ÿò-òýààðèò“äý “Äàðààð” úíúðàòè àà èè ì è
 äý èðèýí ì èð (243, s. 32 á 33à, 34à, 35á, 46á), Ì àíàñ àèè èè ì è
 ýðñòýðèè ì èàèð. Ä.Ä.Áàððíèä Ì àíàñ àèèè Äàðààùèèààà èíèà-
 èèçý àò ì èð, Äàçàðòííàííí ì òàñèð òííííè ì èèàñííà Èàðàèùòàí
 ÷àéú éàðííèùííàà Äàðààðà òííííè ì èíäý áó ààíí ñàðèáíàùííú
 ýðñòýð ì èàèð (75, s.541). Ñ.Ì.Äàðà ì çííí àà ààðààð àñí÷àã-
 èàðííúí áéíè ÿðàçèäý éàðààùííúí àãèá àò ì èàèð (44, s. 46).

Āāðāāð āōīīīēīē ùýì÷ēīēī “Ūōāōā ýē-āēýì“āý èøēýììèø
 “Āāðāāðōāī” òīīīīēīēīāý þç ýēñēīē òāī ī ŭōāūð. Áóðāāā ýþñ-
 òýðēēð èè, Āāðāāðōāī āāýøēýðē áēð àç āūðūūçēāðā īðøāēāī èē ī àē-
 èāðūī ýðaçñēēāðð (267, s.18á; 293, s. 100). Ā. Ī ēīīðñēē áāēý
 ūāñāā āāðð èè, Āāðāāðōāī Èðōūāāī úýíóāāā āāūēūā ýðaçēāēð āý
 òýāðēāýī Ñā ī ēīāēāðēīñēāýī 350 ē ī øē ī àēē-āýðāāý éāðēýøýī
 ī òāñēð Èāðēāðāēēīñēāý ēīēīēēçý āāēēðð (308, s. 309). Āāðāāð
 òīīīīēīē ýē-Èāðēñēīēī “ Íøçùýð ýē-ì øøðāā” ýñýðēīāý āý èø-
 ēýī ī èøāēð. Á.Ēó ī āēīā āāū ÷ýēēēýī Āāðāāð āāūūī Ūāðāāāāðāē
 āāūēāðū ēēý áēīēēýøāēð ī èøāēð (178, s. 74). Ī āðāēēūāūð èè, áó
 òīīīīēīēīēýð èē ī àē āý āūī÷āāēāðūī éāøāāūūū ýðaçēēýðāý éāēūē-
 ī ŭōāū. Áó āā áēð āāūā āāðāāð āōīīīēīēīēī āūī÷āāēāðēā āāūēū-
 ēūūūīū ýþñòýðēð. Āāēā āò ī ýē èaçū ī āūð èè, Ā.Ā.Āāððīēā, Ā. Ī ē-
 īīðñēē, Ā.Ōāāēðūāīīā āý āēýýð ī øýēēēðøēýð āāēīāāēāðāēēū
 “āðāð” ñþçēýðēīē “āāðāāð” èē ī è, Á.Ā.Ēó ī āēīā èñý “āēðāēð” èē-
 ī ē īðó ī óøāóð (178, s. 74). Èāēēī Á.Ēó ī āēīāēā ðaçūēāð ī āā
 ī ò ī ēōī āāēēē. Áāēý èè, āāēīāāēāðāū “āūðāūç” āōīīīēīēīēīēī
 éaçūēūø çà ī àīú (éý) ùýððēīāýī èñðēðāāý āāēēāēēē èē ī è “āāðāāð”
 ñþçōīōī āý “āēðāēð”èē ī è īðó ī àññ ò÷ōī (éý) ùýððēīāýī
 èñðēðāāý īēó ī àēū èāē. Áó èñý āāēý āāēēē.

Āāðāāðēāð Īðā Āñēēāāā āýāē ī āþāðēýðāýī éāøā ī ŭøēāð.
 Āēīēñē Īāðēāāāð (II ýñð) Ā ī īā āāūūīāāī Āāīāāāýē ýðaçēāý
 āāðāāðēēýðēī éāøā ī àññ ūāāāūīāā ī ýēó ī àò āāðēð (94, s. 81).
 Īðā Āñēēāāā āýāē ī āýī ī ýēó ī īēāī āāðāāð āūī÷āā òīīēó ī ó
 Āēāīēēāāā āā ī ýñēóīēāð ī ŭōāūð. Āāðāāðēāð ūāāāūīāā ī ýēó-
 ī àò ùýð øāēāýī ýāāýē, Ñððāāīīā ī ýðññāñāóð (246, XI, 5).
 Āāūā ñīīðā āð ī ýīē òāðēð÷ēñē Ī. Ōīðāīāðñē (266, II, 8), Āēāāī
 òāðēð÷ēñē Ī.Ēāēāīēāðóēēó (24, I, 27, II, 21) ā.á. Āēāāīēēāāā
 éāøāēāī āōīēē āðóīēāð ē÷ýðēñēīāý āāðāāðēāð ūāāāūīāā ī ýēó ī àò
 āāðēð.

Nòdāāííā yǫðý, “Ì āōđīāīđ Nēāīñēēāēū āý Ûēīñēēđāō, ùý ì ÷ēíēí áó éāđēýðēý ðāíūø íēāíēāđ ì ýēó ì àò āāđēðēýđ ēē, à ì à-
 çííēēēāđ Āāōāāç āāūēāđūííūí øē ì āē ýōýēýðēíāý, Êāđāóíēēā āā-
 ēāíāí éāđāý āāđāāđēāđēā ēāíāøū ēāøāēíūðēāđ” (246, XI, 5, 1). Áó
 ì ýēó ì àòā ýñāñēāíāí Ê.Ā.Ōđāāāđ āāđāāđēāđūí ā.ý. III ýñđāý
 Āāōāāç āāūēāđūíāā ì ýñēóíēāøāūūííū, ñííđā āāūēāđāāí Āāđā-
 āāū āōçōíý ēāēūēāūūííū ýþñōýðēð (256, s. 48-49). Ì.Ōíđāíāò-
 ñēéý ýþðý, āāđāāđēāđ Āāđāāđ āōçōíāý ēāøā ì ūēāð (266, II, 85).
 Áó ì ýēó ì àòā ýñāñēāíāí Ñ.Ā.Éāđā ì ēāí, Ê.Ā.Ōđāāāđāýí òýðā-
 ēē íēāđāā Āāđāāđ āōçōíō Ì ēē āōçō ēē ì ē ēíēāēēçý āò ì ēø āāð-
 āāđēāđūí áóđāāā éāđēýðēāð ì ēøāēð (209, s. 303). Ûý ì ðāðēōē, ùý ì
 āý ì òāñēð òííííē ì ēēā āāđāāđēāð ùāāāūíāā ēāçūēū āāēíāāēāđūí
 ì ýēó ì àòēāđūííū òýñāēā āāēð. Āāēý ēē, Êþíāýēýí÷āēāāí øē ì āēāā
 Āýðāýð ēýíāē éāđēýðēð. Ýýāýāýē ēāðūíēūūíāā Āçāāā ì ÷āēūí
 āāøēāíūūūíāā Āýðāýð āāēū ýðāçē āāđāūð. Ñā ì óð ÷āēūííū ì ýí-
 ñýāēíāý Āāđāāđ āāūū ì ýēó ì āóð. Þēēýíēí āýāē ì ñāēēíēýðē
 ùāāāūíāā, āēýúý āý āāøēāíūūūííū Āāđāāāū āāūēāđūíāāí ýþðōðýí
 Āāđāāð÷āē āā āāíūøūð; ÷āē Āūāāmūí øē ì āēūíāāí āōāðāā øýðāý
 Āūūāāýāēēýāýē ēñōēāā ì ýðēýíēð, Êōð ēāðūíēūūíāā āāðāāēūā
 éāđý òþēōēōð (52, s. 54). Āāđāāð āòíííē ì ē ēēý āāūēū úíūðāðē āā-
 ēāđūí ýāíēø ýðāçēāý ēāēūē ì āñū āāēý āēð òēēðē ēðýēē ñōð ì ýēý
 ē ì ēāí āāðēð ēē, āāđāāðēāð íýēíēē Øē ì āē-øýðāē Āāðāāçūí āōçýí
 āý āāūēūā ýðāçēēýðēíāý, Úýíóá-Øýðāē Āāðāāçāā ýāíēø ýðāçē-
 ēýðāý, í úó ì ēýāýí Āāđāāð÷āē ùþāçýñēíāý ēāēūē ì ūøāūð (52, s.
 54). Āāðāāç Āēāāíēēāñūíāā ì ýñēóíēāø ì ūø āāðāāðēāđūí āēē āý
 āòíēē ì ýíñóāēēéýðē ýððāðūíāā ì òðōýēēð òēēēðēýð ēðýēē ñōðōē-
 ì òøāōð. Íðēēāíðāēēñō Êñēēíā āýāē ì Āāðāāçūí òññōñēēéýð-
 ēýðēíý òíðóíāðāā Nòdāāííāāēū āāðāāðēāđūí Íēēíēíēí āíāāðēāđūí ēēý
 (IV, 22) āēíēēýðāēð ì ēø, ííēāđū ÷ýðēýç āðóíóíā àēā āò ì ēøāēð
 (52, s. 53). Ā.Ē.Êðóíííā (173, s. 72), Ā.Ā.Āēííāđíāíā (89)
 āý āāðāāēāđūí āāðāāðēāđūí āāēíāð āðóíóíā àēā āò ì ēøēýð.

Ö i ö i è é é y ò è y, Ê.Â.Ô ð á á á ð (256), Ñ.Ô.É á ð á i é á i (209),
 Â.Ã.Ø á i è ä ç ä (272), Í.Ã.Â î è ê î ä ä (90), É.É ó ñ è ó î ä (285) ä y
 ñ. ö y ä ä è ä ä ÷ ü è ä ð ä ä ä ð è ä ð ü ä ä ä ç ä è è è ð ä è ä ü ä ä ä ä ð i è è y ð. Á ó
 i ö y è è è è y ð Î î è ñ ä é Ô î ð ä í ä ð ñ è i é i (266, III, 54) ä y Î.Ê ä è á i-
 è ä ð ó è ó i ó i (24, s.33) á ä è y á è ð i y è ó i ä ð ü í ä y ñ ä ñ è ä i i ü è ä ð è è,
 ä ä ð ä ä ð ä è è ä ü ð è ä ä ñ y ñ è y ð è i y i ä è è è ä è ð. Î ð í ä è ä i è y ä ä ü è ü ä è i è
 y ä y ä è è ä ä ä ö y ð ä è è è è è è y ð i þ ä ú ó ä ä ó ð. Á è ð ñ ü ä ö y ä ä è ä ä ÷ ü è ä ð
 î ú ó i è y ä y í S.S.Ə liyarlı (4), Ê.ß è è ä ä (155, s. 58), Ã.Ã ä é-
 á ó è è ä è ä ä (94, s. 77; 34, s. 33), Õ. Î y i i y ä î ä (194, s.37)
 ä ä ð ä ä ð è ä ð ü i ð è ð è i y i ö y è è ä ó i î ñ î è ä ó ü ó i ó y þ ñ ö y ð i è è y ð. Xüsusi
 olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Q.Qeybullayev öz tədqiqat-
 larında qarqarların qıpçaq türklərindən olması fikrini əsas-
 landırmağa çalışmış, onlarla bağlı Azərbaycan toponimlərini
 üzə çıxarmışdır.

Ã ä ð ä ä ð ä ó i î ð i î i î i é i é i Ø è i ä è Ä ç y ð ä ä é ú ä i ä è é ä i ä ü,
 Ü y i ó ä è Ä ç y ð ä ä é ú ä i ä è ä ä é ä ü è i ä ñ ü ä è ä ä y ð è ü y ä ä ä è ð. Ü ä-
 ç ü ä ä ä á ó ð ä ä ä Ä ä ð ä ä ð, Ä y ð ä y ð-Í y ñ è ð, Á ä ä ä Ä ä ð ä ä ð, Ä ä ð ä ä ð ä è
 Ê y ð è y ð y, Ê y ð è y ð é ä ø ä é ü ø i y i ö y ä y è y ð è i þ ä ú ó ä ä ó ð (94, s.
 350). Ü y i ó ä è Ä ç y ð ä ä é ú ä i ä è ä ä ð ä ä ð i î i î i é i è ä è ð ñ ü ä î ð ä ä y ñ ð
 ä ä é i ä ä è ä ð ü i ä ä ä è è y i i è ø ä è ð. Á ä è y è è, Ç ä é i y ä ä è i Ä y ç ä è i é i é i
 “Ç ä é è ä ð ä è è ð è ä i ç è ä ä” y ñ y ð è i ä y Î y ð y i ä è y Í ä ð ÷ ü ä ä i ä ð ä ñ ü i ä ä
 é ä è y ø y i Ä ä ð ä ä ð ä ä è ä ñ ü bir neçə dəfə ð ä ü ð è ä i i ü ä ü ð (40, s.
 164, 271, 272, 516). Ý þ ð ö i ä ö è ö è è i è, ä ü i ÷ ä ä ð i î è ó i ó î è ä i
 ä ä ð ä ä ð è ä ð Ä ç y ð ä ä é ú ä i ü i ü y i ø è i ä è, ü y i ä y ü y i ó ä ü è ñ ñ y-
 è y ð è i ä y y á i è ø é ä è ü è i ü è ä ð. Á i ð è è ä y ä ð è y i î ð ä y ñ ð ä ä é i ä ä-
 è ä ð ü i ä ä ð ä ü ð è ä i ä i ä ä ð ä ä ð è ä ð ü i î ð ä y ñ ð è y ð ä y é ä ø ä i ü ø ä ä ð ä ä ð
 ä ü i ÷ ä è ä ð ü è y ä é i è ä ó i î ñ î è i ä ñ ü i ü ñ þ è è y i y è y y ñ ä ñ ä ä ð. Á ä è y
 è è, ü y i Í ð ä Ä ñ è è ä, ü y i Ä ç y ð ä ä é ú ä i ä è ä ä ð ä ð è ä ð ü i ä y ä è i
 ä þ ä ð è y ð ä y i é ä ø ä i ä ñ ü i y è ó i ä ó ð, ä ä ð ä ä ð ä ó i î ð i î i î i é i è ä ü i ÷ ä ä
 ä y î i è ä ð ä é ä ð ü i î è ä i è è i ä è è ä ð ü i é ä è ü è ä ü ü y ð ä ç è ä y ä ä é ä y
 ä è ü i i ü ø ä ü ð. Ä è y y ð ö y ð y ä y i, II y ñ ð ä y i Í ð ä Ä ñ è è ä ä ä i y è ó i

íeáí ãaðãaðeaðúí ãaðãaçæèèè íeì àñúíú ýöì àì àòì ýê ì öì êöì
 äáéèè, ÷öíèè Íðòà Àñéèà ýðaçèñéíäý ãaðãaçæèèè òàéòàèð ãáéäý
 àèúí ì àì ùðáúð. Æaðãaðeaðúí èðáíæèèè íeì àñú ùàãáñííà òèèè ñþé-
 èý ì ýéý ùà÷ àèð ýñàñ éíðáòð. Æéááí ãaðãaðeaðúíúí Íðòà Àñéèà
 ãaðãaðeaðú èèý áòííýáíáðèè áàùèèèúíúí ááèý àèð òàèòù àà ýþñòýðèð
 èè, 488-úè èè Æéááí èèèñý ãàíóíeàðúíà ÷àð èèý áèðèèèäý ãíè ÷ýèèá
 ì þùðð áàñàí éáíèñéííeàðááí àèðè Ìàíàñ ááúíú ààøù ì ùðáúð
 (295, s. 20). Äàì ýê, ãaðãað áúí÷ãæeàðúíááí íeáí Íðòà Àñéèá-
 íúí áíèè äýùðýìáíú Ìàíàñèà éáíàøù, Äàðãaç Æéááíeèáñíííà
 àà áéíè áíððííííeìèí ààøùèúíúeàðù íeì óðáòð. Æaðãaðeàðúí Æàð-
 ãaç Æéááíeèáñíííí ýáíèø éàéúèáí òàéòàñú íeì àñúíà ýñàñèáíàðáá
 éáíèñéíí Ìàíàñúí ùýìèí òàéòàéà ì ýíñóáéóúóíó ýöì àì
 àòì ýê íeàð.

Ó.Ì ýì ì ýáííà Æàèáíeàðèúíúí (I, 4), Õíðáíèèíéí (II, 8)
 äý Àñíýèèí ãaðãaðeàðúí àèááíeàðúí ì èðèè ýúáááú Àðáíúí ì ýñèè-
 èýðè íeì àñú ùàãáñííà ì ýèò ì àòúíà ýñàñèáíàðáá ãaðãaðeàðúí àèááí
 èðèòàáñíà ààèèè íeáí ýí äýàèì éáðèè òàéòà ùàñáá áàèð (27, s.
 91). Áó áàðù ì áàí Ó.Ì ýì ì ýáííà Æ.Ä.Òðááðäýí òýðäèè òèèèð
 ñþéèý ì èøàèð. Éóòàðúáà ýþñòýðèèèèè èèìè, Æ.Ä.Òðááðð ãaðãað-
 eàðúí Øèì àèè Äàðãaçááí òýäðèáýí á.ý. III ýñðäýí Äçýðáàéúáíà
 éàéúèáñíííú ýþñòýðèð. Ààùà ñííðà Æ.Ä.Òðááðð éaçùð èè, Àðáíúí
 òþðý ì ýèýðè íeáí ãaðãað-àèááíeàð Æéááíeèà ýðaçèñéíäý ýáíèø
 éàéúè ì ùð èöí äýáéðèýð ì ýäýíèèéýðèíéí ààøùèúíúeàðúíúð (173, s.
 66, 176). Áéíè òèèèð É.Ä.Ìàðî ì íà òýðýðèíäýí äý èðýèè ñððòè-
 ì öðáòð (210, s.48). Èàèèí áó ùèííðaç ùà÷ àèð òàèòèà þç òýñ-
 àèèèèè òàí ì ùð.

Ñððááííà ýþðý, àìàçííeàèð ãaðãaðeàðèà éáíàøù éàðà-
 ì ùðèàð (XI, 5, 3). Àìàçííeàèèèèðà ì óíàñèäýòäý ì öðýèèð áèìè
 áàðùèèð ì þáúóááòð. Ííeàðááí Ä.Éáííàñèèíéí òýèèèè ì àðáá
 áíúðððð. Ííóí òèèèèúý Íèòàððúí àìàçííeàèèð èþ÷ýðè àèááí-
 eàðúí ãàáñíeàðúíúð äý ííeàð éíàè äý (éýíè 1845-úè èèäý)

Āāōāçāā þç yðēyðēīē àò áāēēīāy ī ōāēēyò āāēð. Ê.Ā.Ōðāāāðy
 ýþðy āyāē ī ī ōyēēēðēyðēī “à ī àçīīēà”ñū “āēàçīīā” àìēē òāð ī ē-
 īēīēī òyūðēð āāēē ī èð āāðēāīōūāūð āy “āēàçāī” (*alaxvl*) āāēēē-
 ēyī ī yē, “ēþ÷yðē” ī yīāñūīū āāðy āēēyð (αλαοματ) “āāēēēyī-
 ī yē“, “ýyçēø ī yē” “īðā-áóðā ýāò ī yē“ ñþçōīāyī” “Àēàçāī”
 āy ēā “à ī àçīī” òāð ī ēīēyðēīāyēē āāðūūāēūā Ñðāāóī òyðyðēī-
 āyī “Èēāāā“īūī āēð íyū ī yñēīāyī āāīūðāðēyī āāēā āāēēð:...
 āēðē āyēēøēā “āēàçīī” ēàçūð, ī āēðē à ī àçīī (XI, 3, 21). Ýō ī āī
 ēē, īīēāð āāðāāðēāðūī òyðēēāēīāy ēþ÷yðē òāēōāāūð (256, s. 50).
 Ýþðōīóð, áó òēēðēy ðàçūēāø ī āā ēàçū ī ýyēð āy āāðāāð àóīīīē ī ē
 ēēy āāūēū òīīīīē ī ēyðēī ýāīēø ēāēūē ī āñūīū āā īīēāðūī ēþ÷yðē
 (īēā áēēñēī ēāðū ī ēþ÷yðē) òyēāð òyðçē ēēy, èçāū āò ī yē īēāð.

Āāðāāðēāð āðēyī īðòā ÷āūāā Āēāāīēēāīūī yī yūy ī ēēēyðēē
 òāēōāēāðūīāāī īē ī ōēāð. Òyñāāōðē āāēēēāēð ēē, āēāāī yēēðāāñū
 āāðāāð āēēē yñāñūīāā òyððēā āāēē ī èøāēð. Êāīē ēàçū Āēāāīēēā
 yūāēēñēīēī ñēēāñē, ēāðēñāāē āy ī yāyīē úyūyōāyī yī yūy ī ēē-
 ēyðēē òāēðāñū īēāī āāðāāðēāð ò÷ōī íyçyðāy òóðōē ī ōøāðð. Ñðā-
 áīīāāī āāø yñð ñīīðā Īāñðīī ī yūç āāðāāðēāð ò÷ōī yēēðāā
 ēāðāð ī ūāū ; ūā÷ āēð āāēīāā òāīēyð, ēāāēyð āy ēā ēāñīēyð
 ò÷ōī òyððēā āāēēyī yēēðāāāāī āāīūø ī ūð (52, s. 83). Íēēy āē-
 āāīēāð ò÷ōī āāēēē, “ēīāóā, áāðāāð” āāēāīāūðūēāī āāðāāð āēēē
 ò÷ōī yēēðāā ēāðāāūē ī ūāū? Áó āāðū ī āāī Ê.Ēēēāā òyðyðēīāyī
 èðyēē ñðððē ī ōø òēēðð ñðāēā úāāāā āāð ī yēy ēī ēāī āāððð. Ī,
 ēàçūð: “ñāðñū ī yēó ī àðū āy āīēāðāðēā āāēāyēyð òçyðēīāy āøēāð
 āāēēyī āy āðēyī īðòā ÷āūēā āāūēū īēāī āēðū-āēðū èðāðyēyð ýþñ-
 òyððð ēē, āēāāīēāðūī þç āēēē īē ī ōø, īðòā ÷āūāā ēñy áó āēē āāðāāð
 āēēē āāēāī ī ūðāūð” (307, s. 86). Ī íóí òēēðē ēēy ðàçūēāðāðāā āāēā
 āò ī yē ēàçū ī āūð ēē, āēāāī āy āāðāāð òīīēó ī ēāðūīūī āòīēē ēī-
 òāāðāñēēāñū òī ó íē āēēēī ēāðāī ī āñūīā ýyððēā ÷ūðāðā āēēyðāē.
 Áóíóí ò÷ōī āāøēūā çy ī ēī īīēāðūī āēīē ī yīyðēē īē ī ēēāðūāūð.

Ýþðóíóð, ííeað áýçè ãàðãàçàèèèè òíñððèýðè þç è-ýðèýðèíäý ùýèè àòìèøýð. Ííà ýþðýàèð èè, ãàðãàð àèèèíäý ãùððèàã ñýñèýðèíèí íèìàñù ãàéíàãèað òýðýðèíäýí ãàéà ààèèìèøàèð. Æàéà àòìýè èàçùìàùð èè, Æçýðáàéúáí àèèèíèí áýçè àèèèãèðèýðäý ãùððèàã ñýñèýðè ìòøàùèäý ààèèèð (64, s.24-25).

Òaðèðè ýäýàééèàðàà àéàáíèaðùí, ùýðàà áòððí Æéàáíèéà ýààèèèèíèí èà Èðáí àèèýðèíý, èà àà Æàðãàç àèèýðèíý, äýàè ñþéýìèø íèñàã, “Æàðãàç àèèýðèíèí èýçýè ãðóíó“íà ìýííðá íèìàñù òèèðè ýáíèø èàéùèìùð. Ùàéáóèè òaðèðè ãàéíàãèàðàà àéàáíèèðùí Èðáíàèèè äý èà ãàðãàçàèèèè íèìàñù ùàãàà áéýè èíðáðð. Íý èðáíàèèèè, ìý äý ãàðãàçàèèèè òàéãèðùí è-ýðèñèíäý àéááí àáùíù ààùéáí òííèó ì áýèèè ãàéèèèèè äý íèìàìùð. Áó àáù ààùéáí òííèóìèàð èàéíùç òððè òàéãèðùí; ãàçàðèèðùí, ãùð-ãùçèðùí äý òððèìýíèýðèí è-ýðèñèíäý þýíí èóçèèèýðäý ãàéäý àèùíìùð. Óéáí-Òáí àáùíùí ýòýèèýðèíäý Æàçàð òàéãùííí “àè-ááí” ààèù áíéó ýóíèýðèìèçý èèìè èàðàìàãààùð (4, s. 170). Ìàðàãèùùð èè, ÷èíèèýð áó ãàçàð àéàáíèèðùí “aibaniyaren ààéáíàùððèèð. Ðòñùà-÷èíýý èöüýò èèàáúíàà “àéááí” ñþçóíóí ×èí àèèèíäý øýèíèðý òýýýððòç íèóí ì àñù àèèèèèèèèè (236, s. 12).

Òððè ìýííèðàíàà éíàè äý èèè “àéááí” òííííèìè áýèèèèèè (4, s. 170). Ñ.Ñ.ßèèèèè “Èèàáé Äýäý ì Æíðáóá” áíèèèèèèíí óçàã èá÷ìèèèèí àéàáíèèèè àáùèù èáíè àèð àðàðùíù óçý ÷ùðàð-ìùð (4; 16; 19; 54; 155). Áàéäýíèí IV äý VII áíèèèèèèàà àéàáíèèð òàðððèáíìùð. Íùóç áèðèèèèý ãàéðè-òððè òííèó ìó-íóí ààðèè íèàóúóíó ñþéýìýè ìòìèóí ààéèè. Èàèèí àéàáí-èèðùí ãùí÷àã äý èà íùóç èþèóíäýí íèìàñù ìýñýèýñèíý ýý-èèíýý, ííó ýþñòýðìýè èàçùìàùð èè, áóííðàððèè èíèèèèèèèè èèèí ìýðùýèýñèíäý áó òííèóìèàð àðàñùíàà èýñèèí òýðãèýð íèà áèèìýçàè, ííèàð àncaq ñííðàèù ìýðùýèýýðäý ìòñýàèè áòíèè òííèóìèàð ÷ààðèýý áéýðàèèýð.

Ìèà áèèèè èè, Æçýðáàéúáíàà ìýñèóíèèè ìù òàèðàèàðàáí

áèðè òÿðòÿðèÿð îê ì óòáòð. Ûÿíóáè Ðón ÷þèÿðèíäÿèè ãûí÷ää òîí-
 èó ì èàðûíäáí áèðè áó äâû äàòû ì ûòäûð. Äÿäè ì ðón ñÿèíà ì ÿèÿðèí-
 äÿ áó áòíííè ì Òàðððáíäè÷è (Òàðððáíäè÷è) øÿèèèíäÿ ðàòûðèáí ì ûò-
 äûð (219, s. 643). Nizaməddin Şami Əmir Teymurun Dər-
 bənd yolu ilə Dəşti-Qıpçağa getməsindən bəhs edərkən Tu-
 ratur çayının adını çəkmiş və türklərin İtil (Volqa) çayını be-
 lə adlandırdıqlarını göstərmişdir (29, s. 14). Bundan başqa
 “Öÿðöÿð” áòíííè ì è ölkəmizdə Öÿðöÿð ÷äèúíúí äâúíäâ þç ÿèñèíè
 ðàí ì ûòäûð. Áó ÷äèúí äâû èñÿ èè äÿôÿ Ì îèñáè Êäèáíèàðòèèóíóí
 “Äèäáíèèà ðàðèòè” ÿñÿðèíäÿ VII ÿñð ùäàèñÿèÿðè èèÿ áâûèû èò-
 èÿí ì èòäèð (24, s. 140). Áäèÿ íÿðèúÿ ÷ÿðàð ì äâ îèàð èè, òÿðöÿð
 äâèû òîíèó ì VII ÿñðäÿí äâùà ÿâäÿè áó ÷äèúí èàðûíèûúíäâ
 ì ÿñèÿí ñàè ì ûò äÿ ñííáðèàð þç äâúíú ùÿ ì èí ÷äèà äâð ì èòäèð.
 1718-ci ildə Qotlib Şober tərəfindən Şimali Qafqazda Tartari
 Balkarschai, Tartari Cegemkei toponimləri qeydə alınmışdır
 (185, s. 79, 81). Ola bilsin ki, burada “tartar heç də tatar mə-
 nasını vermir, tərtər sözünü bildirir.

Äÿñ áäèÿ äðèÿí ì ÿðûÿèÿäÿ òððè ì ÿíøÿèè óíñòðèÿð Òè-
 ì äèè Äàðäàçäâ äÿ Äçÿðäáèúáíäâ íáúÿ íäèäâ îèà äèèÿðäè?
 Äðòûâ äáèä ääèèäèèè èè ì è, ì òðòÿèè äòíèè óííèó ì èàðûí ì ÿú-
 ì óñóíó òÿøèè ääÿí ñèèèèÿð “Äàðäàç äâùèäðûíû ñàùäâ äíèóá”
 Öÿçÿð äÿíèçèíèí äÿðá ñàùèèè áíèóíúà ùÿðÿèÿð äò ì èò (95, s.
 104), Äçÿðäáèúáí ÿðàçèñèíÿ äàðèè îê ì óèèàð. Ûèèÿ á.ÿ. VII
 ÿñðäÿ (äÿèèÿ äÿ VIII ÿñðäÿ) ñèèò ðàèòäèäðûíäáí áèðè Öÿçÿð
 äÿíèçèíèí î ðàèúíäáí îèáí ñàè ÿùäèèñèíèí-ñàè ðèäðàðòáàèèäðûí
 (øèò íäíäâ ñàèèäðûí) ì öÿèèÿí äðóíèàðû, äèÿÿð ñèèò ðàèòäèäðû èèÿ
 áèèèèäÿ Ûÿíóá -Öÿðäè Äàðäàçä äÿ Ûÿíóáè Äçÿðäáèúáí äè-
 èäèÿðèðèíÿ ñíðòè ì óèèàð. Í îèàð Äàðäàçúí ííí ì äñòèèäñúíäâ ää
 èç äíè ì óèèàð. Áó èçèÿð ÿí ÿâäÿè “Ñäèäñáíá” (Øäèäøáí), “Öÿ-
 èè”, “Êàíáèñáí” ääèäðû äÿ äèÿÿð ääèäðäûð (2, s. 214). Äè-
 äáíèèäíúí äÿçè äèèäèÿð ääèäðûíäèû “ñàè” èþèò (Ääèäñäèáí,

Àðñàê, Ñëñàêàí, Ñàêàñáíà, Øàêê - Ñàêê, Ì àñêàò - Ì àñàêàò) áó
 ýðàçêäý ñàê òàêóàêàðúííí ààðòêý òñòóí íêàóúóíà äýêàýò ààêð
 (38, s. 61). Ì.Ñàêêàíà Àðñàê ñþçóíäýêê òñ (“ò”) ñýñêéíí ñ
 êèì è òýýòòòçóíó ñààêð, òýçýð êèì è òðêê àêêýðê ò÷òí òà-
 ðàêòàðòêê ùàññàá ààêð (308, s.142). Áéíê ùàê àíí÷àà àêêýðê ò÷òí
 äý òàðàêòàðòêêàêð.

Ñêêò òàêóàêàðúííí Àçýðààêúáíà íòòòçó òííííê èêà ìúçàà
 éàíàòú àêð ñððà ìàààê ìýäýíêêýò ààêúêàðúííàà àà þç êçéíê
 àíêìòóáòð. Áó, É.Êðóíííà, À.À.Êàáííàñêê, È.Úýððçàäý,
 È.Íýðêìáííà, Ñ.Ààçúêàà äý á. òýðýðêíäýí àíàðúê ìúð àðòàíêíêê
 ààçúíòúêàðêà òýñàêäýíêð. Áý’çê òýààêààð÷êàðúí Àçýðààêúáí
 ýðàçêñêíäý Ñêêò ÷àðêúúííí íêì àñú ùààñúíàà òêêðê äýáóê àò ìý-
 àêêéíý áàò ìàêàðàà (225, s. 197-206). Ííêàðúí þêýìêçý
 àðúíêàðúí ààíúê ìàç òàêòàòð. Ñêêòêýðêý ààúê ìàðààêú òàíúíòú-
 êàðàáí àêðê Ýýíúý éàòúíêúúíàáí É.Êðóíííà òýðýðêíäýí
 òàíúê ìúð äý ñêòêýðý àêà ààêêìêò ààòúíàà êííêê ìàíàà íêàí
 êíñàí áàòú òêàðóðáòð. Ýðêýìêê àêêì òàíúíòúíú á.ý. V-IV
 ýñðêýðý àêà àäýðýê ýðñòýðêêàêð êê, Ñêêò áàòú òêàðóðóíóí ýùý-
 ìêêéýòê áóíàáí êààðýòàêð êê, í, Ààðííà ñêêòêýðêíêí äý êà Íðàà
 Àñêêà ñàêêàðúííí ÷ò ìààêð êêíííàðàòêê íòìóíýñêàêð (172, s.
 370-371). Áóðààà ààãýòê ÷ýêýí, àêýúý äý, êííêê ìàíàààòð êê,
 áó àà àúðúíç òàêàúííí ìêêê ìàíààêàðúíí òàòòðêààòð.

Àêàáíêêà ýðàçêñêíäý ìýñêóíêàò ìúð àêýðð ííìàà àðóí-
 êàðú ùààñúíàà àà ìýêò ìàòêàð ìþáúóááòð. Ííìííê Ì àêà ýðà-
 çê àííòêóóóíó íýçýðäý òòàðàà ìàññàýàò äý êààòêêýðê éà-
 íàòú òàòòðêààòð. Ííìííê Ì àêà (1, 2, 13), Áêíí Êàññê II ýñðêí
 íðàêêàðúíàáí ààíúêêàðêýí àêàáíêàðúí ìàññàýàðêýðäýí òþðý-
 ìýñêíê ààêà ààêð. À ììêàí Ì àðñàêêéíñý, ýðñòýðêð êê, “Ííìíê
 àêàáí äý ìàññàýàò þêýñêíäýí êà÷ýðýê ííêàðú ýçàê äý Êàññê
 ýþêóíý ÷àòú. (À ììêàí Ì àðñàêêéí, 5, 16) Ì ýêò ìàòð êê, Ààò-
 ààçú òýòú àäýðêýí Ííìíê Êàññêý ýáàêà ÷àò ìà ìúðú, êàêêí

Àíòèè ì òyèèèòèyòèí ààðàèèè ì yèó ì àðèàðúí òyíàèèè ááèy
 àèð òèèèð èðyèè ñòðìyèy yñàñ ààðèð èè, Àyðáyíà èà÷èàèíáyí
 Èòðòí àðàúú àðàðúíàäyè äyíèç ñàùèèè yðàçèèyð ì àññáyàò ààú
 àèòúíàà ì yèó ì íèàí àðóíèàðàùð (52, s. 73). Áó àðóíèàð è÷yðèñí-
 äy òððè òèíèè àèðèèèèyòèí íèì àññíú yó ì àí àò ì yè íèàð. Ì.È.Àð-
 òà ì íííà èàçùð èè, ñèèòèyòèí ñyùíyèy ÷ùòàùú èè àðàðy àèà
 ì yèó ì àðèàðàà èññàáííèàð äy ì àññáyàèèyð (ñèèòèyòèí øyðà áíí-
 øòèàðú) òàòùðèàíùð. Ííèàðúí yúàààèèàð èñy èyðò ì y ì yäyíèèèyòè
 èèy áíùó ì íèàí Àíàðíííàò ì yäyíèèèyòèíèí ààðùèúùèèàðúàùðèàð
 (59, s. 13-14). Ùyìèí ì yäyíèèèyòèí ìðíðííùí÷ààèàð ì yðñòñ
 íèì àññ òèèðè àè ì è- yäyáèèèàðúíàà þç yèñèíè òàí ì ùòàùð. Áó èñy
 àèçy ááèy àèð òèèðè èðyèè ñòðìyèy yñàñ ààðèð èè, ì àññáyàò
 èòòèyñè è÷yðèñíáy àùí÷àà èðèòíáyí íèàí òííèó ì èàð, ÷íð yó-
 ì àí èè, íèì óø äy ííèàð äyàèì àðàðäy Àçyðààèúáíà íóòóç
 àò ì èðàèèyð.

Āyāē ī Āēāīēēā yōāçēñēīāy āā ī ūçī ŷāāyēēyōēīy āēā
 ēāōāēī ī āā āyāōēyōē āāēāy āēū ī ūāūō. Īīēāō Īēīyý-āāēōāy,
 Āyāyēyāy, Ōīōīāāāēāāā (Āāō āāēīōīō), Āāçāō āāēīōīōīāā āy
 Āāūūōāīāā Īāēāñā-Ŋūōō ī yīōyāyñēīāyī āōēāō āāē ī ēōāēō (262,
 s. 94). Ēāōāēī ī āā āyāōēyōēīēī ī yīñōāēēēyōē ī yñyēyñēīāy
 ōēēēō āēōūēūū ī þāūōāāōō. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, ēāōā-
 ēī ī āā āyāōēyōē ñāō ī āō - āēāī ēōōāōīā ī yīñōāāōō āy āō
 þçōīō āāēāyēyōēī ēīñōōōēñēēāñūīāā, ōīō ī āñūīāā, þē-ōñōīāy,

èàòàèî î áàèàðààèù àéòù-àéòù ààòàèèàðàà, ùÿ î ÷éíéí àÿóíàò î ÿ
 àééíéíäÿ ýðñòÿðèð (51, s. 201-205). È. Ì. Ì èçééàà èñÿ áó òèèèðèÿ
 ðàçúèàø î àéàðàà èàòàèî î áàèàðùí àèáíèàðà î ÿòñòñèóóóóó ðÿàà
 ààèð. Áó çà î áí î Èíèè Òèààéíéí áàèÿ àèð î ÿèò î àòùíà ÿñàñèáíùð
 èè, àðéòøèÿð ìÿòèúÿñéíäÿ ààùà àà àçúùíèàø î ùø àèáíèàð þèèÿíè
 òàèáí àòàèèÿð àÿ ùÿð èèè þèèÿäÿí àðéòè î èàààðàà àÿíè î ÿò àÿ
 ÿñèðèÿð ÿðòòðÿðÿ èáðè àðíàòèÿð. Áóðàààí àèáùí ÿððóíòð èè,
 àèáíèàð áó þèèÿèÿðäÿ (Ì èàèèà àÿÀð ìÿíèòàíàà) ààèáí î à ìø
 àÿ ñíèúóíàáí ñííðà ààèÿðèíÿ ààéùò î ùèèàð. Ðçèÿðéíäÿí ñííðà
 ÿáíèò î èàààðàà (200-àÿí ÷íò èàòàèî î áà àøèàð ààèè ìèòàèð)
 àððáíèèèè ààèäÿ àíèíàà ò-òí ìíèàð áóðààà óçóí î òààÿò
 éàòà ì àèù èàèèÿð. Ààùà ñííðà È. Ì èçééàà áó òèðqíqatçıların
 àðáó î áíò èè ì è ÿñàñèáíàùùù ì ÿíáÿèÿðÿ àèãÿòè úÿéá ààèð. Áàèÿ
 èè, Èáííòè Ì ðíáàèèèÿ ÿððÿ, “øè ì àèèèèàð Èòð ÷àéúíù èá-ÿðÿè
 Èà ì áà-íáíèèÿ ààòèè ìèàóèàð, Èíðè òçÿðéíäÿ àòøÿðÿÿ áóðóá
 ÿñèð àÿ àÿíèè ìÿòè àðéòøààð ìÿèÿ áàøèààùèàð...“ Ààùà ñííðà
 Ñ ì áàòùí ÿñèðèÿðèí ààéòàòèè ì àñù ùàããúíàà òàùèøè àÿ ìíóí ìáñ-
 áàùàãòð Áàçóè àÿ À ì áàçóèèà ì óáàððèçÿñéíäÿí àáíùòèð.
 “Àð ìÿíèòàí òàðòèè èñÿ àÿàèèèÿøàèèè èè, áó Òðààòùí ÿ ìÿèèÿðè
 àÿ ìíóí áàñèèèÿðèí ÷àðù èèÿ ì óáàððèçÿñéèàð. Áó ìÿíáÿ áàñèè
 ÷àðùíùí àðèáíàáí ìáúÿ èñòèòààÿ àò ì ÿñéíè òÿñàèð ààèð.

“Øè ì àè àòø ìÿíèÿðè“, ìáñèàð, áàñèèèèÿð, øè ì àè ÷àðù, òÿçÿð
 òàããáíù áóòóí áóíèàð ÿðñòÿðèð èè, òÿààèèàð-ùèàðùí ÿñàñèáíàùùù
 ì ÿíáÿèÿð Øè ì àèù Ààòààçúí ùóí àèðèèèèíÿ ààòèè ìèáí òòðè òàé-
 òàèàðùíàáí ñðàÿò à-ùð. Áó, ìáñ -ùóí-áàñèè “Áíçóè àÿ À ì áí-
 çóéóí (èðè àÿ ÿí èðè)” òòðè òàéòàèàðù è-ÿðèèéíäÿ ÿáíèò èáéúè-
 ì ùø àðèáíàáí èñòèòààÿ àò ì ÿñè èèÿ èèèóñòðàñèèà ìèóíòð (199, s.
 141).

Èàòàèî î áà àÿáàðèÿðèíè àèáíèàðà àèà ìè ì àñùíù èààèà áàÿí
 bəzi òèðqíqatçılar áó àÿáàðèÿðäÿ ì òòøÿèò ààòàèèàðèà éáíàòù,
 òññààùà ñò ì òèèèÿðèíè ìè ì àñùíù àà àðáó î áíò èè ì è ÿðñòÿðèð (51,

s. 204). Buíaaí ôýðãëë íëàðãã Ñ.Àøóðáyéëë “òùñáàùà þëó ì ñöç-
 ëöë ôýìçë èëìë äýäëì òððëýðëí äýóí áëéíë ëëý áàüëùáüð” -
 éàçûð. Õððë ðããáíú Êöëòýãëíý àëà Øëìàëë Ìííãíëóñòàíááí 2
 ì áðð 25 ñáíòë ì áððý íëáí áþéöë áëð ì ýðì ýðäýí òþëöë ì øø òùñ-
 áàùà àøëàð áãëë ì øøáëð. Ì ýëó ì íëäóúó èëìë Êöëòýãëí ááëäýñë
 731-úë ëëäý ×ëí è ì íãðàòíðó Ñëó -Áí Ñçóíóí ýþíäýðãëëë ×ëí
 óñòàëàðð òýðýðëíäýí ðëëëë ì øø ùý ì éí òùñáàùà øýëëëë ááëäý öçý-
 ðëíäý ðóíë éàçû áàððáüð. Áððóí áóíëàð Ááøáðíí äý Ìëíýý÷-
 áëðäýëë ì ýçàðëàðááí òàííëáí òùñáàùà èçýððëíëí äýäëì òððëýðý
 àëà íëäóúóíó ýþñòýððë (291, s. 541).

Áó ëñðëàà ì ýðäý àíàðùëáí áëýýð òýããëãàðëàð Áçýðááëúáí
 ýðàçëñëíäý éàëúë ì ùø èàðàëíìáà äýáëð ááëäýëýðëíëí Ìðàà
 Æñëéáààëù áíáëíãëàðð ëëý ì óãáëëñý áãëë ì ýñë ëëý áàüëùáüð. Ì ý-
 ëó ì áðð èë, á.ý. VIII-IV ýñðëýðäý Ñúðäýðéà ñàùëëëíäý éàøáëáí
 Ìðàà Æñëéà ëþ÷ýðëýðë þëöýðë èàðàëíì ááëàðáà äýóí ááëðáëëýð.
 Á.ý. IV-III ýñðëýðäý èàðàëíìáà ðëíëë äýáðëýð Øëìàëë Æàðà
 äýíëç äý Øëìàëë Õçýððëáíú ÷þëýðý éàëúëð äý Ìíëàð áóíëë áà-
 òùì ááí éáëúëíñ íëìàëáí ñëëð äý ñàðì àøëàðà àëããëð (262, s.
 99). Áóíóííëà éáíàøù, Ìðàà Æñëéáíúí Øýððãë Õððëóñòàíáë ýëääý-
 ëýðë íëì óøáóð. Áó áàòùì ááí ×ëíäý àøëàð áãëë ì øø èàðàëíì áà
 äýáðëýðë ì áððáëùáüð èë, áóðáàá àà ááóíðì ññëéáëù Áàðíííëà äý
 Ìííãíëíëà ðëíëë ëýëëý ñö ì öëëýðë ááëäý áëúí ì ùáüð (52, s. 74).

Áððóí ñàààëáíáí òýããëãàðëàð ýñàñííáà ááëý áëð íýòëúýéý
 ýýë ì ýë íëàð èë, èàðàëíì áà äýáðëýðë ì ýäýíëëëýðëíëí áàøùë-
 úñëàðð Õçýðð äýíëçëíäýí øýðäý äý äýðäý áíúðó ýðàçëýðäý
 ì ýñëóííëàð ì ùø ì áëãàð òàëóàëàððáüð. Ìíëàðúí ì öýééýí ãëñ-
 ì éíëí òððë ì ýíøýëë íëì àñííú éããëà àò ì ýéý ùýð úóð ýñàñ áàð-
 áüð. Á.Í. Áãðíøà ì ëñý Ìðàà Æñëéà èàðàëíì ááëàððúí áòðóí-
 ëöëëý úóí äýáðëýðë ùàñáà àò ì èøáëð (207, s. 102).

Áçýðááëúáí ýðàçëñëíäýí àøëàð áãëë ì øø ëðáíëíëíë ì àðà-
 ðëàëëàð áà Ìðàà Æñëéà ëëý áàüëùáüð ýþñòýððë. Ð. Ì. Áàñí ì íààíúí

òyāāēāāōēāðú íyðéúyñēíāy ìöyēéyí àòìèøāēð èè, ā.y. I ìèíēē-
 ēēēāy Åçyðāāēúāí ò÷óí Åāðíííēā èðāēíēí ēēē āíēēðíēðāí āā-
 ðēāíòú - “Åāðíāððēēāí” āy “ìāāēðāðāí” ”òēíēyðē òāðāēðāðēē íē-
 ìóøāóð. Áó ēðāíēíēíēè ðēíēyðēí ìöðyēēð āāðēāíðēāð Çāāāð-
 āāçēēā āy Íðā Åñēēāíúí āēíē āpāðöíy àēā āyāēð āāēāyēyðēí-
 āyí àøēāð āāēē ìèøāēð. Áēð āyāyð āyēēø ìèø uāēāā ííēāð Ìēíýy-
 ÷āāēðēí āðēyí íðā yñð āyāēðēyðēíāy öyēðāðēāíúð (158, s. 48).
 Åðēyí íðā yñðēyðāy òððēāēēē òāēðāēāðúí Åçyðāāēúāíā àðúíēāðú
 ùóíēāðēā āāüēūāüð. Öyçyð āyíēçēíēí āyðā ñāüēēēíāy ùóíēāðú ēēē
 ípāāyāy Áēçāíñ òāðēð÷ēñē Åēííēñē Íāðēāyāð (II yñð) āāēā āāēð.
 Í,þçöíöí “Éāðēí òyñāēðē”“ yñyðēíāy éāçðð:” “Öyçyð āyíēçēíēí
 ìýíñyāēíāy ñēēøēyð, ííēāðúí àðāüíuā óííēāð, ñííðā èāñíēēyð,
 ííēāðúí àðāüíuā āāüēūā þēēyāy éāøāēāí āpēðøēyí āēāāíēāð āy
 èāāðñēēyð ýyēēð” (184, s. 240-241). Èñýyíāyðēēéyēē úíüðāðøö-
 íāñ Êēāāāē Ìðíēā ìāē (IIyñð) ùóíēāðúí “āāñðāíēāð āy ðíēñíēíí-
 ēāð àðāñúíāā éāøāāüüíúí ýþñöyðēð, (III, V, 10)“. Áó ìýēó ìàò-
 ēāðāāí ìýēó ìíēóð èè, ùóíēāð àðüā II yñðāy Öyçyð āyíēçēíēí
 āyðā ñāüēēyðēíāy, āēēyāāñēöy Åçyðāāēúāí yðāçñēíāy íē ìāñā
 āā, Øē ìāēē Åāðāāçāā ìyñēóíēāð ìüøāüēāð. Áóðāāā ííēāðúí
 Åçyðāāēúāí yðāçñēíy àðúíēāð àò ìyñēíē ýó ìāí àò ìýē íēāð.
 Åēíē yāyāēēēāðāā èñy āāēy áēð øēēðð òíð ìāēāø ìüøāüð èè, ùóí-
 ēāðúí Åçyðāāēúāíā ēēē ýyēēøē 395-úē ēēy àēāāēð (60, s. 53; 125,
 s. 37) Êēēēí āāēíāāēāðúí ñāāāēāāüüí ìüç ìýēó ìàòēāðú áó ìöā-
 āyāíú øöāüy àēðúíā āē ìāüā yñāñ āāðēð. Áýçē āð ìýíē āy ýððüö
 āāēíāāēāðú ùóíēāðú “úíí” āāēāíāüððð. Áó, Ê.Å.Öāāāāðy áāēy
 áēð āyíāyöy ýyē ìýēy è ìēāí āāð ìèøāēð èè, ùííēāð ñyüā íēāðāā
 ùóíēāðēā āēíēyðāēðēēð āy ííēāðú Åāðāç ìýíýøyēē íē ìāñø ööāüy
 āíüóð ìāēāí òāēðāēāððāāí áéüð ìāā íē ìāç (256, s. 192). Öyāāē-
 āāð÷ēāðúí áēð āēñ ìē èñy āyāē ìāð ìýíē āy ýððüö āāēíāāēāðúíúí
 òððēāēēē òāēðāēāð uāāñüíāā V yñðy āyāyðēē ìýēó ìàòēāðú āíā-
 ððííēç ìüāñāā āāēð (60, s. 116; 248, s. 77). É.Úýöyðíāóí

àðàðàùð ì àèàðù áó òèèðè ðÿàà àò ì ÿéÿ è ì èàí ààðèð. Í èàçùð èè, ÿððóíðð, II ÿñðèí ÿàÿÿèÿðèíäÿí ùóí àèðèèèíäÿí íèàí àéðù-àéðù òàéðàèàð àðàñùíàà èííðèèð àÿ ÷ÿèø ì ÿéÿð ì òÿééÿí òàéðà àðóíèàðùíí ÿñàñ èððèÿäÿí àéðùèàðà ÿàÿÿéüÿ Óðàè àÿ Âíè-ààèà (ì àðààèùàùð èè, Ìðíèí ì áéäÿ Óðàè àððùà àÿàè ì òððéüÿ Éàéèè (“éàéùã”) ààùíù ààøéùð), ñííðà èñÿ Øè ì àèè Âàðààçà ùÿðÿèÿ àò ì ÿñèíÿ ñÿäÿá íè ì óàððð. Äÿàè ì áóéààð òàéðàèà-ðùíààí èààðÿò íèóá àèð-àéðèíÿ àíùò ì òàéðàèàðùí (ààðñèè, òÿçÿð) àèðèèèèè ÿðñòÿðÿí ááèÿ àðóíèàðààí àèðè Âèàíèèè Ìàðèíÿàðÿ “ùóí” ààù èÿ ì ÿéó ì èàè (125, s. 20).

Âà ì ÿè, èèèí ààéíààèàð àÿ ðÿààèèàðèàð 395-úè èèÿ àÿäÿð àÿ ùóí àèðèèèèíÿ ààðèè íèàí òàéðàèàðùí Âàðààçà íððóç àäÿ àèè-àèèèèè ñðéèÿ ì ÿéÿ è ì èàí ààðèð. Ê.Â.Òðàààð àÿ Í.Âíèèíààííí “ùíí”èàðù ùóí èððèÿñèíäÿí òÿððàèè, Âàðààç ì ÿíðÿèè òííèó ì èè ì è ðÿààè ì àò ì ÿñèíÿ èñÿ ùà÷ àèð ÿñàñ èíðàððð. V ÿñð àð ì ÿíè òàðèð÷èèè Éààèøà “Ùàéèàíàóð” àòííèèèèè èèèÿò ì èèàèð (134, I, s. 10). Ç.Ì.Áóíèààíàà ÿððÿ áó àòííèèè àÿ ùóíèàðù àèèàèððð (8, s. 172). Ùÿ ì ÷èíí ì ÿíáÿèÿð ààñèè, òÿçÿð, ñòààð, áóéààð òííèó ì èàðùíí ùóíèàðèà ààùèàéùð.

Ì ÿéó ì áóð èè, à.ÿ III ÿñðäÿ Øàíéóé Ì íàà èðèáøà (àùí÷àà) òàéðàèàðùíí ùóí àèðèèèèíÿ òààà àò ì èàèè. Äÿðäÿ àíùðó ùÿ-ðÿèÿò àò ì èø ùóí èððèÿñè è÷ÿðèñèíäÿí ííèàðà òààà ùàèàà ùÿðÿèÿò àäÿí àùí÷àà àèà ì áíðèÿðèíèí íèàóùóíó ÿò ì àí àò ì ÿè íèàð.

Áóíóíèà ààùèè Êàííðè Ìðíààèèèÿ àèà ààèèÿí “Âàððàíà Âíðààñàèùí ùÿéàù” ÿñÿðèíäÿèè àèð ì ÿéó ì ààà àèàäÿò éàðèð ì ÿè èàçù ì àùð. Àèð àÿàè ì ÿððùó ì àíóñèðèðèíäÿí ààéèèè èè, Âàð-ðàíà Âíðààñàè “íàñèàðù àÿ èèà÷àèèàðù (éÿíè àùí÷ààèèàðù) òààà àòàè àÿ íàñ Âàííèèàðù éàðàðàù èè, áóíà àà Âàðèàí (éÿíè Äÿðéàè) ààíùñù ààéèèè. Ííèàðùí òçÿðèíäÿí ùóíàðð àòèèÿèÿð òèèàèðàè àÿ íðàààèù ÷íðàèèù íàñ àÿ àùí÷àà òàéðàèàðùííí Êàððèè ÷àðùííí èùàçÿñè íè ì àààí áóðàààí èà÷ ì ÿéÿðèíèí ààððùñùíí àè ì àà ò÷óí

ì òáòéèàðú (ààüèüèàðú) èáðèè÷è áîéáó“ (200, s. 90). Áóðàà V
 ýñð ùààèñýèýðè èý áàüèü áüí÷àãèàð òàðüðèáí ì ùðäüð. Áüí÷àãèàðú
 éàéíúç XI-XII ýñðýðäýí Áàðààçà íóðóç áò ì ýñèíè áýéàí àäýí
 òýàãèààð÷üèàð áó ì ýéó ì àòü àíàððííèç ì ùàñàá ààèðýð. Ñàâyèà,
 “Èàððèèñ ñòíàðààà”éà ààðèè íèàí “Áàðòàíã Áíðãàñàèüí ùýéàòü”
 ýñýðèíèí èàçüè ìà ààðüü òçýðèíäý ààéàíàã äý ì ýéó ì àòü
 àíàððííèç ì íèóá-íè ì àíàñüíü áóíóíèà àà ì öýééýíèýðàèðýè.
 Àðüüà àãéà ààèèèèè èèìè ýñýðèí XI ýñðäý èàðàì ùð Èáííòè
 Ìðíàãèè òýðýðèíäýí èàçüè ì àñü ýó ì àí ààèèèð. ×ýðèí èè, Ìðíàãèè
 XI ýñðäý Áàðààçüí ñèéàñè ùýéàòüíàà ùýèý í äýäýð äý ùýèèàèüè
 ðíè íéíàéà àèèìýéýí áüí÷àãèàðú òýçýðèýðèý äý èà ííèàðàáí
 ýàâyèèè àðàðóí áóíèè òííèó ì èàðü èýý ààðüüüà ñàèñüí. Ñýýð áüí-
 ÷àãèàðú Çààðààçèéàéà òýàè íóðóçó éàéíúç XII ýñðèí ýà-
 äýèýðíäýí ààðèàéüðñà, XI ýñð ì öýèèèèè áó ùààèñýèýðè V ýñð
 ùààèñýèýðè èý íáüý ààðüüüà ñàèà àèýýð? Áèýýð òýðýðäýí ýñýðèí
 ì öýèèèèèèè Èáííòè Ìðíàèè íèìàñü ì óààüèñýèèàèð. “Èàððèèñ
 ñòíàðààà”íüí “×àð Àð÷èèí ýçàáèàðü” üèññýñèíäýí ñííðà áàèý
 àèð àãéà ààðäüð: “Áó èèòàá, éýíè èàððèèèýðèí ùýéàò òàðèèè Áàð-
 òàíã Áíðãàñàèääýè èàçüè ì ùð, ÷àð Áàðòàíãàáí áó ÷àüàäýè
 Óóàíðáð Óóàíðáðàíè òýðýðèíäýí àààà ì àðàèðèè ì èðàèð. Í, Ìð-
 äýääýñ Àð÷èèí áàüññü áüçüíüí ýðè íèìóðáðð“ (200, s. 16).
 Ì ýéó ì àòüí àòçýóíèèèóíò òòäüý àèüíà àè ì àüà ýñèíäý ùà÷-
 àèð ýñàñ éíòáðð.È.Ñ. Èáèèèèèçà äý Á.Á.Ñòèèèèèà ýððý “Áàð-
 òàíã Áíðãàñàèüí ùýéàòü” ýñýðè “Èàððèè ÷àðèàðüíüí ùýéàòü” ýñýðè
 èýý òíóíè àüýíý òýðèèè ààèð, áóíà ýððý äý, ùýð èèè üèññý
 È.Ìðíàãèè òýðýðèíäýí èàçüè ì ùðäüð. Áèçüý, áó ààéíàãààèü ì ý-
 éó ì àòüí òýðèè ààèèìýñè ààìýèàèð, áàèý èè, éóðàðüüàèü ì ý-
 éó ì àò Èàððèè ñýéíàì ýèýðèíèí ùýì ýóðüó, ùýì äý àðìýíèüý
 ààðèàíèèàðüíàà þç ýèñèèè òàì ì ùðäüð. ×àð Àð÷èè VIII ýñðäý
 èàðàì ùðäüð. Áóðààà Óóàíðáð Óóàíðáðàíèíèí èàðàäüüü àðàð äý
 ýñýðèí èàçüè ìà çàìàíü àéäüíèàðüð. Ñýýð àèýýààñèòý Áàðòàíã

Ὀσίεαδὲα ἀεὶ ὅς Ἀδῶα ἰοὸς ἀὶ ἐὸ δαέδῶαδ ἑ-ϋδὲνείῃ
 αὐτὶ-ἄαεαδὺ ἄ ἱεὶ ἀνὺ ἀαεὺ ἀεὸ ὀττῆεὶ ἐε ἰϋεὶ ἰὰδῶα ἄα ὀν-
 ἀεῖεῖεδ ἐε, ὀοῖεῖεδ Ἀπεὸε Ἀδῶοί Ὀττῆ (Ὑττῆ) ἀαεῖαδὺ
 (90, s. 128). Ὑπὸ ὅδεα ἐε ἐε, ὀττῆ, εἰοὸα ὕττ ἄδ ἰϋεὶ ἄϋ
 ὃδὺ ἰϋῖαεῖεδ Ὀσίεαδ ἄεαδὺ. Ἀδῶοί ἀὶ ὀττῆ ἐε ἐν ἄα-
 ἄα ἄϋαεῖε ἐε ἐε ἰϋ ὃ ὃ-ϋαδῶε “ἄϋ ἐεῖ ἰεαδ (243,
 11α). Ἀδῶοί Ὑττῆ Ἀϋῶαεῖα ἰε ἐε αὐ ἐε ἐε Ἐεῖεῖ
 Ἀϋεῖεῖε “Ἐεε ὀδῶα ἄεα” ὃδῶεῖ ὀδῶεῖ ἰε
 (40, s. 52). ἱεα ἀεῖε ἐε, ἀεῖε ὀττῆεῖ ὕττ ὀσί, ὕττ ἄϋ
 αὐτὶ-ἄα ὀττῆ ἰεαδ ἐε αὐεῖ ἰε ἱεαδὺ ἀεῖ ἀεεῖ ὃδῶεῖ
 ἀδῶε ἱε ἰεαδ ἐε αὐεῖ. Ἀττῆ-ἄαεδῶα ἀαεῖ “ἄδῶοί ἀ-
 ἰεῖεῖε” “ὃ ὀσί” ἵεῖεῖ ὃδῶ ὃδῶε ὃ ἰε ἀὶ ὃ ἱε ἱεαδ.
 Z.M.Bünyadov göstərir ki, V əsrdə Azərbaycan ərazisində
 məskən salan hunlar Muğanın cənubunda Ağhun şəhərini
 salmışlar (8, s. 172). Bu da Arqun toponimi ilə səsləşir.

Ἀδεία ἀεὶ ἀδᾶ ἀοίῳ ἀιδεῖ ἀαοῦ ἰααί αἰῖ-ἀαεᾶδᾶ εᾶοῦ
 ἱεαί ἐϋίῳ (ἐαίᾶ) οἱ ἱεοῖ ἐαδῶ ἰῶ ἀεῖ ἰδᾶ ÷ αῦα Ἀαὸ αᾶ-
 ἰδᾶαἰ αᾶ Ἀϣῶ ἀαεῦαἰα ἰοοός ἀο ἰῷ ἡε αᾶαῖα ἰῷ ἰαὸ ἰαδᾶ
 ἀαδᾶ. Ἀδ ἰῷ ἰε δᾶδᾶ-ἱε Ἐαϣᾶ ἱαδῖε Ἐϋίῳ αᾶαῦ, “ἐϋίῳ
 οἱ δῖαῦ” ἰῶ Ἡααἰ ῖ ῖ ἰαῖ ὅ ἰ αᾶ, Ἀεᾶ ἱεᾶ ἱεῖ Ἐαδᾶ ἰῶ
 ἡῖ ἰαῖ ἱεῖ ἱεῖ αᾶ (161, s. 175). VI ἡδ Ἡόῖα ἰ ὅ ἱεῖ
 I ἰ αᾶ-Ἀαἰ ἰ ἰ ἰαὸ ἰα ῖ ῖ, 542-ῖ ἱε Ὡἡἱ ἱ ἱ
 ὅ ἱαἰ ἱ ἱ ἱεᾶ “Ὡοἰ αᾶ ἱαἰ αᾶ ἱεᾶ ἱεᾶ ἱεᾶ ἱεᾶ ἱεᾶ
 (ἐαἰ ἱαᾶ)” ἀόδῶ ἰ ὅ ἱαᾶ (212, s.175).

Bðyá èuàèû Àçyðáàèúáí yùàèèèíè àòíèè òyðèèàèíy ày
 éàðèyàèèèè ì yñèíy bøyük òyñèð ýþñòyðàè. Í àpàð uààèñyèyðèíè
 yèñ ààèðyí ì ýíáyèyð yðyá uòúò ì ó yðyðyñèíáy Ñàñáíè è ì íà-
 ðèèàñ òyðèèàèíáy nèèàñè ì òñòyàèèèèèèèè èèèðñy ày, ààúíú øè ì àèè-
 úyíóáèò áòòòí òððíààèàðú ì ùçàà ñàòèà ì ùø Äàóðáàààààí-Àçyð-

áàéúáí èíçéáàðè ýðàçè áþéýýñèíäý (éónòóíää) ì õðýèèð àèèýðäý
 äáíúðáí îíèàðèà òàéóáíúí éàðäâúúíú òýáyð áâðèð, “Àçýðááéúá-
 íúí òà äýàèì äýí òððèýðèí þéýñè” îèäóúóíó äà áèèèðèð (áo
 ì ýéó ì àòú VII ýñðèí 60-úú èèýðèíäý îèáí ùààèñýèýðè áéçý ÷àð-
 äúðáí, èàèèí ýñýðè áþâððò ì öçýäýè éàðèð ì ýéýí ýðýá òàðèð-èñè
 Àáèà éáí Øýðéý ýè-Úððúó ì è áâð ì èðäèð) (38, s. 61). Azər-
 baycan tarixçiləri içərisində bu məlumatlar ilk olaraq diqqət
 yetirmiş Z.M.Bünyadov yazır ki, bu rəvayəti şübhə altına
 almaq olardı, lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş anonim
 bir əsrdə də həmin rəvayətə rast gəlirik; burada belə deyilir:
 “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir. Bu
 əsərin müəllifi, Himyari padşahlarından biri olan Raiş haq-
 qında məlumat verərkən deyir ki, bu ölkə türklərin əlindədir
 (8, s. 174).

Äüí÷ääèàð VIII ýñðäý Öýçýð ðäââíèúúú èèý èððèðääâà äý-
 ôýèýðèý Çäââðââçèéàèà éðððèýð àò ì èðèýð. Áó áéçý Äýèý ì èíèí
 äý Öýáyðèíèí ì ýéó ì àðèâðúíäâáí ì ýéó ì îèòð. II Éýçèàèí (720-
 724) ùþè ì ðáíèúúú çà ì áíú 722/23-úó èèäý öýçýðèýð äüí÷ää äý
 äéýýð òððè òàéóàèâðúíúí èþ ì ýèè èèý öýãðèáyí 30 ì èí íýðýðèèè
 îðäó èèý éáíèäýí Àðáíà ñîðóèäóèàð äý îíóí ýðàçèñèíäýí èâ-
 ÷ýðýè Àð ì ýíèñòáíà ýèðäèèýð. Ì ýðú ýè-Úýúýðäý áóíèâðú Ñóááé-
 öý ýí-Íýùðáíèíèí èí ì áíáääñú àèðúíäâèú ýðýá îðäóñó äàððúèäâú.
 ßðýáèýð ì ýüèóá ääèèäèèýð äý îíèàðúí îðäóýàúú öýçýðèýðèí ýèè-
 íý èâ÷àè. Úý ì èí èèäý II Éýçèä ýè-Úýððàú éáí ßáäðèðýù ì áí
 ýè-Úýèý ì èíè Àçýðááéúáí äý Àð ì ýíèñòáíà ùàèè ì öýèè áðàè
 äý îíà 25 ì èí íýðýðèèè äîðóí áâðèä ý ì ð áðàè èè, öýçýðèýðý
 äàððú ùóúó ì à áàðèäñúí. Èàèèí öýçýðèýð áþèèè ýðýá îðäóñóíóí
 ùóúó ì à èâ÷àèèè öýáyðèíè àèúá Äýðáyíäý öýðèð ÷ýèèäèèýð.
 Úýððàú Äýðäýéý éàðúíèàðâú, îðäóéà èñòèðàúýðò áâðàè, ñîíðà
 Êòðáyí èâ÷ýðýè Äýðáyíäý éàðúíèàðâú. Öýçýðèýð òäââáíúí
 îüèó Áàðúèèèí èí ì áíáääñú àèðúíäâ 40 ì èí íýðýðèèè îðäóíó

çiçək, hun // hunoqur, tarxan, bunturq, ayıt və s. (10, s. 36).

Qədim Bizans və gürcü mənbələrində işlənən qıpçaq türkcəsi elementləri bu dilin Azərbaycanın şimalında, habelə bütövlükdə Cənubi Qafqazda geniş yayılmış, nüfuzlu bir dil olduğunu göstərsə də, şifahi yaradıcılığa üstünlük verən qıpçaq türkləri nə Cənubi Qafqazda (o cümlədən Azərbaycan-da), nə də onlarla qonşu olan Şimali Qafqazda yazılı abidələr yaratmamışlar. Lakin onların zəngin mifologiyası, çox güclü şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, mükəmməl şifahi ədəbi dilləri olmuşdur (10, s. 37).

Ýþñöýðëýí ðàèðèàð ãûî÷ãã ôîîëóìèàðûííí Àçàðáàéúàí ðàèãûííí áòííýáíáçè ìðîññàñèíèíí èèèíí ìýðüýëýýðèíäýí ìòüò ì àìèèýðäýí áèðè èèìè èèðèðàè àòìýñèíè öçý ÷ûðàðûð. Èàèèí íí-èàðûí ýüý ìèèéýðè èèèðàèè ìý ìýèèèð. Áýçè öýäãèãàò÷úèàð ííèàðûí Àçýðáàéúàí ðàèãûííí ôîðì àèàð ìãñúíàà ðíèóíó àèããýò ìýðëý-çèíäýí èýíàðáà ãíèèð; àèýýðèýðè èñý, ýèñèíý. Áãèý èè, Í.Úý-öýðíàà ýþðý, Àçýðáàéúàíàà ðððèèèèè ðòíèè -ìýäýíè ñèñðà ì èèìè ìþèýýìèýí ìýñèíèí áèðèíúè ìýðüýëýñè ãûî÷ãã ìýðüýëý-ñèàð àý ííóí ðèèðèíúý, áó ìýðüýëý öýðìèèýíí á.ý.Í ìèèèèèèèí íðòàèèàð - á.á. Í ìèèèèèèèí ñííóíàäýè íèáí àþàðò ýüàòý áàèð (10, s. 35; 9, s. 4). Èàèèí ìöýèèèèèè ðàçúèàð ìã ìòìèèí áàèèè. Úýð èáèäýí ýãäýè, ííà ýþðý èè, áó àþàðäý ðððè ôîíèóìèàðûí àðáñúíàà ðòíèè àèòòàðáíñèàñèèà í äýäýð äýðèí áàèèèè èè, áó àà àèè äý þçóíò ýþñöýðìèè íèíóí. Áó ðòñòñýí íúóç äý ãûî÷ãã ôîíèóìèàðûíà àèããèð. Ìàùìóã Ààòüàðè íúóç äý ãûî÷ãã àèè-èýðèíè àèýýð ðððè àèèèýðèíäýí áèð ÷îð ðòñòñèèèèèèèèè èèý öýðäèý-íýí, þç àðàèèàðûíàà èñý áèð -áèðèíý èàðûí íèáí èèè àèè èèìè ýþñ-öýðìèè äý úý ì äý, ííèàðûí áèð àèè áðóíóíà ààòèè àòìèàèè èè, ìýùç áãèý íðòàèèè ðòñòñèèèèèèèèèèè ýþðý, íúóç-ãûî÷ãã àèèèèèèè èèý Àçýðáàéúàí àèèè ÷îð íðòàð äý èàðûí àèèèýðàèð (13, s. 55). Àèýýð öýðöäýí, ýþñöýðèýí ìýðüýëý ìèí èèèèè áèð àþàðò ýüàòý

āāēð. Áó āpāð āāōēēēīāy āūī÷āā ōīīēó īēāðūīūī þçō āāōēēēīāy
 āēð nūðā āyēēōēēēēyð āāø āāð ī ēøāēð. Nēēðēyðēy áēðýy Āçyðāāēúa-
 íā ēēē āōūī āāyī āūī÷āāēāð ūóīēāðūī ðyðēēāēīāyēē āūī÷āāēāðāāī
 āīððīīīēīāē (īīēāðāā ī īīāīēīēā āāðūūūū ī āēāāīā ýyē ī ēøāē),
 āēē āy ī yāyīēēēyð ðōñōñēēēyðēyðēīy ýþðy ðyðāēyī ī ýēē ēāē.
 Āāøēūāāñ ēñy, áīðēē āpāðāy āūī÷āā āēāīāīðēīēī þēēy ī ēçāy
 āīāðūūū āōīīñ īēāōūóíó ñþēēy ī ýē ēāīēūø ðēēðāēð. Áēç ēāēīūç
 īīēāðūī yðāçē ī ēçy āðūā āyāē ī āyī íðóóç āò ī ýñēīē ðyñāēā āāy
 āēyðēē.

Āūī÷āā úy ī ēēēyðēīēī āēīē ēīāīúēāðū, āāyð -ýīýīýēyðē áēð
 nūðā úyūyðēyðē ēēy Āāðāç Āēāāīēēāñū ēēy ðñ-ðñy āøøð. Nððā-
 áīíóī ī ýēó ī àðūīāāī āēāāīēāðūī Ýōīýø āēēāūū Ūāēēīñā, ýþē
 āēēāūū Çāñy āy áē āēēāūū Nāēāīāēā ñēðāēēø āò ī ýyēðē áēāūī īēóð
 (246, XI, 7). ßē -Ēāðēñē, Ēāí ýē -Āýðāē, Ēāí Ēēēāñ āūī÷āāēāðēā
 ēē ī āēēāðūī ýōīýøy ñēðāēēø āðāēēēīē ēāçūð; áóíā īīēāðūī óē-
 āóçēāðā ñēðāēēø āðāēēēīē āy ýēāāy āò ī ýē īēāð. Áó āāðyāy ßáo-
 ē-Ōēāā ēāçūð: “Ēó ī āīēāð āñððīēīýēēā ēēy ī ýøūóē īēóð, óēāóçēā-
 ðūī ýþñðyðēyðēīāyī ēñðēāāy āāð āy īīēāðā ñēðāēēø āāðēyð
 (178, s. 110). Áóíóíēā ēāīāøū, āūī÷āāēāðāā ýúāāā ēóēóó āy áó
 ēīāīúēā āāūēū āāø ēīí ī āēāð āīēóē ī āñū Āāðāç Āēāāīēēāñūīāā
 āā ýāīēø ēāēūē ī ūāū. Ēāçūēū āāēīāāēēāð, ī úó ī ēyāyī āēāāī āy
 āð ī ýīē āāēīāāēāðū áó yðāçēāy āēēāūēāðā āy ýúāāāēēāðā áòð-
 ūāēēýē āīēóē ī āñū ūāāāūīāā ī ýēó ī àðēāð āāðð (262, s. 188).
 Āāðāç Āēāāīēēāñūīā āēā āāø ēīí ī āēāð þç ðāðēūē ðōñōñēē-
 ēyðēðēīy ýþðy āāøēūāā īēāðāā ēēē āðóíā āāðēē āāēēy āēēyð.

1) Āāðāāūū āóçōīāyī āy ēē÷ēē Āāðāāçūī ýōyēyðēīāyī
 āøēāð āāēēyī āāø ēīí ī āēāð; (97)

2) Øā ī āāð ðāēīíóíāā Ōūīñēū yðāçēñēīāyī, Īēðñāð ÷āēū
 ñāūēēēīāyī āøēāð āāēēyī āāø ēīí ī āēāð (261; 263; 264; 290).

Øyððē īēāðāā Āāðāāūū ēīí ī āēāðū āāēāīāūðāūāūū ī ūç áē-
 ðēīúē āðóí ēīí ī āēāð āāūā īðē ī èðēā ýþðēy ī ý ī āēēēāēð. Īīēāð

èèè ààòùwààí àðòàèè àpàð nêèò éíí ì àèàðùíú òàòùèààùð. Í íèàðùí
 àðàñùíàà ÿñàñ òýðä ÿèèýðèí àýçèèéýðèíäý þçòíó ýþñòýððð. ßýýð
 nêèò éíí ì àèàðùíàà ÿèèýð ààðùí òçýðèíäýàèðñý, Æàðàààù éíí-
 ì àèàðùíàà ÿèèýð ààèðè-òýàèè øýèèèäý àèðñýèäýí ààèàíàðàà ñàí-
 èè áóà ààèð ì èø èè ì è éóðàðù óçààùè ì ùòàùr (97, øýèèè 1-2, 4-5, 9,
 13-14). Æàðàààù éíí ì àèàðù àðà ì ùçùí IV ÿñðèíèí ññíó V ÿñðèí
 ýààýèèýðèíäýí òà Æààííèèàíùí ýðýàèýð òýðýðèíäýí èøùàè ààèè-
 ì ÿñèíý, éýíè VII ÿñðý àýäýðèè àpàððò ýùàòý ààèð (97, s.13).
 Òýààèèààð÷ùèàð áó ààèèèýðèí éàðèè òàðàèòàððèíè ààèà ààèð. ßýýð
 áàèýàèðñý, áàèý éíí ì àèàðùí ààùà àýàè ì àpàðèèýðäýí àíéóé-
 ì àñù òèèðèíè èðýèè ñðð ì ýè íèàð.

Èèèíùè àðóí Õùíùñèù éíí ì àèàðù ààèàíàùðàíàùù ì ùç áàèèèýèýð
 àùí÷àà éíí ì àèàðù èèý àèð ÷íð úýùðèèýðèíý ýþðý ñýñèýíèð. Áàèý
 èè, Õùíùñèù, ×ùðàùèù àý Æàùèíèàíùàà òàíùèàí ùàèèýèèýðäýí úýð
 èèèèè òçóí ñà÷ ùþðòèò èèý òýñàèð ààèè ì èøàèð. Áó, òððè ì ýäýíèé-
 éýòèíèí ààèèùà àðèàóòèàðùíààí àèðèàèð. Æààí òàððèò÷èèè Ì íèñàé
 Èàùàíèàèèù òððèèýðè “ùþðòèò òàèè” ààèàíàùððð (4, s. 174).
 Úýíóàé Ðòñ ÷þèèýðèíèí àùí÷àà ààø áàààèàðùíùí ýèñýðèèéýðèíäý
 áàèý ùþðòè ààèäý àèùí ì ùòàùð (215, èèèòñððàñèèèèèèè). Õùíùñèù
 éíí ì àèàðùíùí àèð àèñíèíäý ÿèèýðèí àýçèèéýðè áàèýàèð-ñíè ýè
 ñèíýäý, òðýè òçýðèíäý, ñàù ýè ààðùí òçýðèíäýàèð. Èàèè èè
 áàòùwàà úýð èèè ýèèí þíàà òóóòè ì àñù òýñýààòð éàðàíùð. Í íèàð
 àýàè ì òððè àý àùí÷àà éíí ì àèàðùíààí ííóíèà òýðàèýíèð èè,
 ýèäý ùà ì òóóòè ì à ìòàùð. Õùíùñèù éíí ì àèàðù àùí÷àà áàààèèàðù
 èè ì è èíñàí áíéó ùòíàððèòèòèíäý, àýçýí ííààí óúààùð. Áàèý
 ùàèèèýèèýðèí 10-ààí ÷íð Ìèðñààð ÷àèù ñàùèèèíäýàèð. È.Ìòíèà-
 ì àèèí “Úíùðàðèèà àýðñèèèè“íäý Æàèòàðà øýùýðè òàòùèèàíùð (5,
 s. 23). Áó øýùýðèí ààù Æàèèàðà, Æàííàðà àý Æàèèàðà øýèèèíäý
 ùýíèí ì ýííáýäý ò÷ ààðèàíòàà èøèýí ì èøàèð. Á.Á.Áàðòíèàà ýþ-
 ðý, áó øýùýð Ìèðñààð ÷àèùíùí ì ýííñýàèíäý éàðèèè ì èøàèð. Íèà
 áèèñèí, øýùýðèí ààù È.Ì òèèàðèí ýó ì àí àòàèèè èè ì è, “ààðààð”

áóíèè òàðìèíè èëÿ áàùèùáàð (256, s. 140) Åàðãàðèàðúí àùí÷àã
 êðèóíäÿ íèì àñù ùàããùíàà òèèð àðùã ÿðñòÿðèè ì èðàèð. Õúíùñèù
 éíí ì àèàðúíúí ààðãàðèàðà àèà íèì àñù ÿò ì àí ààèëÿ àèëÿð. Áó èñÿ
 áèð ààùà àùí÷àãèàðúí Åçÿðáàèúáíèà ÿí àçù àðà ì ùçúí ùòàòá-
 èàðúíàáí áàùèù íèì àèàðúíú ÿðñòÿðèð. Áÿçè àùí÷àã àèà ì áíðèÿðè
 èñÿ ñèèð àðàðóíäÿ Åçÿðáàèúáíà íòòóç àð ì èðëÿð. Ñ.Àðóðáÿéèè
 Cetisu Yedisu äÿ Åàçàðùñàí, Ùÿíóáé Ñèáèð, Õóàà, Ìííãí-
 èòñàíúí ààð ùàèéÿèëÿðèè òàùðèààáí áó ì ííó ì áíðàè ààèäÿèÿðè
 ùÿíèí ÿíÿíÿíèí ààðúéùùèàðù íèáí ùóí, ñàáèð, áóèãàð, òÿçÿð äÿ
 ñ. òððè êð÷ÿðè òàèðàèàðúíúí þèëÿ ì èçäÿ ì ÿñèóíèàð ì àñù äÿ éàðèè
 ÿùàèè èëÿ ààéíàèúá ààðùð ì àñùíúí ìÿðèúÿñè èè ì è, àèé ì ÿðèÿíàèð-
 ì èðàèð (65, s. 59). Ííóíèà ðàçúèàð ì àã íèàð, èàèèí ì ííó ì áíðàè
 éíí ì à ÿíÿíÿñèíèí êðèóíäÿ ààèàíàðàá áó ÿíÿíÿíè XIII
 ÿñðÿäÿ àíàðáí àóíñ àùí÷àãèàðúí äÿ þèëÿ ì èçäÿ òàíùè ì ùð
 íèáí ààèäÿèÿð èè àùí÷àãèàðúí éààëÿàðùáð.

VII-VIII ÿñðèÿðäÿ èñèà ì àèíèí éàéùè ì àñù Åçÿðáàèúáí
 ÿðàçèñèíäÿ ì ÿñèóíèàð ì ùð òàèðàèàðúí áàùèà àóíñ ùàèúíàà áèð-
 èÿð ì ÿñè éíèóíàà ì òùò ì øÿððèÿðäÿí áèðè íèáí àèíè áèðèèèí
 éàðáí ì àñùíà äÿ áóíóíèà àà Åçÿðáàèúáí àóíí-ì ÿäÿíè ñèñ-
 òà ì èíèí òíð ì àèàð ì àñùíà ÿÿðèðéá ÷ùðàð ì ùðáùð. Áó ñèñòà ì äÿ
 àùí÷àã àèà ì áíðè þçóíÿ ì ÿðñòñ éàð òóò ì óðáóð. Ààøèùàñù èñÿ
 àùí÷àã êðèèð òííèóíèàð ÿððèèàé éàèúéíñ íèì àèáí ñèèð òàèðà-
 èàðúíúí àðúíú çà ì áíú þèëÿ ì èçéí ÿðàçèñèíÿ ààðèè íèàðàá áóðààà
 ì ÿñèóíèàð ì ùðáùèàð. Áó èñÿ áàèÿ áèð òèèðè òÿñàèà áàèð èè, Çà-
 ààðãàçèéáíúí òððèèÿð ì ÿñè óçóí ì ðíñãàñèð äÿ XI-XII ÿñðèÿðäÿí
 òàèèè ÿàäÿè áàøèà ì ùðáùð (8, s. 171; 116, s. 375).

Èè àùí÷àãèàðúí Åçÿðáàèúáíà àðúíèàðù úÿíóá èñðèàà ì ÿ-
 òèíäÿí ààèèè, øè ì àèàáí áàø áàð ì èðàèð. Ñèáÿðòòÿ, Íðà Àñèèà
 àùí÷àãèàðúíúí Õÿçÿð äÿíèçèíèí úÿíóáóíàáí þèëÿ ì èçéí ÿðà-
 çèñèíÿ íòòóç àð ì ÿñèíè ÿó ì áí àð ì ÿè íèàð. Èàèèí áóíóíèà áàùèù
 ààéíààèàðúí hør hansı bir ì ÿèó ì àðù ùÿèÿèè aşkar edilməmiş-

dir. Øöáúÿñèç êè, áó àðúíèàð øè ì àè èñòèää ì ÿòèíäÿ ÿñàñ êâ÷èäèÿð ìèàí Äÿðéàè äÿ Äÿðáÿíä êâ÷èäèÿðè ààñèòÿñèèÿ ùÿéàòà êâ÷èðèè- ìèøàèð. Àçÿðáàéúáíà äÿäè ì òððè àðúíèàðú Áþéøè Ãàðãàçúí äèÿÿð ààú àøúðú ì èàðú ààñèòÿñèèÿ äÿ áàø áàð ì èøàèð, ááèÿ èè, Ãàð ðàéííóíóí øè ì àèúíààèú àøúðú ì èàðááí áèðèíè éáðèè úà ì ààð èíàè äÿ “Úóí ááèè” ààèáíäúðúð (26, s. 53).

Àçÿðáàéúáí ÿðàçèñèíäÿ äÿäè ì äþàðäÿ äÿ áðèÿí íððà ÷àúàà ì ÿñèóíèàð ì úø àúí÷àà òííèó ì èàðú àøàúúààèúèàððáúð: ààð- ààð, óðáí, èè ì àè, êí ì áí, óðón, óèàø, òÿðòÿð äÿ ñ.

Demək, qıpçaq ünsürü Azərbaycana XII-XIII əsrlər-
dən xeyli əvvəl daxil olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki,
qıpçaqların ölkəmizə nüfuzu yalnız XII-XIII əsrlərdə baş
vermişdisə, onda Cənubi Rus çöllərindən aşkar edilmiş XI-
XIII əsrlərə aid qıpçaq arxeoloji abidələri və daş yonmaları
Azərbaycanda da təkrarlanmalı idi. Lakin hələlik belə arxe-
oloji abidə aşkar edilməmişdir. Azərbaycanın bizə məlum
olan daş yonmaları Cənubi Rus çöllərinin daş yonmaları ilə
bəzi xüsusiyyətlərinə görə qohum olsa da, onlardan daha
əvvəlki dövrə aiddir. Beləliklə, qıpçaqlar öz etnik tarixinin
erkən mərhələsində Azərbaycan ərazisinə nüfuz etmişdir.

III Ô ß Ñ È Ë

Ã Û Î Ç À Æ È Æ Ð Û Í À Ç Þ Ð Á À È Ú À Í Á Ñ Î Í À Õ Í Í È Æ Ð Û

3.1. Ì Í Í Æ Í È Ñ Ò È Æ Æ Ñ Û Í Á Æ ÿ ä ÿ ð È È ä þ á ð ä ÿ Æ Û Í ÷ à Æ È Æ Ð Û Í À Ç Þ Ð Á À È Ú À Í Á À Õ Í Í È Æ Ð Û

XI-XII ÿñðëÿð ÿðçëíäÿ ääìÿê íëàð èè, òàñëëÿñëç íëàðäã Þ Í Àñëëäéà íüóç, Æûí÷äã, ùÿ ì ÷èíëí óéúóð, éàííæû, òàëàú äÿ àüàúÿðè òàéóàèäðúíí éàíè äðóíëàðú äàðèè íëìóð äÿ áóðàãà íòóðäã ùÿéàò ÿðçëíÿ éà÷ ì èðëÿð (116, s. 377). 1054-úó èèäÿ ðóñ ñÿëíàìÿëÿðè èè äÿôÿ Æûí÷äãèäðäáí äÿùñ ääÿí èè ñÿëúóã òóðèëÿðè Àçÿðáàèúàíú àñàíëùãèä ÿëÿ éà÷èðäèëÿð. Àçÿðáàèúàí òóðèëÿðè, ì ñúðàãàí áóðàãà éàðàéàí íüóç òàéóàèäðú ñÿëúóã òóðè-ëÿðèíëí ñíëäàðèäðú èàèëÿð. Ííëàð, ùàãäëÿ áòòóí Ýóíáé Ààò-äàçúí ì òñÿë àí ÿùàèèè Àèçàíñ äÿ äð ì ÿíë-ÿóðúó òÿùààòçóíÿ äàððú ñÿëúóãèéóèàðà þçëÿðèíëí òÿáèè ì òòòÿðèè èè ì è äàòððàùèàð. Áóíäàí äàðäà áèð-áèðè èëÿ àèàèðìÿëäÿ íèáí Ðÿäããàèèëÿð, Øÿãããàèèëÿð, Øèðäáíðàùèàð äþàëÿðèÿðè ñÿëúóã àíðóíëàðúíà äàððú áèðèÿðÿ áèè ì ÿàèèÿð (4, s.215).

Ñÿëúóã èìíàððàðèóóóíóí Æòäðÿðèè äþàðóíäÿ Äÿðè-Æûí÷äã ÷þèÿðèíëí Æûí÷äã òííëóíëàððúíí Àçÿðáàèúàíà íòóóç àòìÿñè éòðëÿè ùàèäà íèà áèè ì ÿçàè. Ñíí Æûí÷äãèäðúí Àçÿð-áàèúàíà àðúíëàðú áó èìíàððàðèóóóí òÿíÿççòèò èëÿ áàùèùàð. Àãéà ääÿè èè, íüóçèàðèä Æûí÷äãèäðúí ì óíàñèäÿðèÿðè áó äþàðäÿ áèð ì ÿíáèù íë ì à ì ùàùð. 1071-úé èèäÿ áàð áàð ì èð Ì àèäçÿèð áó-ðòò ì àñúíáàí äÿùñ ääÿí ÿè-Áóíáàðè Àèçàíñ íðáóñó òÿðèèáèíäÿ ðóñ, ÿóðúó, ààòàç, òÿçÿð òàéóàèäðú èëÿ éàíàðú Æûí÷äãèäðúí àà íëàòúóíó ÿþñòÿðèð (237, s. 194). ßè-Ûòñáéíè èñÿ áàëÿ áèð ì ÿéó ì àò áàðèð: “... Òàðÿç ì áàèèè àèéà ì ààèàùðàù, Ì àèèè Ààóà Òàðÿç ì ÿ éíèà äòðàò äÿ áèð ùÿòòÿ ÿðçëíäÿ Òÿçÿðÿñíè òóðàó.

Ñîíðà î Êöðýýíú ààèðýñèíè þçöíý òàáá àòàè äý òàçèèèèý àèýýð àèèàèýòèýðäýèè çýðýðèýðèíý äý ñààèíàè. Ñîíðà î íà àùí÷-àà ý ì èðè àíðèàó äý î, Ààóáóí òýñèðè èèý èñèà ì ù äýáóè àòàè äý àíúó ì íèäó“ (237, s. 43). Ýþðöíäðèö èè ì è, àùí÷-ààèð ùà÷ äý ùý ì èòý ìúóçèàðèà áóðóð ì à ì ùèàð. Ííèàðúí ì òðòýðèà íèäóúó àíèàð àà íè ì óðäóð.

Ñóèðáí Ìýèèèàùúí þèò ì öíäýí (1092-ùè èè) ñîíðà àùçù-ðàí àðà ì òùàðèäýèýðèíèí íí èèäýí àðòúà ñððýí àþàðò Ñýèóáà àþàèýðè òýíýççöèöíöí ààðèàíúúú àíú ñàéúèð (7, s. 15).

Õï ÿñðèí ýàäýèèýðèíäý Äýðäýíàèí áóè ààçàðúíàà ñàòúí àèúí ì ùò àùí÷-àà òððèèýðèíèí áóè ñèðýðè èèý Äçýðààèúáí úý ì èè-éýðèíý ààðèè íè ì àñú òàèðèàðú ì ýèó ì áóð. Áàèý èè, XII ÿñðèí ýàäýèèýðèíäý ñîíðàèàð Äçýðààèúáí Àòàäýèèýðè àþàèýðèíèí àà-íèèè íèàúàä Øý ì ñýäàèí Áèäýíèç áóíà íó ì öíýäèð. Íðòà ÿñð ì öýèèèèèýðèíäýí Ìèðöííä (1433-1498) “Ðþàçýò ýò-ñýòà” äý ííóí íýäýñè Õííäý ì èð (1475-1536) “Ùýáèá ÿñ-ñèèàð” ÿñý-ðèíäý Áèäýíèçèí ýýíúèèèè ùààñúíàà ýððàðèù ì ýèó ì àò áàð ì èðàèð.

Ìèðöííä èàçúð: “Ì ýèó ì àðèù òàðèò÷èèýð òýäýð áàððèèèè èè, àùí÷-ààèàðúí þèèýñèíäý äýäè ì ÷àùèàðàà áàèý áèð àäýò áàð èàè: ýýýð ùýð ùàíñú áèð òàùèð áèð äýòýéý áùðò áóè àèñàèèù, ííèàðú ñàòàí èàèíúç íðóç àíñàóçóíóí íóèóíó àèðð, áùðòúíúíú íóèñóç áàððèàè.

Áàèý íè ì óðäó èè, ñóèðáí Ìàù ì óáóí ùàè ì èèýðè àþà-ðöíäý (1118-1131) áèð áóè àèàáð÷èèè íðóç àíñàóç áóè ñàòúá áùðòúíúú áóè ò÷öí íóè ýþòòð ì ý ì èðàè. Ùý ì èí áóè àà èþíäý ì-ñèç äý ÷èðèèí Áèäýíèç íè ì óðäóð. Òàùèð áóèàðú àðàáàèàðà àíè-àòðàðàà Èðààà ýýðèð ì èðàè” (7, s. 43). Áó ì ýèó ì àòààí àéàúí íèóð èè, Øý ì ñýäàèí Áèäýíèç áóè èè ì è ñàòúèáí èáýáíý àùí÷-àà íè ì à ì ùèàð, áàèý èè, ùýòàà áùðòúíúú áóèóí íóèñóç ñàòúè ì àñú àäýò ùàèíúí àè ì ùèàù. Ýþðöíð, 1103-1116-úú èèèýð ýðçèíäý ðòñèàðúí àùí÷-ààèàð öçýðèíý èððòèèýðè ííèàðúí ì òðòýèè èíèèàðèà

Ãàðààç àðàùíà, î úò ìëÿäÿí Ãçÿðáàéúàíà ÷ÿêëë ìÿñëíë øÿðò-
ëÿíàëð ìèøàëð. Øÿ ìñÿààëí Åëäÿíçëí ñííðàëù òàëàéë áàëÿ òÿ-
ñÿààðð éàðààùð èë, àëÿÿð áóë àùí÷àãëàð òàçëëëÿ àçààëùà ÿëäÿ
ãäÿ äÿ úÿ ìëëéÿðäÿ þç øÿðñë êàëòëëéÿøëÿðë ñÿàëëéÿñëíäÿ ì þà-
ãà òòàà àëëððàëëÿð.

XII ÿñðëí èëëíúë éàðùñííàà áó íðíñàñëí, àùí÷àãëàðùí áóë
ñëòÿòë ëëÿ Ãçÿðáàéúàí úÿ ìëëéÿðëíÿ íóòóç àò ìÿñëíëí àààà ì
àò ìÿñë áàëÿ àëð òàëòëà ÿñàñëàíàùðëà àëëÿð èë, XII éóçëëí ààùë
øàëðë Íëçàíë Ýÿíúÿêë áóë àùí÷àã àààùíú ëëÿ áàëÿí ìèøàë. Àùí-
÷àã àùçù Àííàã Äÿðäÿíà ÿìèð òÿðÿòëíäÿí øàëðÿ áàùùøëàí-
ì ùàù (116, s. 378 ; 84, s. 484, 486).

Îèà àëëñëí, àùí÷àãëàðààí òÿñÿððòòàòàà èø÷ë àòàäÿñë èë ì è
ëñòëòàäÿ áàëë ìèøàëð. Èàëëí ííëàðùí éóëñÿêë àþéòø ìÿùàðÿòëíë
íÿçÿðÿ àëàðàã, àäÿòÿí ííëàðààí ùÿðàë áòäÿ èë ì èëñòëòàäÿ áàëë-
ìèøàëð. Îíííë èñòëàñííààí ñííðà ìÿìèð ààù ëëÿ Îëñèð äÿ
Ñóòëéààà Ñëéúàëëÿðÿ òëàìÿò àäÿí àùí÷àãëàð áóíà íóòó-
íÿàëð. Áàùààà òëàòÿòë àþàðòíäÿ Îðà Àñëéà àùí÷àãëàðùíú òë-
èàòÿò àíòóíóíàà òëàìÿòÿ ÿþòòòòë ìÿñë äÿ ìÿéò ìàðð. Óóéó-
íëëÿð (Tolun oğulları) àþàëÿðëíëí áàíëñë Ñùìÿà éáí Óóéóí
("òóéóí" òòðëúÿ "àíëóí", éÿíë áòòþà àé ààìÿêàëð) òòðë ñÿð-
ëÿðäÿñë èàë; IX éóçëëí ÿàäÿëëÿðëíäÿ ííóí àòàñíú Áóòàðàààí
àëÿÿð êþëÿëÿðëÿ àëðÿ þäÿíëëÿí òÿðàùí òÿðëéà ùëññÿñë èë ì èÿ-
òëð ìèøàëëÿð (86, s. 75). Ñùìÿà éáí Óóéóíóí ùàëë ìëëéÿðë êþëÿ
òòðëëÿðäÿí òÿøëëë íëóíìóø àþéòë íðàó öçÿðëíäÿ ààëàíùðàù
(86, s. 75).

Áóðààà àëð ààùà êþëÿëëëí øÿðòë òàðàëòàðëíë áàëéà àò ìÿêë
èàçùíàùð. Îðà ÿñðëÿðëí ìàððëàððàë áóë÷óéóúó áóëààðëùà àþà-
ðóíó êëàññë áóë÷óéóúó ëëÿ ìòààëëñÿ áàëë ìÿçàëð. Øÿëúÿ ííó
áàëéà àò ìÿêë êëòàëÿðàëð èë, Ùà÷ àëð áóëààð àþàëÿðëíäÿ íðàó
áóëëàðààí òÿøëëë áàëë ìèøàë. Àùí÷àãëàðùí êþëÿëëë íííëíàë òà-
ðàëòàð ààøúëùðàù. Îíëàð ñàäÿúÿ þç àùàëàðùíú ààë ì èòëà ìÿòëíäÿ

íeóá ííàáí áóíóíèà àñùèù èàèèýð.

Úýíóáè Ðón ÷þèèýðèíäýí äý Øèì àèè Áàðãàçäáí ãùí÷ãã òííeó ìèàðù Áçýðáàéúáíà éàéíúç èþèý ñèðýðè èèý ààðèè íèì óð-äòèàð. Ñ.Áðóðáyéèèíèì àðàðäùð ì àèàðùíäáí áéäùí íeóð èè, Äýð-áyíá ý ì èðèýðè ðèðááíðàùèàðèà ì òáàðèçýäý èþ÷ýðè ãùí÷ãã òàèòà-èàðùíúí èþ ì ýéèíäýí èñòèòàäý äàèðäèèýð. Áóíà ýþðý äý, äãéðè-ì òñýè ì áí ãùí÷ããèàð òýðýðèíäýí þèäððòè ì òð ðèðááíðàù Áððè-áóí áèð éàçùäà “øýùèà” äàèáíäùðùè ì ùðäùð (65, s. 125). Áó áàðý-äý ýððúó äàéíäùù äáèý ì ýeó ì àð äãðèð: “Úý ì èí ýóíèýðäý (éý-íè 1120-úè èèäý) Øèðááí äý Äýðáyíá ùàèè ì èýðè òíäãðøáóèàð, Áððèäíí þèäððòèäò äý ðèðááíèùèàð ãùèùíúäáí èã÷èðèèèè” (139, s. 339).

Øèðááíðàùèàðùí ñàðàé ðàèðèýðè íèì óð Õàãáíè äý Õýèýèè Øèðááíèíèí ýñýðèýðèíèí àðàðäùðùè ì àñù ýþñòýðèð èè, Øèðááíðàù III Ì ýíó÷þùðóí ùàèè ì èéèýðè àþáððóíäý ãùí÷ããèàðùí òñèáíú èàòù-ðùè ì ùð, ÷íòeó ãùí÷ãã ãùèùíúäáí èã÷èðèè ì èðàè. Õýèýèèèý ýþðý Ì ýíó÷þùð èðäýñèç ãùí÷ããèàðù Èðäã Ñýèúóäèèýðèíèí èþ ì ýéè íèì äàáí òàáá ääý áèè ì èðàè (65, s. 132).

Àððùã ýþñòýðèèèèè èè ì è Äýðáyíáèí ãùí÷ããèàð òýðýðèíäýí ì ýñèóíèàðäùðùè ì àñù òà äýäè ì äýí áàð äãð ì èðàèð. Õýñàäòèè äãéèèèèè èè, 1124-úó èèè àíðäèèäý IV Áäàèèè Øèðááíà éòððò çà ì àíú Øàáðáíäà í, Äýðáyíá ý ì èðèíèí èí ì áíäáíèùùú àèùíäà áòððòáí ãùí÷ããèàðèà òíäãóð ì óðäóð (65, s.131).

Ýþðóíóð, áó èèè ãùí÷ããèàð äèè äý ì ýíøýúý ííèàðà áàùèù íèáí Øèì àèè Áàðãàç äý Úýíóáè Ðón ÷þèèýðèíèí ãùí÷ãã òíí-èó ì èàðùíà ðèðááíðàùèàðùí òàááèèèèèíäýí ÷ùð ì äã ò÷óí ì òðäùèýðè àð ì èð, ñíí ãùí÷ããèàðùí áèð àèñ ì è íýðèúýäý Äýðáyíá èã÷èèí-äýí Áçýðáàéúáíà äàðèè íèì óðèàð. Èàèèí ííèàðùí èðäýñèçèèèýí ÷íð èã÷ ì ýäýí ñíí äíèóéì óð äý ííèàð Øèðááíà òàáá äàèè ì èðäèèýð.

Ðç ùý ì òàèòàèàðùíäáí ùýðàè äòääý èè ì è èñòèòàäý ääýí

Ì èñèð ì ýì èðèèýðè èè ì è Àçýðáàéúáì ààáýééýðèíèì äý ãüí÷ãã òàéòàèàðüíü þç ãîðóíóíàà òèà ì ýòý ýðòððàðèèýðèíè ýó ì áì àò- ì ýè íèàð. Áàéá àò ì ýè èàçü ì àüð èè, Àòàáýé Áèäýíèçèýð ýñàñýí íüóç òàéòàèàðüíü ùýðáé ãòàáýéýðèíý àððàèáì ì ùèèàð. Õñòýèè íüóçèàðüí Àçýðáàéúáìà àðüíü XII ýñðäý äý àààà ì àò ì èðàèð. Áàéý èè, éúàà òàéòàñüíü ýèñýð ùèññýñè XII ýñðèí èèèíúè éàðü- ñüíàà Àçýðáàéúáìà ýýè ì èð, XII ýñðèí ñîí ðòáó - XIII ýñðèí áèðèíúè ðòáóíäý Àòàáýé Áèäýíèçèýðèý áàüè ùààèñýýðäý òýàè èðèðàè àò ì èðèýð. Ì ýèó ì áóð èè, éúààèèèàðüí ùýðáé ãòàáýéýðèíý àððàèáìàí Áüçüè Àðñèáí Áèäýíèç 1191-úè èäý Èðàà ñýéúóã àðà- èýðèíäý ÷ããðèèè àò ì èð äý þçöíò Àçýðáàéúáì ñòèàíèèüíüí ùþè ì ààðü àèáì àò ì èðàè. Éúàààáì ààðàà Àòàáýé Áèäýíèçèýðèí òèà ì ýðèíäý áýèàèèè äý àòðàð òàéòàèàðü àà íè ì óòáóð (5, s. 351).

Àçýðáàéúáì Àòàáýééýðèíèì äüí÷ããèàðáì ùýðáé ãòàáý èè ì è èñèòàáý àò ì ýñèíý ýýèèíý, ííèàðüí àðüñ Àçýðáàéúáìüí ñàèèíèýðè íèáì äüí÷ããèàðáì éààðýò íèàóúóíó ýó ì áì àò ì ýè íèàð. Áàéý èè, Áèäýíèçèýðèí Øè ì àèè Áàðààç äý éà àèýýð ýðà- çèèýðäýí äüí÷ããèàðü äýäýò àò ì ýñè ùàããüíàà ùã÷ àèð ì ýèó ì àò éíðàóð. Áó ì ýñýèý ùàããüíàà Á.Ç.Áì÷ããããçà éàçüð èè, ýóðüò ÷àðèàðü èèý ì òòòýðèã íèáì äüí÷ããèàð äòð ì ýí èè ì è äý àðèòò ì àèàáíüíàà ÷òüò àò ì èðèýð. Ì ýñýèýí, Ýòüòñòàíèà àòð ì ýí olan Ýýíóáè Àçýðáàéúáì, Ýýíúý Àòàáýééýðèíèì, Áýðáýíä ýì èðèíèì ãîðóíóíàà ÷íðèó äüí÷ãã òèà ì ýò ààèðàè (284, s. 343).

Õíóíèèééýðèý, íüóçèàðáì òýðàèè íèàðàá èííèðàò äüí÷ãã òàéòàñüíüí XI-XIII ýñðèýðäý Àçýðáàéúáì ýðàçèñèíäý ì ýñèóí- èàð ì àñü ùàããüíàà ãàéíàãèàðàà ì ýèó ì àò éíðàóð. Áàéíàãèàð äüí÷ããèàðüí ãàèðè-ñààèò ýòèèý ùàíüíàà Àçýðáàéúáìà íòòóç àò- ì ýñèíè ñþèèý ì ýéý è ì èáì áàðèð. Áóíà ýððý äý, èííèðàò äüí- ÷ãã àòííñò èèý áàüèò òííííèèèèèèè ýñýðèí ýèñýðèèéýðè ààüà ýàáýèè àðàðý àèà íèà áèèýð.

Áàéíàãèàðàà þç ýèñèíè òàì ì ùò áòðóí äüí÷ãã éòðòèèýðè

nîí íyòéúyāy Āçýðááéúáíðà ííèàðúí ìyüéóá áàèëýðýê âíâóë-
 ì àñú èý áàøà ÷àò ì ùøáúð. Àèç êí ì íàèò áúí÷àâ òííéó ì óíóí XI-
 XII yñðëýðäy Āçýðááéúáíúí ùýð ùàíñú àèð ýðàçèñéíäy éàðëýø-
 ì yñê äý áóðààà ààè ì è ì yñêóíéàø ì àñú ùàâáúíàà ààéíàãèàðàà
 êííéòàò ì ýéó ì àèà ðàñòèàø ì àáúâ. Qúí÷àãèàð ò÷óí öüòðñòç
 íyòéúyëýí ì èø éòðòøëýðäyí áèðè 1174-1175-úè èèäý áàø áâð ì èø-
 àèð. Øèðàáíøàù Àòñèòàíúí ýòðúó ÷àð áàè èëý ýèàãýëýðéíè èèñ
 àòàèðýí “Éàððèñ ñòíàðéàá””àà ýðñýððèèð èè, Äýðäýíá öýçýð-
 èýðè (éý’íè áúí÷àãèàð – Ë.ß.) øèðàáíøàùú ñúòúøáúðáúáàà í, ÷àðà
 ì òðàúéýò àòàè. ×àð éóíàí (éý’íè Àèçàíñ) è ì íàðàòíðóíóí
 ààðààøú Áíàðííèèè äý þçò èëý ýðòððàò äý Äýðäýíäýäýê ýáàèá
 ÷úòáú, Ì óèéòð, Øàðàáà ì à äý Øàáóðíí øýùýðéíè òóòàó... Øýùýðè
 áíúò ì ó øèðàáíøàùà áâðàè” (65, s. 140).

Ýòðúó ñýéíà ì yñê ðòñèàðúí äý áúí÷àãèàðúí éòðòøò çà ì áíú
 Àòñèòàíúí êííàíàáíèúú àèúíàà àèðýý ùýðýëýò áäýí øèðàáí-
 ýòðúó áíòóíóíóí äýëýáyñèíäý áàøèúáà éàðè ýòðúó ÷àðú Ýáíð-
 ýéëý äý Áíàðííèèè áâðèð. Õàààíè Ì Àòñèòàíà ùýñð íéóí ì óø ò÷
 ì ýàùèééýñèíäý áó ùààèñýäýí áýùñ àò ì èøàèð. Áóðààà Õàààíè
 áóèáóð ðòñèàðúí 73 ýý ì èäý qıřçaqların Đóéíàñ áààñúíàà èà-
 òúíèàø ì àñú, ñííðà èòð áíéó éóðàðú öçýðýê Ëý ì áýðàíà ÷àò-
 ì àñú ùàâáúíàà ì ýéó ì àò áâðèð. Áéíè çà ì àíàà áúí÷àãèàð Äýð-
 áýíàè äý ííàáí úýíóáàà Øèàðáíú òóòòèàð. Ýððòíòð, áóíóíéà
 áàùèú Àòñèòàí ýòðúó ÷àðú III Ýáíðýéëý ì òðàúéýò àò ì èø, ýòðúó-
 øèðàáí áíòóíóí àèðèèèäý áóèáóð ðòñèàðú ýç ì èø äý ííèà-ðúí áí-
 íàí ì àñú èñý áàð ì ààáúíí áàèè ì èøàè. Áúí÷àãèàð àà áíâóè ì óø,
 Øààðáí äý Äýðäýíá Àòñèòàí òýðýòéíäýí àèúíàðàà éáíèäýí øè-
 àáíøàùúí ì öèéóíý áàè ì ùøáú. Àòñèòàíúí ùàèè ì èéýòè àðàðóíäý
 ýí ýùý ì èééýòè ùààèñýëýðäýí íèàí áó éòðòø ùèúè òýãàè ì è èëý
 570-úè, ì èèàè 1174-1175-úè èèäý áàø áâð ì èøàèð (65, s. 141).

Éý’àéí èè, áúí÷àãèàðúí Āçýðááéúáíà ì òðòýèèð éíèèàðèà
 íóòóçó íyòéúyñèíäý XI-XII yñðäy äý ííèàðèà áàùèú òííííè ì èýð

þeÿy í eçay í áeáaía ýyey áeeyðæ. Èæeí í íeaðúí yñnyðeéeyðe
 áàùà yââyêêe âpâðy àeáæð. Åçyðáæúái yðaçeñeíay XI-XIII
 yñðeyðy àeá ãúí÷ãææðeá áàúeú ððôáíeíjè í yäyíeéeyðeí, ùááæy
 ùyð ùáíñú í ááæe í yäyíeéeyðe áàeúæaðúíúí íe í à í àñú àà òe-
 ðe í èçè ðyñæeá áæð.

3.2. Åúí÷ãææðúí Ýðúóñðáía èp÷ððøe í yñe äy í íóí í yðeúyeyðe

Åúí÷ãæ æéðæaðúíúí Ýðúóñðáía èp÷ððøe í yñe, Åóðóúó
 Äææeä ðyðyðeíayí íðáo eñeäùaðúíáa äy í yðeyçe ùæeè í eéeyðeí
 í þueý í eyíæðeè í yñeíay í íeaðáaí eñeðáay áæeè í yñe òæeðú þoyí
 yñðäyí áyðe ýðúó ðæðeð÷eeyðeíeí yñyðeyðeíay eðúæeáíäúðúe í ää-
 áááúð. Íðoà yñð ýðúó eáčueú í ýíáyeyðe ãúí÷ãæ í yñyeyñe eey
 áàúeú ÷íð í òuò í äy í àðáæú í ýeò í àeæðeá çyíyíæð (66, s.
 17). Øðáuyñeç èe, ãúí÷ãææðúí Ýðúóñðáía ýyeeøe Åóðóúó Ää-
 æeäyí ðæeè yââyêêe âpâðy àeáæð. Åúí÷ãææðúí äyæe í äy
 åðeyí íðoà ÷äúää Äaðåaç àðáúía íóðóç ào í yñe ùääãúíáa àðúä
 äáíúðeè í úðáúð. Áóía eáeíúç í íó yæaäy ào í yê eáčú í áúð èe, Ää-
 æeæeí íeéy í yùç ãúí÷ãææðúí äyâyò ào í yñeíayí áyùñ ääyí
 “Èaðøeñ Ñôíðåááa”àa ýþñyðeèè èe, ãúí÷ãææðúí äyðeyðe ýð-
 úðeyðy eáðú í ýeò í eæe. Äá í yê, í íeað XII yñðeí yââyeyðeíay
 ãúí÷ãææðeá èe äyðy øçeyð í y í eð, yââyêêe âpâðeyðäy í íeæðeá
 eáíàøú eàææaðåá äâyò-yíyíyeyðe eey ðáíúð íe í óææeð.

Åúí÷ãææðúí Åóðóúó Äææeä ðyðyðeíayí Ýðúóñðáía äy-
 äyò áæeè í y ñyáyæyðe æèð íá÷y ððóíà âpeóíð. Èeè ípâáyäy,
 þeÿy àaðøeíay í yðeyçeyðæðeè í eð âpâeyð ùæeè í eéeyðeíy áàðú
 eñøeäa í yðeyí í eð í òðæeð æoââyeyð ùyey ýóúeo eæe. Þçááøúía-
 eúua æeð í úð eðe ýðúó òáíåæeðúí - æeááóeæð þç è í -ðeæçæaðúíúí
 eðeðeè í yñe eey áàðúð í ää eñoy í eð, ùyð úðð äåñeðyeyðey í óáððeçy
 àíàðúðáúeð. Óçäýþðyí Äææeä þç àaðeè æø í ýíey-ðeíy áàðú

òàðéúé ãöââyäyí-ãûî÷ãæèððàá íèñèòàây àò ì ýêëý àèääáóèèàðûí
ãöððóóíó qûð ì àã äýððàðûíà ýýè ì èøàè (201, s. 42-43).

Èèèíúèñè, ýóðúò íðäóñó òâíäàè òííèáíòûñû ìðèíñèíèíý ýñàñ-
èáíúðàû äý áóíà ýððý äý, ùã÷ äý ùýìèøý ÷àðûí ÷àûñðùò èëý
áòòóí íðäóíóí òííèáí ì àññûí òýìèí àò ì ýê ì ò ì èóí ààèèèèè.
Ãíùðóáóð, Äààèèè òýäàèèèèè ì ýòèýñèíäý òâíäàè þçáàðûíàèùù
ì òýèéýí äýäýð äýò ààèè ì èøàè, èàèèí áó òñòóíèèèè ñàðèà ì àã
èàçù ì èàè. Áóíóí ò÷óí àëý àò ì ýê èàçù ì èàè èè, ÷àðûí òàãá-èè-
éíäý íèáí ãíðóí þç ñàèùíà äý ýóðóíý ýððý àèðù - àèðù òâíäàè
äýñòýèýðèíäýí òñòóí íèñóí. Ðèèý ààðòùñíàà áóðáí äýçèðèèèè
ùýèè àò ì ýê ò÷óí ààè ì è íðäó èàçù ì èàè, èàèèí òâíäàè Ýòúòñ-
òáííííí èàðèñààèèèèè áóíà è ì èáí àãð ì èðàè. IV Äààèè áó ì ò-
ðýèéýá íðíàè ì è áòðàèèèè èýèèèèè ùýèè àðàè. Í, 40 ì èí àèèýäýí
èààðýò ãûî÷ãá íðààññûí Òè ì àèè Äàðãàçàáí Ýòúòñòàíà èð÷òð-
ðù. Èð÷ýíèèè òíðíàà ñàùýèèè ààðèèè, ííèàð ò÷óí èàèèèè äý
íðèèè èàðèèèè ì òýèéýíèèèèèèèè äý ùýð àèèýíèí òçýðèíý áèð àòèù
àðèèè÷ò àãð ì ýê þàäýèèèè ãíèèèèè. 40 ì èíèèè ãûî÷ãá ãíðóíó
áòòóíèèèèè ÷àðàáí àññèù èàè äý ùã÷ íý èèý òâíäàè ñèíòèíý ààùèù
ààèèèèè. Áó àà ÷àðà àðèèè òñòóíèèèè àãðàè (190, s. 97)

Äàèè àò ì ýê èàçù ì àð èè, Òí ýñðèí èèèíúè èàðññííàà òððè-
ñýèúóã àðàèèèèèè ùýðàè èñèàùàò èã÷èèè ì èø, òà ì à ì èèý ì ýðèèçè
ùàèè ì èèèèèèèè àññèù íèáí ààè ì è ãíðóí èàðààèè ì ùðàù. ×íð ýó-
ì áí èè, ÷àð Äààèèè ààè ì è ãíðóí èàðàò ì àùà ñðàã àò ì èø ñýáýá-
èýðäýí áèðè ñýèúóã òððèèèèèèè èáíè èýèèèèèèèè ààðù ì òààðèè
ùýðàè ãöâây áíè ì àã íè ì óóáóð (190, s. 98).

Ãûî÷ãáèèèè äýäýò àò ì ýêëý, ýððóíóð, IV Äààèè àèýúý äý
ííèàðûí Ýòúòñòàíà ùóóó ì èàðûíííí ààðòùññííí àè ì àã ì ýññýàè
ýóã ì èøàò. ×óíèè ðóñèèè èýðýðèíäýí Òè ì àèè Äàðãàçà ñûðòùàùðè-
ì ùð ãûî÷ãáèèèè Ýòúòñòàíà ò÷óí àðèèè èýèèèèè èàè. Òýñààòèè
ààèèèèèè èè, IV Äààèè ãûî÷ãá òáíí Äððàèèí àùçù èèý ààèýí ì èøàè.

Ýóúèò íðäó IV Äààèèè Òàèèèèè äý Ä ì áíèèè èè ì è èýùýð-

eyðe æe i aa ay aaeyeeey, aoooi uyioa-oydaey ydaey-euadyyo i a-
 yendaaeuu iycadyoy ypooi i ye, aaeeuuu eny Yooduonaii aa i
 uyayeyeyi nyeuoa anueeuuuaa acaa iei aa eei i ouo i i y-
 nyeyeyde uye aoi ye o-oi eacu i eae. Aaaeei ieaieaduia aeyuy
 ay aiiio apaeoyde ei euuau aa aade eae (201, s. 43). Yoodu
 idaoono eny ao ieaieadu uyeada ea+edi ye o-oi +id cyeo eae,
 aaaaaoe aynoyde +ada aa i aaaa aaeae. 1117-ue eey au-
 +aaadu Yooduonaii ep+ode i yne ydyoyneiaay aao aadyiey ao
 aadu i aa i aaayoyeaeaaed. Aaaeei aded+ene i yeo i ao aadod
 ee, iaeeaoeay eodoy uacuadeai Aaaey aay aed oyayd +adu
 ee, aaaaae ad eodooi yaeueiy ieo aii aadonuc uanaa
 aadey (139, s. 333).

Aaaeei ep i ye o-oi au+aaada i oduyeyo aoi yne oyna-
 aoe aeae. Aaaeyi yaay ay au+aaadu ydaey aadaynei-
 ayi aedu-aedu upi i aadead ydyoyneiaay enoadaay aae i yne oadeadu
 i yeo i aod. Aay ee, Aia Ei i ieiui i yeo i adia ydy,
 1091-ue eey Acain e i iadaidoo Aaena Ei i iei au+aaadea
 eodeaaa ia+aiayde ycy aei eae (163, s. 235-237). Ypoo-
 iod, ao ieeeyoy Aaaey yaayey au+aa oaii Adae Oadaa-
 ieaai ai cu +ade+ Aadaiaaode aay i eae (139, s. 336).
 Aoiiea, i, au+aa oaii eey yaayey eada i au iae i e oao.
 xadu na+e i oynaaoyi au+aaed oydeiy aoy i y i eae. Yod-
 uonaii i ieadu eoenye apeo i yuadyye ay oyone auueau-
 eaduui payie i yne o-oi eodeyoy ayayd ac oyey aie i aeadu
 eadu i yeo i eae (190, s. 97). Adaeu pc idaoono eey Yooduonaii
 ep+ i yey npaa aay nyaya eey Aaa i ed i iei adui 1103,
 1107, 1109, 1111 ay 1116-uu eeyday aie-au+aa eodoydeaed.
 I.O.E i ead 1111-ue eeyee eodooi yuy i eeydeie oedaydye
 au+aaadu ao eodooay i niida 1111-ue eey ay ea eiea aed
 ia+y aad nyo aae i yneie yaaay aoi yey 1112-ue eei ya-
 ayeyay Yooduonaii ep+aoeeyde i ynyoyed (172, s. 23). Eaei

Ääâëäëí òàðè÷-èñè òðííëêííóí 338 - úè èè, éýíè 1118-úè èè íê-
 äóúóíó ýþñòýðýðýè éàçðð: “Ääâëä äèéääðè ãààìèàðúíú ýþí-
 äýðýðýè äüí÷ääëäðú äý þç ääéíàðàñúíú äýäýò äòäè. Ííëäð ñä-
 äéíúý ðàçüèàðüèäð. Èäéíúç ññàðéíýðäýí þòöá ðàùàð èä÷èäè öý-
 íèí äòìýèè ðàùèð äòäèýð. Áóíà ýððý äý, ÷äð Íñäðééäéä äòèü
 ÷àíäð ýþíäýðìýèè ýìð ääéä, ñííðà þçò äý ìñèáííàðòóóòññ
 Ýäíðýè ×èííäèè èèý éíèà äöðäö...” (139, s. 336). Ääéíä
 äüí÷ääëäðú öýíóýíýè öýèèèäý ääððüèäí ì àñú ùäãäñííä, áàðèúáñú
 èñý áó ùäàèñýíèí ààð ääðìý çàìáíú ùäãäñííä äýäè ì ýèó ì àò
 ääðèð. Ðóñ ñýéíàìýèðè äüí÷ääëäð “äí Íäáçè“, éýíè Ýðúüñ-
 òáíà “äíáðéíàèäðú” ùäãäñííä ì ýèó ì àò ääðèð, èàèéí èííèðäò
 çàìáí ýþñòýðèè èð. Ðóñ ñýéíàìýèðèí ýððèý ì èè öýääèäð÷üñú
 Ä.Ñ.Èèð÷-éíä äèýð öýääèäð÷üèäð èèìè áó ùäàèñýíèí Ìííí-
 ìàðúí Äüí÷ä ÷þèóíý ääððú áòöóí ì öáððçýññèíèí òìóìè íýðè-
 úýñè èèìè íýçýðäýí èä÷èðèð (217, s. 468). Áó òèèèðèý ðàçüèàð-
 ì ää íèäð.

Êþ÷ìòð äüí÷ääëäðú ñàéúíà ýýèíúý ùý ì ýððúò, ùý ì äý
 ðóñ ääéíääèäðúíäí ííèäðúí äüðð ìéí äþéòð÷ò äý èä äèèý íê-
 äóúó ì ýèó ì íèðð. ×öíèè ùýð äèèýíèí öçýðéíý áèð äòèü äþéòð÷ò
 ääðìýè þùöýèèè äíéóèìóäðð (190, s. 97). Ùýð äèèýäý íðàà
 ùäñäàèä áàð íýðýðéí íèìàñúíú ýòìáí àðñýè, áó öýäðéäýí 200
 ìéíèèè äüí÷ä ÿàèèñèíèí êþ÷ððèèýñè ääìýèäèð. Ñ.Ä.Ìèäòí-
 éíäàèä ýððý ííèäðúí ñàéú 230-240 ìéí íèìóäðð (216, s. 96).

Ùýð äüí÷ä ìðààñúíúí 40 ìéíèèè äíðóíäáí èääðýò íèìàñú
 ðóñ ñýéíàìýèðèíäý äý ýþñòýðèèèð. Íèä áèññèí èè, äüí÷ä ìðàðóíó
 Ðíìà èäýéííèäðð ðèíèíäý öýðèèè íèóíóðäó. Áäèý èè, ùýð èäýéíí-
 ää 4500 äþéòð÷ò íèìäèü èäè. Äüí÷ä ìðààñúíúí áäèý ìðöýðýè-
 èèè íèìàñú äíèäèñúñ èèý áó òàèèèä ää öýñäèäèýíèð èè, Áèääèìèð
 Ìíííàìàðúí áèð èððòðò íýðèýññèíäý äüí÷äèä 10 ìéí èèèè
 ääðìèèäèèð (251, s. 127). Èäéíúç äþéòè ìðäó äþéòè ñàèää
 èèèè ääðý äèèð. Äüí÷äèä Ýððúññàííúí ìððýèèè äèèäèýðèíý

éàéúè ì ùòàùð. Í íèàðúí áèð ùèññýñè Äàðòèèè Êàððèèéý, áèð ùèññýñèíè Øè ì àèù Äð ì ýíèñòàíà áý Äðàðèéý, ñýðùýà çíèàùúíà éàððèýðàèðèè- ì èðàèéýð èè, þèéýíèí ñýðùýàèýðèíè àíðó ì àà í íèàðúí áýçèóýñè èàè (190, s. 97). Äàðòèè Êàððèè, éàðóó Øèàà Êöðóí ñíè ñàùèèèíäý Äðàààèäýí Äàðííè àýðýñèíýäýè ýðàçèñèíè ýùàòý ààèð. Ñèèàñè ì ýíààà “Êàððèè” òàð ì íèè Øýðàè Ýóðúòñòàíúí àèèàèðèðàè (190, s. 7).

Äòàäýðèýí ì èð Äààèà þç íèàíèàðúíú ùýéàðà èà÷èð ì ýéý áàðèàéúð. 1120-úè èèäý í, èèè àýòý Øèðààíà ùòóó ì ààèð. Áó àà- ðýäý Äààèàí òàðè÷èñè áàèý ì ýèó ì àð ààðèð. “Äààèà íðóúèóà ùýðòýñèíèí ýàäýèèíäý Øèðààíàà Äýáýèý øýùýðèíè òóðàó áý þç ÷àðèùúíúí àùçúè - ýó ì øò áý ùýð úóð ñýðàýòèý àíèàóðàó. Êàððèèéý áàèúàúà ðýèýñèè àíðóí òííèààù, ìàé àéúíúí 7-äý éáíèäýí Øèðààíà àþíàó, Êèàðààí Êóðàààíà áý Õèðàèèíà àýäýð ýðà- çèèýðè òàèààù áý äýíè ì ýòèý àíèó àíðóí Êàððèèéý áàèúðàù “ (190, s. 339).

1121-úè èèäý Õèðèèñ éàòúíèùúíàà Äèàáíðè áóðóø ì àñúíàà Äààèà ààùà ì òùò ì áýèýäý ààçàíàù. Ýóðúòèýð, àùí÷àà òððèèý- ðè, ìñàðèíèýð áý Äýðàè Äàðííà ñýèýá÷èèýðèíèí áèðèýð ì èð àòàäý- èýðè ñýèúóà àíðóíèàðúíà ààèèá ýýèàèèýð (4, s. 218). Èáí ýè-ßñè- ðèí ì ýèó ì àòúíààí àéàúí íèóð èè, Õèðèèñ éàòúíèàðàùàà ì òñýè- ì àíèàðúí 30 ì èí ýñýýðè íè ì óàóð (22, s. 149; 301, s.568). IV Äààèèèíñý 40 ì èíèèè àùí÷ààèàðàáí ààðàà 20 ì èíèèè ààè ì è ýóðúó àíðóíó ààð èàè èè, áèðèèèäý 60 ì èí ùýðà÷è àéúíúð. Áóí- ààí ýèàäý Äààèà ìñàðèíèýðäýí, Äàùùòàí ààùèèèàðúíààí, èððà- èýðäýí áý ààðàèèàðúíààí ì óçàèó àýñòýèýð òóðóðàó (190, s. 98).

Äà ì ýè, Äèàáíðè áóðóø ì àñúíúí òàèàèèíè ýóðúó àíðóíó- íóí ñàèúà ààð-ààð òñòóí íè ì àñù ùýèè àò ì èð, áó àíðóíóí ùýèèààèúè à ì èèè èñý àùí÷ààèàð íè ì óàóð. 1122-úè èèäý Õèðèèñ ì òñýè ì áí ý ì èðèèèè àðààáí ààèàùðèèàù. Õèðèèñ ýóðúòèýðèí ýèèý éà÷àè (4, s. 218). Áèý ùý ì èí èè Ä ì àíèñè áý àéúí ì ùòàù.

Áó àþàðäý Ýóðúòñòàíúí Øèðààíèà ì òíàñèäýðèýðèíý íýçýð

nàeāā. Áó ì òíāñeáýòeyð áeð ì ýíāeù íe ì à ì ùāùð. XII ýñðāý
 Ýòðúó ÷àðeùù Çāāāðāāçeéāāā éáyáíý āpāeyò èāè èè, ííóí ēíí-
 òāññeííāē ì ýíñíóāèééýòē í áeðeýðāýí òýðāeýíeðāē. Þí Āñeéāāā,
 Çāāāðāāçeéāíúí þçóíāý íēāóúó èè ìè, àeíè ðýðeý Ýòðúóñòāíā
 āāeāā íēā áeéýúýē āpāeyò éíð èāè, áó āpāðāý eñý àeí òāíāāē
 úý ì èééýðēíeí ùýéāòúíāā ì òúò ì ðíē íéíāeúðāù. Ýòðúó ÷àðeùù
 Ñýeúóāēeóēāðúí Èðāā āý Êííeā ñeððāíeùù, Àðāáyē Āeāýíeçeýð
 āpāeyðē, Āāíeð ì ýíāeéýð, Çýíýeéýð, Àðòeèeýð, Ñþē ì ýíeéýð,
 Ĭāíāóúāēeéýð ý ì èèeèeýðē èè ìè ì òñýē ì āí āpāeyðeýðēíeí ýà-
 òýñeíāý āý “ùýāýðēíāý” èāè. Áāeý áeð øýðāeðāý Ýòðúó ÷àðeùù
 ùýð úðð ì ò ì ēóí āāñeðýeýðeý þçóíó āíðóeóā ñāðēā ì àeù, ííóí
 ðýúāýðeýðē eñý ì òñýē ì āí āóíeāñù eéý ēííððāíòāñeēā éāðàò ì à-
 éāí ñēeāñýò éāðeð ì ýēè èāeéýð. Áóíā ýþðý āý, Āāāðāðeéýð àeí-
 āāøeāðú íē ì āñā āā, àùùð øýðāeðāý ííeāðā þçóíó āíðó ì āāāā ēþ-
 ì ýē āāý áeéýúýē éāāāeèè òāí ì àeù èāeéýð. Þí eāðúí Êýñðāíeéýð
 íēāóúóíāāí ýòðúó ÷àðeāðú áó òāeðòíðā ÷íð āpéóē āeéíýò
 āāðeðāeéýð. Òñýeèē, øeðāāíøàù ì øeééýðē Çāāāðāāçeéāāā ì òñýē-
 ì āí āý ððeñòeāí āpāeyðeýðē àðāñúíāā þçóíý ì ýñòñ āóóāð ðíeó-
 íó íéíāeúðāueāð. Ùý ì -eíeí, XII ýñðāý Øeðāāí āý Ýòðúóñòāíúí
 āòø ì ýíeýðē ò ì ó ì è èāē āý ííeāð áeð-áeðeíý ēþ ì ýē āò ì ýēēý þç
 ì òñýāeèeèeéýðēíe āíðó ì àeù èāeéýð. Áóíā ýþðý āý XII ýñðeí
 áeðeíúē ðāóóíāý Çāāāðāāçeéāíúí ñýeúóā āññeñeùùíāāí ÷ù ì āñù
 óúðóíāā ì òāāðeçý èè ìè ò ì ó ì è ì āðāā áó èèē āpāeyòē éāðúí-
 èāøāùðùðāù. Áóíóíeā éāíāøù Ĭððeāóíóí (1106-1120) íüeóíóí
 IV Āāāeāeí āùçù eéý āāeýí ì ýñē Ýòðúóñòāíúí ñēeāñē āýçeééý-
 ðeíāý ì òñāýò òýñeð ýþñòýð ì ýēè, Øeðāāí òýðýðāýí íēā áeéýúýē
 òýùeøeýíē āðāāāí āāeāùð ì àeù èāè. Ñííðāeāð Ĭ Ā ì èððē (1125-
 1156) áeíē ñýáyāāýí Øeðāāíøàùeāðēā èòèðāā āðòāð ì ùøāùð (117,
 s. 25). Øeðāāíøàù Āððeāóí þç íüeóíā IV Āāāeāeí āùçù Òà ì à-
 ðāíù āeāðeýí ñýeúóā ùóúó ì ó āāðøùñúíāā ýòðúó ÷àð àeéýñē eéý
 āíùó ì íē ì āā èè ìè ñēeāñē ì ýāñýā ýòā ì òøāðð. Áó íeýāùeā,

ýþðóíðð, Áððëáóí ùýðáë úýùýðäýí ÷îð ãóáâyðëë îëáí âý Øëðááí ò÷óí Ýððúðñðàíááí àç òýùèöëý òþðýð ì ýëýí ãûí÷ããëàðû þç òý-ðýðëíý ÷ýë ì ýë âý îíëàðû íáéððàëëàðãûð ì áã àà ëñðý ì èðàë (65, s. 12-128).

Ýððúð ÷àðû ëëý áèðëëý áãë áàùëàëáí âý îíóí Åçýðáàë-úáíëà ýëáâyáàð ñëëàñýðëíëí ì àùëëëýðëíë äöçýóí ãëë ì ýðëýí-àèð ì ýëýí III Ìýíó÷þðð Øëðááíðàùëàð äþàëýðëíëí ýíýíýàë ñëëàñýðëíë ííçàðáà ñýëúóá òððëëýðëíäýí òç äþíäýðäë Íýòëúýäý Øëðááíðàùëàð äþàëýðë Áþéöë Ñýëúóáëð éííððàðîðëóúóíá 40 ì éí àëíàð ì ýáëýùëíäý ëëëë áàúû áàð ì ýëäýí è ì ðëíà áðàë. Èàëëí Øëðááíðàùúí, IV Åààëäëí âý ãûí÷ãã òððëëýðëíëí áèðëýð ì èð áðä-âyëýðëíý áàëëá ýýëý áèëìýëýí ñóëòáí, ÷îð êä÷ìýäýí Åçýð-áàëúáíú òýðë áðàë (4, s. 219). 1123-úð èë éððððóíäýí âý ñóë-òáíúí Øëðááíááí ÷ùðúá ýàð ì ýñëíäýí ñííðà IV Åààëä ñýëúóá áîðóíóíóí îëì àìàñííááí âý éàðëë úàëëìëëëýðëí çýðð ì òàà-ðëýñëíäýí ëñðëðáây áäýðýë Øëðááíá ààððû áàðñññëà ñëëàñýðëíë áà-áà ì áðàëðàë. 1124-úð ëëëí àíðàëëíäý î, éáíëäýí Øëðááíá éðððð òýðëëë áðàë. Éððððóí ýáâyëëíäý î, Øàáðáíá ùóúó ì áàëá éððä-ëýðë, ëýçýëëýðë âý Äýðáýíá ùýðáë òýëñëíëí êí ì àíááíëùúú àëóúíáà îëáí ãûí÷ããëàðû ì ýùá áðàë (65, s. 131; 139, s. 344). Ùààëñýëý-ðëí ñííðàëù éíëëðàðû ýþñòýðëð èë, ì ýùç áóíááí ñííðà Ýððúðñ-ðáíá êþ÷ðððëìðð ãûí÷ããëàðëà IV Åààëäëí ì óíàñëáyðëýðë ýýð-ýëíëýð ì ýëý áàðëàëúð. Ýððúð áàëíáããëàðû ãûí÷ããëàðû òýëáíýðäý ýóíàùëáíàùðñà áà, îíëàðûí ùýðýëýð-ëýðë ýñëíäý ùý ì òàëòàëàðúíá ààððû ýððúðëýðëí àçúííëùúú ëëý èçàù áàëë ì ýëëàëð. Íýùàëýð, áó íàðàçëùëàëð Áððàëúí Ýððúðñðàíú òýðë áäýðýë Áûí÷ãã ÷þëóíý áàëëù ì àñû ëëý íýðëýëýíëð. Èíàðí ñýëíá ì ýñëíý ýþðý, áàððàðû Ñúð÷àí ÷àíàð ýþíäýðëá Áððàëù ýàðë ÷àùùðð. ßââyëúý ãûí÷ãã ì àúííúíúú àëíëýëýí Áððàë áóðó éíáðáíú ëëëýàëëäýí ñííðà àò-íú ì èíëá þç äýñòýñë ëëý Áûí÷ãã ÷þëóíý äþíðð (219, s. 715-716).

Yö i ai èè, Àððàè ýàðèéý éàèíúç þç “éóðái”èìè, éýìè äý-
 àèýñèìè äý áíáððèèè ðàíú òýðè àò ì ýè èñòý ì ýéýí áýçè àþéöø÷÷ö-
 èýðè þçö èý ãìàð ì ùðáú. ×ìðéó àúí÷àúí Àððàèúí àðáúíà ýàò-
 ì ýéýðýè Ýöðúöñðàíàà ààèìàñ òàèòù ýöðúò ñýèíàì ýñèìèí
 Àààèèí àùçú ÷àðè÷à Òàì àðúí ðèàì ýöèíäý íèàí “àúí÷àà ÷àðú“-
 íúí ààðààòù ùàãáúíàà ì ýéó ì àðèà òýñàèèýíèð. Áó, øóáùýñèç,
 Àððàè àèýñèìèí íöì àéýíäýýðèíäýí àèðè, éàòíà ÿñàñýí
 Àððàèúí íúèò àèà àéýð (216, s. 97).

Àúí÷àà àì èèè Ýöðúöñðàíúí Èèéàà Ðóñó äý Øèðààíèà ýèà-
 äýýðèíý áòòóí XII ýñð áíéó ì öýééýí äýðýýäý òýñèð ýþñ-
 òýð ì ýèäý àààà ì àò ì èàèð. Ýöðúò ÷àðú I Àà ì àðèèí (1125-
 1156) àùçú Ðóñóààí Èèéàà éíéàçú Èçéàñèààà ýðý ýàò ì èðàè èè,
 ííóí àà àíàñ àúí÷àà éíéàçúíúí àùçú íèì óðàó. Áýçè òýààè-
 ààò÷èàð áó íéýàúí áíðèàúí÷àà ðàðàèòàðè ààòùàúíúí ýþñòýððèýð
 (198, s.7; 169, s. 13). Í. Æóóíàäçà èñý ààùà èðýè ýáäýðýè ùà÷
 àèð òàèòà ÿñàñèí ì àéáí áàéý àèð òèèèð èðýèè ñòðòð èè, Èçéàñèàà
 Ì ñòèñèàà÷ ýöðúò ÷àðú I Àà ì àðèèí àùçúíà áàéýí ì ýèèý ààòí-
 èàðàè ýöðúò èèèýñèìèí èþì ýéè èý ðòñ èèèýñèìèí Àèçáíñ
 ìðíààñèàà èèèýñèíäýí àéðùèúà ì òñòýàèè èèèýéý ÷ààðèè ì ýè
 èèìè ì òùò ì ì ýñýèýñèìè ùýèè àò ì ýéý ÷àèùðáú (142, s. 36).
 Çýèò ýöðúò èèèýñèìèí áó ìðíàè ì èí ùýèèíäý èþì ýè àäýúýèè
 ààéðè ì òì èóí ýþðóíðð. ßñèíäý ùý ì çýèèýéèà éíéàçèùàèàðà
 ìàð÷àèáí ì ù Øèéàà Ðóñó, ùý ì äý çýèò ýöðúò àþàèýòè àúí÷àà-
 èàðúí ùýðàè éàðáú ì úíà àþéòè àùòéèàú áóéóð äý ííèàðààí ÷ýèè-
 íèðàè. Àéýúý äý Øèðààíòàú Àðñèòàí àèð òýðýòäýí Äýðäýíà ýì è-
 ðè àéýðð òýðýòäýí ýöðúò ÷àð àèýñè èý áíùò ì èóã ýèàäýèýðè éà-
 ðàò ì ààèà àèð òýðýòäýí Øèðààíà Äýðäýíà äý Ýöðúöñðàí òýðýò-
 äýí íèà àèýýúýè ùòúó ì èàðúí ààðòùñúíúí àè ì àà, ùý ì ÷éíèí Äýð-
 äýíàäýí í òýðýòý Äýøèè-Àúí÷àààà äý Ýöðúöñðàíàà ì ýñèóí-
 èàò ì ù àúí÷ààèàð öçýðèíý òýñèðè ì þèèýì èýíàèð ì ýè èñòýéèðàè
 (65, s.140).

Ýöðúö ÷àðû III Ýáîðýéíéí çàì àíúíàà (1156-1184) ãûí÷
÷ãã äýñòýëýðè Ýöðúöñòàíúí ààðèèè ùýéàðùíàà ì öùò ì ðíè íéíà-
ì àãàà àãàà ì ààèðàèëýð. 1177-ùè èèäý III Ýáîðýééý ààðòù àè-
éàì çàì àíú ÷àðà ñààèã ãûí÷ãã äýñòýñèíéí ðýñè Èóáàñàð 6
ì èíèèè äýñòý èëý ííóí èð ì ýééíý ýýèè. Áóíàáí ñííðà Èóáàñàð
ýìèð ñíàñàèàð ðýééí ààèèè. Íýñèè àçíàððèàð ãûí÷ãã ýìèðñíà-
ñàèàð Èóáàñàðà òòñòýí íèððýò ààèðàèëýð (190, s. 139-143).
Ñííðàèàð ÷àð÷à Òàìàð íýñèè òáíààèèàð ðàçù ñàèìàà ò÷óí
Èóáàñàðù ààà ì ààèð ì èøàè.

Ãûí÷ããèàð 1195-ùè èèäý Øýìèð áóððø ì àñúíàà ýöðúö ãí-
ðóíó ðýðèèéíäý òèàì ýò àò ì èøàèð. “Èàððèè ñòíàðãàà”àáí àé-
ãúí íèðð èè, ãûí÷ããèàðùí ààðùíàà Ýöðúöñòàíà “ãûí÷ãã ÷àðû Ñã-
àéíú Ñàèàààðùí ààðààðù” ýýèìèøàè (226, s. 343) Ýöðúö òàðèð-
ðóíàñèùúíàà ì ýùç áó ãûí÷ããèàð “éáíè”, IV Àààèéí çàì àíúí-
àà ýýéýíéýð “èðùíý” äý éà “ãýàèì” ãûí÷ããèàð ùàñàà ààèèè.
Ñííóíúó àðùí çàì àíú XII ýñðéí ýãäýèéíäýèéíäý ðýðãèè íèà-
ðàã ãûí÷ããèàð Ýöðúöñòàíàà ì ýñèóíèàø ì àì ùøàèàð. Áó ààòù ì-
àáí, ííèàðù ðýðãèéíàèð ì ýè ò÷óí àéðù - àéðù ààèàð àãð ì ýéý
àùðèéàù íèà àèè ì ýçàè.

Áàýèèèèè, ãûí÷ããèàð XII ýñð áíéó Ýöðúöñòàíúí òàðèðè
òàèèéíäý ùýèèààèé àìèè èèìè ÷òùò àò ì èøàèèèð. Ýöðúöñòàíà
èð÷òðèéýí äý Àðàèèàáí ñííðà áóðààà ààèìàãàà àãàà ì àäýí
ãûí÷ãã íýñèèèèèèè ùàíñù àòíèè ìðíññàñèèèè ùýéà íèóíìàñù
ì öùò ì ýùè ì èééýò èýñà ààèð. Ç.Ã.Ãí÷ãããçàéý ýððý, èð÷ýí
ãûí÷ããèàð òðèñòèèèèèèè äýáóè àäýðýè ýöðúöèèèèèèèèèè (56).
Ì.Ã.Èíðàèèèèèèèèèè äý áéíè òèèèèðèð (190). Òíóíèèèèèèèèèè,
áó òàçèñ ýöðúö òàðèððòíàñèùúíàà ðçòíý ì ðùèýì éàð òóò ì ó-
àóð. Èàèéí ãûí÷ããèàðùí èàéíùç Ýöðúöñòàíàà ààèèè, Àçýðààèéúáí
ýðàçèñèíäý èàèèè ì àñúíú, ùýìèí àðèýýíéí Ýöðúöñòàíèà ùýì-
ñýðùýà íè ì àñúíú, ñèèàñè ñýùýàèýðèíñý í çàì àí ðýððàð íè ì àñúíú
íýçýðý àèñà, Ýöðúöñòàíàà ì ýñèóíèàø ì ùø ãûí÷ããèàðùí Àçýð-

áàéúáí òððéëýðéíéí àòíéè ì ýäýíé òýñèðè ààèðýñéíäý íèì àñúíú ñþéëýéý áéëýðéè. Áó áàðú ì ááí ãúí÷ããèàðúí ýòðúòëýøýúýéè òèè-ðéíè òà ì ðýää àò ì ýéý ùýð úòð ýñàñ áàðáúð. Ùý ì éí ýðàçéëýðäý ùàçúðää Àçýðááéúáí òððéëýðéíéí éàðà ì àñú ááëý íýòèùýéý ýýè-ì ýéý è ì éáí áàðð èè, ãúí÷ããèàð ì òàñèð Ýòðúòñòàí àçýðááé-úáíéèèàðúíúí òýðèéáéíý ãàðúð ì ùøèàð.

Ãúí÷ãã èçè Ýòðúòñòàíúí ì òàñèð òííííé ì èèàñúíáà þç ýè-ñéíè òàí ì ùøúð. Ã. Ãáéáóèèáéáäý ýþðý, ãúí÷ããèàðúí áóðú òàé-òàñúíúí (ðóñ ñýéíà ì ýëýðéíäýèè áóð÷ããè÷è - Ë.ß) ááú èëý Áíð÷àèú (áíðú +ãèè ñþçéýðéíäýí) òííííé ì è éàðáí ì ùøúð (33, s. 78). Ùáááëý XI-XII ýñðéýðäý äýäè ì ýòðúò àèèéíäý áàð, ààáýéè, ó÷è, áàè÷à, íüèáí, àðãáí÷è, òá ì èð÷è, àòà, áóüà, ãüçèàð, ãóèèóã÷ó äý ñ. ñþçéýð ì þáúóääóð (94, s. 450). Áóðúí áóíéàð áèð áàüà ãúí÷ããèàðúí Ýòðúòñòàí úý ì èééýðéíý ýüý ì èééýðèè òýñèðéíè ýþñ-òýðèð. Èàèéí áó ííèàðúí ýòðúò òàèãú è÷ýðèñéíäý àññè ì èèèàñééàñú ùáããúíáà èèèèð ñþéëý ì ýéý ýñàñ áàð ì èð. Äýäè ì äýí Áàðãàçà íðòóç àò ì èð òððè áèà ì áíðéýðéíéí íðòà ýñðéýðäý áàüà òñòóí íè-ì àñú øýðàèèéíäý ãúí÷ããèàðúí éàèíüç òðèñòèáíéüüü äýáóè àò ì ýklø àññè ì èèèàñééáèà óüðà ì àñú àüèàñúü ì àçáúð.

Təbii ki, ayrı-ayrı qıpçaq əyanlarının xristian dininə mənsubiyyəti məlumdur. Məsələn, 1184-cü ilə aid Aqartsin yazısında Elbəy adı çəkilir ki, bu da qıpçaq əyanlarının nümayəndəsi olmalıdır. Yazıya görə, III Georginin və onun işxanları, yəni didebuıları Sarqis, Əmir-Kürd, Anton Çkon-deli və Elbəyin əmri ilə müqqədəs Qriqori kilsəsi tikdiril-mişdir. (137, s.84). S.T.Yeremiyanın fikrincə, burada adı çə-kilmiş Elbəy əslində əmirspasalar Xubasar (Kubasar) ola bi-lər. (137, s. 85). Bu fakt ayrı-ayrı qıpçaq fərdlərinin, xüsusi-ən bəzi əyanların xristianlığı qəbul etməsini və bu yolla gürc-üləşməsini təsdiq edir. Lakin xristianlığı bəlli olan Kubasar-dan fərqli olaraq Gürcüstanda müsəlman qıpçaq əyanları da

olmuşdur. Gürcü qaynağı çariça Tamarın Andrey Boqolyubskinin oğlu Yuri ilə izdivaçından bəhs edərəkən Kartli və Tiflis əmiri Əbüləsənin adını çəkir (149, s. 40). Onun rus knyazı Andreyin (əslində Yurinin) qıpçaq çarı Sevincin şəhərində olması barədə məlumatı Əbüləsənin Dəsti-Qıpçaqla əlaqəsi olması, eləcə də onun qıpçaq mənşəliliyi haqqında təsəvvür yaradır. Həmin qıpçaq əmirinin Əbüləsən (yəqin ki, Əbdülhəsən – L.Ə.) adını daşması isə onun müsəlman olduğunu göstərir. Belə çıxır ki, Z.V.Ançabadzenin qıpçaqların bütünlüklə xristianlığı qəbul etməsi fikri özünü doğrultmur. Önyəə ãûî÷ããëäûí ñëãñë ùääñyëýðëí òyñèðë àëòíää þç àëíë ì ýíñóáëéýðëýðëíë äýëèø ì ý òàëòù ì ýëó ì äóð. Íëà áëë-ñëí èë, þç àëýýð üý ì òàëóðëäðûíûí ì õñýë ì áíëúúûíû, àëýúý äý áó àëíëí ýþñöýðëýí äþàðäý Ùýííóàë Åàóãàçàà äý ííà éàòûí ðä-ýëííää ýí íóðóçëó ëííðàññëëà íë ì àñûíû íýçýðý àëàðäã ñííðà-ääí ëñëà ì ëëéýðý èã÷ ì ýñëíë ýó ì áí àó ì ýë íëàð. Åáëä ääýë èë, Åûçüë Íðäà ýðàçëñëíäý ääë ì ùø ãûî÷ããëäð, Íðàà Åñëéà ãûî÷ãã-ëàðû, Éàòûí Øýðäý, ùàááëý áëýýààññöý Àçýðááëúàí ýðàçëñëíý íóðóç ääýíëýð ëñëà ì ù äýáóë àðàëëëýðë ùàëäà, öýëúý Ýóðúòñðàí ýðàçëñëíäý qıpçaqların tam xristianlaşması mümkün deyil, éýíë áóðòí ëñëà ì äóíëàñûíûí öý ì àñû äàèðýñëíäý yerləşən bu ãûî÷ãã äðóíëäðûíûí ëñëà ì à èã÷ ì ýsí øýëñëçäëð. Éàëíûç Åàðííà þëëýýðëíý üýðýëýò àò ì èø ãûî÷ããëäð ððëñðëáíëúúü äýáóë àò ì èø, íýòëúýäý þç äóíëë ñë ì àëàðûíû èòèð ì èøëýð.

3.3. Íííãíë ëñðëëàññü äþàððóíäý ãûî÷ããëäðûí Àçýðááë-úàíà ñíí àðûíëäðûí

Íííãíë èøùàëûíûí ëëë äàëüàññ Ùááá äý Ñóáóðàë ííëííóí áàø÷úëúúü ëëý äàëòäúúü çàíáí Àçýðááëúàíää Åääýíëçëýð äý Øèðááíøàùëäð äþäëýöëýðë íþáúóä èäë. Äýðáýííäë éáí þöýðýë Øë ì àëë Åàóãàçà èã÷ýí ì íííãíëëäðûí ãûî÷ãã äý àëáíëäðûí áëð-

eyø i èø ãöâäyeyðeíe íáúý i ýuâ ääèè i ýñeíäýí áýuñ àò i èøäèð. Éaí ýe-ßñðeí ñþçeyðe èy äãñyê, “ðàðððèð Æüi÷äã òíðíàüüíü çýàò äòäèèè äý äüi÷äãèð ýððàðà ääüüèäüüü çà i àí” (22, s. 174) íèaðüí i öyèéýí æñ i è Åçýðáàéuáíà àà íòðóç àò i èøäè. Áó ääðýäý Èèðæíñ Æaíçàèðòñè éaçûð: “Áèð äýäýð èä÷æèäýí ñíí-ðà äüi÷äã ääèàíäüðüèáí uóíèaðüí ààðà àèð äíðóíó àéäüà äæèðäü äý Ýððüò ÷äð Èàðà èy açàðàíð Õaíáíéí éáíüíà ýýyðýè i ýñ-éóíèàð i ää ò÷óí ýðàçè ðàùèø àðäèýð, ýäýçèíäý ñàæè ðèä i ýò ýþñòýðýýèyðeíè àèèèðäèýð. Èàèè ÷äð äý Õaíá áóíà ðàçüèü ääð i ýäèýð. Áäý íèáóää íèèð Ýýíüý øýüð ýuàèèèý i òðä-üèyò àðäèýð. Íèèð i ý i íóíèèèýðèý ðàçüèü ääðäèýð. ÷óíèè ýðð-üò äíðóíèàðü íèèð ñüðüðäüðð, þèýýíè ðàèèéüðèð...” (212, s. 139). Éaí ýe-ßñðý ýþðý, “Íèèðäáí àèð ðàéðà ðóñ àèèèýðèíý ýáðàè. Áèð üèññýñè þç þèýyèðèíäýèè ääüèüæèðà äà÷äü äý àèð üèññýñè äý Õèðáí Äýðáýíàéíý ýýèè (22, s. 177). Áó äüi÷äã äðóíó Äýðáýíà uàèè i è Ðýðèäý ääíüüüà ýððýðýè üèèè èy Äýðáýíà äàèñüüü ðóðóð, ñííðà Äýäýyèýý uòóó i ò÷óí ääèàíü òýðè äòäèèèýðèíäý Ðýðè éáíèäýí Äýðáýíäý ääèüüüä ýäýyèè äýçèèèýðèè äýðíà ääèð. Áóíäáí ñííðà íèèð Ýýíüý ýíèè Èøøðýðýý i òðäüèyò ääèð. Èøøðýðý íèèðà èþ÷óá Ýýíüý éäðüíèüüíà éäðýø i ýéý éuàçý ääðè äý äüi÷äãèðäáí àèèèèí äüçü èy äý ääèýíèð. Ííóí áó üýðýèýèè i ýíðýýü äüi÷äã íèàí Áèäýíèçèýð ñòèèèýñèíèí ñííóíüó íó i àéýíäýñè þçáýè òýðýðèí-äýí òýääèð íèóí i óø äý í, äüi÷äãèðü Ýèýóí ääüüíà éäðýø-àèð i ýèè Èøøðýðýý ýíð àò i èøäè. Èàèè ðàçèèèý äüi÷äãèðüí ýððüèèð òçýðèíý ðàèàíàèèè éððøèýðè òçóíäýí Ýýíüý ýíèè Èøøðýðý èy äüi÷äãèðü i óíàñèáýðýðè ííçóèð äý áó àà íèèðüí éäðè ýuàèè èy òíäáð i àñ äý Õèðáíà äà÷àèèè èy íýèèýýýíèð. Õèðáíáíàí Õè i àèà áíüð üýðýèýò ääýí äüi÷äãèð i òñýè i áí, ýððüò, èýçýè äý ääèèèèýðèíäý éäðýò íèàí ýuàèè òýðýðèíäýí ðà i à i èy ää i ääüüí ääèèèð. Èø í éäý ÷äðð èè,

āuī÷āā āōēēāð Øēðāāí Äýðáyíāēíāý ÷îō óúóç āēē ìýòý ñàòùēūð
(22, s. 177-181; 301, s. 172-181). Áó ðàēð îíó ýþñòýðēð ēē, ñàù
āāēāí āuī÷āāēāð Øēðāāí ýðàçēñēíāý āāēúā éāðēē ýùāēēý āāðù-
ì ùøēāð. Áó îðîñāñ îíēāðúí āōē ēē ì ē ñàòùē ì āññúāāí āāøēāñā áāēý
ñíí íýðēúý āēāúíāùð.

Àēāā. Ç. Ì. Áóíēāāîāā ýþðý, “XIII ýñðēí ýāāýēýðēíāý
Øēðāāí ýùāēēñē àøàùùāāēù ñýðùýāēýð āàðēēíāý òððēāēēē āāēēēāē:
øē ì āēāā Äýðáyíā, úýíóāāā Åóøòýñāē (Êððóí ñîē ñàùēēē);
øýðāāý Õýçýð äýíēçē, āýðāāý éíāēēē Ēñ ì āēēēē, Ýþē÷āē, Óúāð,
Çýðāāā āý Êððāýìēð ðāēííó òîðîāāēāðù... Õýāāēā îēóíāí
āþāðāý Øēðāāí ýùāēēñē ēðāíāēēē ēāē: áó çàìāí Øēðāāíúí ýñāñ
ýùāēēñē òàðēāð ēāē ēē, îíēāð Èðāíāāí VI ýñðāý Ñāñāíē ùþē ì ðāí-
ēùù āþāðóíāý ēþ÷ððøēýðýē áóðāāā āēāāí òāēðāēāðúíúí éāðēíē
òóó ì òøāóēāð” (88, s. 72).

Åāēā āāýē ēē, Øēðāāí āý Åçýðāāēúāíúí āēýýð ýðàçēý-
ðēíý āuī÷āā òîíēó ìēāðúíúí āý îíēāðāāí ýēāāý āēýýð òððē òāē-
ðāēāðúíúí íóðóç àò ì ýñē ýðýā ēøüāēúāāí ðāēēē ýāāýē āàø
āāð ì ēøēāð. XIII ýñðēí ýāāýēýðēíýāýē áó îðîñāñ íýðēúýñēíāý
Øēðāāí ýùāēēñē è÷ýðēñēíāý òððē òîíēó ìēāðúíúí āí ì éíāíò ì þāāā
āàø ì āññ, àēçúý, øöāùýñēçāē. Äíùðóāóð, áó ýùāēē è÷ýðēñēíāý
ì öýēēýí ēðāíāēēē àóíēē āðóíēāðúí ì þāúóāēóúó āā éíēāð āāēē-
ì ýçāēð. Áóíā ýþðý āý, Ç. Ì. Áóíēāāîāóí ðēēðēēýð ðàçüēāð ì āā
îē ì àç. Ññēēíāý î, Øēðāāíāā ùýð ùāíññ òððē āý éā òððē ì ýí (öý-
ðýēý ì ý) āðóíēāðúíúí éāðēýð ì ýñēíē éíēāð àò ì ēð, ēāēēí îíēāðúí
ēðāíāēēē āēāíāíðēý ì öāāēēñýāý àçñāēēù ùāñāā āāēð. Áóíóí
ýñēñēíý îēāðā Øēðāāíøàùēāð āþāēýðēíēí ýþðēý ì ēē öýāāēāð÷ññ
Ñ. Åóðóáyēēē Øēðāāí āý Åðāíāā òððē òîíēó ìēāðúíúí ýùý ì éē-
éýðēē ì þāāāēēíē āāēā āāēð. Î, éàçúð: “Ēñòē ēāēē ì øýðāēðē, ÷þē
çíāññúāā, āāíýē îēāð, ēē áíēó çýíýēí îēāí øēðýēē îò āí-
éóí÷ðēóā āý ēðē áóéíóçēó ì āē-āāðāíúí éāðēøāēðēē ì ýñē ò÷óí
ýēāāðēøēē ēāē. Áóíā ýþðý āý āýāē ì òððē òāēðāēāðù óçóí ýñðēýð

ýðçéíäý ýéääðèèèè íðèääèäð òàíìää àðçónó èëý, ùäääëý áðèýí
 íðòà ÷äü Äèääíèèèäñííí äàðèü øýüð äý èýíäèýðèíè äàðýð àòìýè
 ìýäñýäèèý Øèðääí äý Äðàíà úàí àòððäüèäð. Òððè èþ÷ýðèèýðèíèí
 Äèääíèèè äáíðèýáíèýðèíý òýñèðè äèíè òýñýääòðèýðäý äý éíúý-
 ñýíýð ýðéàèäðííää äàèìüðäüð” (65, s. 59). Qeyd edək ki,
 Ə.Ələkbərova görə, “Şirvan toponimi türkcə “bars/şir
 sözünün sonralar irancaya çevrilməsi nəticəsində yaranmış-
 dır. Belə ki, erkən orta çağ qaynaqlarında işlənmiş Barsel/
 Barseliya toponimi Şirvandan bir qədər şimalda, Qafqaz Al-
 banıyasının ərazisində Parisos (Barsos) adlı yer Kür sahilin-
 də yerləşmişdir. Orta əsr qaynaqlarında rast gəlinən “Varsan
 /Varsak/ Varsaz toponimi də bu qəbildəndir (47, s. 13).
 Äçýðáàéúáíí òííííèìèýàñííää äý ùèäðííèìèýàñííää òððè
 äèäì äòèýðèíèí ìþáúòäèóúò äý äððáíèíèè ìýèóì äèèäð ìòðòýèèð
 òððè òàèóàèäðííí Øèðääí äý Äðàíà íðòóç àòìýñè ùäääñííää
 äàéíääèèäðíí ìýèóì äòúíü òýñäèä äàèð äý þèèýíèí òððèèýðìýñè
 íðíñäñèíèí áðèýí íðòà ÷äü, áðàìúçíí èèè ýñðèýðèíý äý äàüà
 éíðáííèä íèäðää VI - VIII ýñðèýðý ýáàéá ÷üðäüüíü ýþñòýðèð. Ñýè-
 úòä èñðèèäñí þèèýíèí òððèèýðìýñè íðíñäñèíè éàéíúç áàøà ÷àð-
 äüð ìüðäüð (65, s.67). Äèç áèð äýäýð èðýèè ýáäýðýè áó íðíñäñèí
 ñèèð äþáððóíý ýáàéá ÷üðä äèèýúýèè äüðè ìàèííü èðýèè ñððððèè.

ÖIII-XIV ýñðèýð éýíè Äçýðáàéúáííää ìííáíè üþèìðáí-
 èüüü äþáððóíý Äçýðáàéúáíà ýýèìèð òððè-ìííáíè äýáèèèýðè áó
 äèèäðíí áóíèè ìýíçýðýñèíý äç òýñèð ýþñòýðìýìèèèð (31, s. 69).
 Ìííáíè èñðèèäñí äý ìòäýäýðè ìííáíè äüäèüüü ìííáíèèäðääí
 äàüà ÷ìð òððèèýðèí òàèàéèíý áþéòè òýñèð ýþñòýðìèèèè. Ìííáí-
 èòñòáíääí äýðäý áíüðó éàðáíìü ìííáíè äþäèýðèýðèíäý òýä-
 èúýí òððè äèè äþäèýð äèèíý ÷áäðèèèð... ìííáíè äþáððóíäý üýð
 éäðäý òððè äèäì áíðèíèí ýóúèýí ìýñè íýçýðý ÷äíüð (69, s. 211).

XIII ýñðèí íðòàèäðííää Ùóéàéó òáííí üýðäè üèññèýðèíèí
 öýðèèèèíäý Ùýííóáè Äàðääçà áèð ÷ìð òððè-ìííáíè ìýíçýèè äý-

áæy ýýèìèøàè. Ì ýíáyeyðéí ì ýéó ì àòú âý òííííèìèè ì àòððèè-
 èàð èèèðìèäýí àðòúã ãýáèèýíéí, î úóìèýäýí ñóèäóç-÷íáàíè,
 úýèàèðè, úúuàòàè, éóðãáí, ñóèèè, úíðàò, áóáàò, íéðàò, òàòàð, áí-
 èáí, íííáòò âý ñ. äýáèèýeyð ùýìèí àðàðäý Æçýðáàèúáíà ýýèèá
 ì ýñèóíèàøàúäèàðúíú òýñàèèèýéèðàè. Í íèàðúí òýðèèèíáý òððèèèèè
 òàèòàèàð ÷íðèóá òýøèèè áàèðàè. Áæý òàèòàèàðúí Æçýðáàèúáíà
 ì ýñèóíèàø àñú òððèèèèè ýúàèèíèí ñàèúíúí ààùà àà àðò ì àñúíà
 ñýáýá íèàó. Àðòúã XIV ýñðäý òððèèýð Òóèèèóèàð àðàèýðèýðè
 ýðàçèñèíáý ì òùòì, Æçýðáàèúáíàà èñý ýñàñ éàðè òòòì òóèèàð.
 Òððè àèèèè àðàèýð ì þáãáèè áàçàí ì ùøàú. Ì ýùý ì ì ýà Í àð-ùáà-
 íéíèí ì ýéó ì àòúíà ýþðý, Òóèèèóèàð àðàèýðèíáý ì òùòì ì ñýíýä-
 èýð ò÷ àèèáý (ýðýáúý, òàðñúà âý òððèúý) - ùýð òàèãà þç àèèèíáý,
 î úóìèýäýí òððèèýðý òððè àèèèíáý ÷àòàúðúè ì ùøàú (3, s. 23).

Àðòúã ì ýéó ì íèàóúó èèìè, èñòýð Í ðàà Àñèèáàà, èñòýðñý
 äý Òýííóáè Ðòñ ÷þèýðèíáý þç áàø-ùèàðúíú èèð ì èø ãúí÷ãã àð-
 éø÷èýðèíèí ýèñýðèèýðè ì ííííèè ùýðàè ñýðèýðäýèýðèíèí áí-
 øóíóíà èà÷ìèèèýð (216, s. 184). XIII ýñðèí íðòàèàðúíàà
 Æçýðáàèúáíà ýýèèá ì ýñèóíèàø ì ùø òððè òííèó ì èàðú è÷ýðèñèíáý,
 øòàúýñèç èè, ãúí÷ããèàð àà íè ì òøèàð.

Ì ííííèè ÷àúúíàà Æçýðáàèúáí, Èðáí, Áíàãíèó âý áàøãà
 þèèýèýðý ñàèú ò÷ èóç ì èíý éàðúí Òóèèèó íðàóñóíóí àðàúíúà
 àðèø÷èýðèíèí àèèýèýðè, áýçýí áòòòí ýàðàáàñú àà ýýèèðàè. Èàðúí
 âý Í ðàà Øýðã þèèýèýðèíáý ì ííííèè ÷àúúíàà èð÷óá ýýèýíèýðèí
 ñàèú 1 ì èèèííà ÷àúðúú (áýçè òàððèð÷èýðèí òèèèèíúý áó ðýäý ì 2
 ì èèèííà éàðúí èàè). Áóíèàðãáí ì èíèýðèý òððè Æçýðáàèúáíàà
 éàðèýðàè (4, s.295). Áó ííó ýþñòýðèð èè, ì ííííèè ÷àúúíàà
 Æçýðáàèúáíà íðòóç àòìèø òððè òííèó ì èàðú, î úóìèýäýí
 ãúí÷ããèàð ýùý ì èèèýðèè ñàèãà íè ì òøèàð.

ß ì èð Òàè ì òðóí XIV ýñðèí 80-úú èèèýðèíáý áàøèèèáí èò-
 òøèýðè âý Æçýðáàèúáíàà Òàè ì òðè àùàèúú çà ì àíú Í ðàà Àñè-
 èáàáí ãúí÷ãã èðèèò òííèó ì èàðúí þèèý ì èçý áàðèè íèà áèè ýè

èì èàíú àà ènòèníà ààèèì ÿì ÿèèàèð. Ýððóíàðéó èèì è àùí÷ààèàð
 òàðèð ñÿùíÿñèíè òÿðè àäÿíÿäÿè Àçÿðáàéúáíà àðííèàð àòì èò àÿ
 áóðààà ì ÿñéóíèàðì ùðàùð. Àùí÷ààèàðùí Àçÿðáàéúáí àòíí-
 ì ÿäÿíè ñèñòàì èíÿ ààðèè íèì àñù àáèÿ àèð òàèðèà òÿñàèèèÿíèð èè,
 XV ÿñðèí ñííèàðùíàà Ñÿòÿàèèÿðèí ààèàùù íèáí àùçúèààèèàð àðà-
 ñùíàà Ì ÿíñòð áÿé Àùí÷àùèíèí ààù ÷ÿèèèð. Ýððóíðð, ì, ñíí-
 òàèàð òàù I Èñ ì àéùèíí àðèààð àòàèèè òÿðñèÿðäÿí íèì óðáóð. Ááèÿ
 èè, àçèàðèù Èñ ì àéùèíí ùàðààà ÿèçèÿàèèÿùÿéè ààðÿäÿ ì ÿðàÿðÿò
 àäÿí àùçúèààð ÿì èðèÿðè àðàñùíàà Ì ÿíñòð áÿé Àùí÷àùè àÿ òà-
 òùèàíùð (15, s. 37). Ì ÿéó ì áóð èè, Ñÿòÿàè ìðàóñó àíðóíèàðù þç-
 èÿðè ÿÿðèðÿí àÿ àðéòøÿ àíàðàí Àçÿðáàéúáí òàèòàèàðù ÿì èðèÿ-
 òèíèí ñòààðè àÿñòÿèÿðèíàÿí èààðÿò íèóðèàð. Ùÿì èí èíù ì à àí-
 òóíèàðùí àðéòø÷òèÿðè (ì èòàçè ì àí, íòèÿðàí) òàèòà ààð÷ùèàðù òÿ-
 ðÿòèíàÿí ñàòèàíùð àÿ òÿùùèç íèóíóðèàð. Ùÿð òàèòàíùí àðéòø÷òè-
 èÿðè ñÿààÿÿðèè àíùòì èèòà ÿñàñùíàà àèðèÿðàèèèÿðèíÿ ÿððÿ, ðÿù-
 áÿð òÿðñ èèì è þçèÿðèíèí ÿì èðèíÿ òààà íèòðàóèàð (15, s. 248).
 Ýððóíðð Ì ÿíñòð áÿé Àùí÷àùùíùí ààð÷ùèq àòàèèè òàèòà ùàíñùà
 àùí÷àà òííèóì ó íèì óðáóð. Ñííðàèàð àèç Ì ÿíñòð áÿé Àùí÷àùè-
 íèí ààù èèÿ ðàñòèàð ì àñàà àà, ùÿì èí òííèóì óí àùçúèààð àÿñòÿ-
 èÿðèíàÿí àèðè èèì è Èñ ì àéùèíí ì òààðèÿ àòì ÿèàÿ àààà ì àòàèèèèè
 ÿòì àí àòì ÿè íèàð. Äàì ÿè, àùí÷ààèàð àðùà áó àòííèè ì è ñàò-
 èàñàèàð àáèÿ, ííèàð ÿñàñ ìùóçèàðàáí èààðÿò íèáí àùçúèààð èòò-
 èÿñèíÿ ààèíàèúá-ààðùòì ùð, Àçÿðáàéúáí Ñÿòÿàèèÿð àðàèÿðèíèí
 èàðàíùòíà àÿ ì þèÿè ì èÿí ì ÿñèíÿ þç òðùòÿèÿðèíè ààðì èòàèèÿð.

Ì íííàíè èñðèèàñù ìÿðèÿñèíàÿ Ùÿíóáé Ðòñ ÷þèèÿðèíàÿ àÿ
 Øè ì àèè Äàòààçàà àùí÷àà ìðààèàðùíùí ààùùàùè ì àñù, èáðäÿ ààèáí-
 èàðùí ì íííàíèèàðèà ààðùòì àñù àÿ àèÿÿð ì òðÿèèÿá àòíí-ñèèàñè
 ìðíñàñèÿð Àçÿðáàéúáíàà ì ÿñéóíèàðì ùð àùí÷ààèàðùí Äÿðèè-
 Àùí÷àà àòíèàñù èèÿ ÿèàäÿèÿðèíèí èÿñèè ì ÿñèíÿ ÿÿðèðèà ÷ùòàðàù.
 Áó, ÿèñÿðèèèÿòèíè ìùóç òððèèÿðèíèí òÿðèèè àòàèèè Àçÿðáàéúáí
 òððèèÿðè èèÿ ííèàðùí àòíèè èíòààðàñèèèàñùíù ñòðÿòèÿíàèðàè. Ñíí

āũĩ÷āãēāð Āçŷðāāéúāĩ ðāēāũĩĩĩ ēēēēĩ ì ŷðũŷēŷŷðēĩāŷ āāēāĩāĩ
 ēēē āũĩ÷āãēāð ēē ì ē Āçŷðāāéúāĩ āōĩĩ-ì ŷāŷĩē ñēñā ì ēĩŷ āāðēē
 îē ì óø, îĩóĩ āēā ì āĩōēŷðēĩāŷĩ áēðēĩŷ ÷āāðēē ì ēēŷð. Áó, þçōĩō
 Āçŷðāāéúāĩ āēēēĩāŷ, îĩóĩ òĩĩĩēē ì ēēāñũĩāā āŷ ñ. áēð āāùā
 íō ì àēēø āðāēðēð.

B.Āŷ ì ēð÷ēçāāŷ éaçũð ēē, “Òððē ñēñā ì ì ēāĩē Āçŷðāāē-
 úāĩ āēēēĩēĩ òŷŷŷēēōēōĩāŷ āēŷŷð òððē ēēñāĩē òĩñðēŷðēĩāŷĩ āũĩ-
 ÷āā āŷ îũóç ðāēóāēāðũĩĩĩ ēēñāĩē òĩñðēŷðē ìēñāŷŷŷĩ āāùā ÷îð
 òŷøēēēāāēēē ì āðāāð ēē ì ē ēøðēðāē āð ì ēøāēð” (12, s. 3). Āçŷðāāéúāĩ
 éaçũēũ āāēāŷŷðēĩāŷ āũĩ÷āā ñþçŷŷðē ēēŷ îũóç ñþçŷŷðēĩēĩ
 ì āðāēāēēēēēē (ñēĩĩēē ì ēēēē) ì òøāùēāŷ āāēēð:

Āũĩ÷āā ñþçŷŷðē	Îũóç ñþçŷŷðē
āòā	āāāā (āòā ì ŷĩāñũĩāā)
÷þē	éaçũ
÷āũũð ì āā	îāó ì āā
āēó ì āā	āā ì ŷē
ĩāēũç	ēōç
éāðũũ	ēēē / éāé
ŷāð ì ŷē	āāð ì āā
āð ì ŷē	āũē ì āā
āāð ì ŷē	ñóĩ ì āā
āāēũð	āũøāðũ
÷ātāũð ì āā	ēēŷð ì ŷē
ēñðē	ñũúāā
āāāāā	āāðøũ (10, s. 39).

Áāēŷ ñþçŷŷð ēēðāēŷð āŷāŷðāēð āŷ ñēēāũũĩũ ðāēēē óçāð ì āā
 îēāð. Òŷñāāðōē āāēēēāēð ēē, āēāā. Á. ×ĩāĩçāāŷ Āçŷðāāéúāĩ
 āēēēĩē îũóç-āũĩ÷āā āēēē āāēāĩāũð ì ŷøāũð (11, s.14). Áóĩóĩēā āā-
 ēŷ, òŷāāēāðēāð ŷþñŷðēð ēē, Āçŷðāāéúāĩ āēēēĩēĩ òŷŷŷēēōēōĩāŷ
 îũóç āēēē òĩñðēŷðē òñðōĩ îē ì óøāóð (11, s.5).

Ì. Āaəāəðe X-XI ȳñðeí āūī÷āā òððēūȳñēíí áéíé āpāðōí íūóç òððēūȳñē èēȳ ì òāāéēñȳ āāȳðȳē ííēāðūí íðəð úȳūȳðēȳðēíé āāéā àò ì èəəð. Áó àèēēȳðēí ñííðāēū éíēēəāōū ēȳñēēí āȳéē ì ȳ-ēȳðȳ ñȳāȳ íēā àēē ì ȳçāē. Ñíí āūī÷āāēāðūí òððēūȳñē ðç ȳēñēíē òȳððēā āāēē ì ȳñē 1302-úē èēȳ àēā āāēēȳí “Codex Cumanicus” āā òāí ì ùəāūð. Ì. Øēðȳēēāā áó áāēāȳíē àðəāūðāðāā áóðāāāēū áȳçē ñðçēȳðēí āȳ āðā ì ì àðēē òññōñēēēȳðēȳðēí àēēē ì èçēí áēð ñūðā āēāēāēðēȳðēíāȳ íē ì àñūíā āēāāȳò āā ì èəəð. Ì ȳñȳēȳí, “Codex Cumanicus” āā mana – maa, sana – saa – sa èēȳ éáíàøú ì àūā, ñāūā èøēȳí ì èəəð. Āçȳðāāēúāí àèēēíēí àēāēāēò āȳ èəāȳēȳðēíēí øē ì àē āðōíóíāā I āȳ II øȳōñ òȳēē éðíēōē ùāēāā ì ā (ì ȳíȳ), ñā (ñȳíȳ) èē ì è èøēȳí ì ȳēēȳ éáíàøú ì àūā, ñāūā èē ì è āȳ èøēȳíēð (279, s. 15).

Öìóíēēēȳðēȳ, āūī÷āā òððēēȳðē Āçȳðāāēúāí ȳāȳāē àèēē èēȳ éáíàøú, àēāēāēò āȳ øēāȳēȳðē ì èçēí áóðōí āðōíēāðūíā ðç òȳñēðēíē ȳðñòȳð ì èəəð.

Āēāēāēò āȳ øēāȳēȳðē ì èçēí øȳðā āðōíó ò÷óí éíāēēē çà-ì àíāā āūī÷āā àèēēíȳ òāñ íēāí øȳēē÷ēíēí èøēȳí ì ȳñē òāðāē-ðāððēāēð: ì ȳñ.: éāçūāó (ȳāȳāē àēēāȳ: éāçūð), ȳāāȳāò (ȳāȳāē àēēāȳ: ȳāāēð) āȳ ñ.

Āēȳȳð āðōíāā, āȳðā āðōíóíāā “á” ñȳñēíēí “ò” ñȳñē èēȳ ȳāȳçēȳí ì ȳñē; ì ȳñ.: āóð ì óéóó, ȳð ì óéóó āȳ ñ.

“ú” ñȳñēíēí “æ” èēȳ ȳāȳçēȳí ì ȳñē: áāāí, áāāā, āíāā, éāāȳ, àēāā ì, ȳāāȳȳ ì āȳ ñ.

Āēāēāēò āȳ èəāȳēȳðē ì èçēí øē ì àē āðōíóíāā ñāūūð “í” ñȳñēíēí òȳāðēūēȳ àðāāāí ÷ūō ì àñū āȳ áóíóí ȳāȳçēíāȳ áóðōí ñȳñēȳðēíēí ȳ ì ȳēȳ ȳȳē ì ȳñē; ì ȳñ.: ȳēūā // ȳēāā, ȳēūū, áāēāāçā, áāēāāçú, àēāūç // àēāūūç āȳ ñ.

Āāūā ñííðā “ð” ñȳñēíēí “n” èēȳ ȳāȳçēȳí ì ȳñē; ì ȳñ.: íȳðȳ, āūíūē, íȳūēȳ, íóíāóð āȳ ñ.

Íȳàēēȳò, IV āðōíāā Úȳíóā āðōíóíāā ēñȳ ñðçōí ȳā-

āyēēīāy “÷“ nŷnēīēī “ū” nŷnē ēēy ŷāyççēyī ī ŷnē ī òòàùēāy āāēēēð; ī ŷñ.: ùāé, ùāāùð, ùē ī èðēē āy ñ. (36, s.17-21). Áó ŷāyççēyī ī ŷ àðòùā āāēā āāēēāēēē ēēīē, Úyíóá āðóíóíóí Íðāóáāā āy Úyíóáē Åçyðāāēúāī àēāēāēðēyðēīāy, āy áóíóíēā ēáíàòù, àēyýð āðóíēāðāā - Úyāðāēūē, Øā ī àðù, Ēyíēyðāī èòāyēyðēīāy ÷ > ù ŷāyççēyī ī ŷnē ī þāúóāāðð (279, s. 10).

Β.Āy ī èð÷ēçāāyīēī àðàøāùð ī àēāðúíā ŷþðy, āūī÷āā òððē-
 úyñē “Ēēòāāē-Āyāy Āīðāóā” āīīñóíóí àēēīy þç òyñðēīē ŷþñ-
 òyð ī èøāð. Í, ēāçùð: “Ēēòāāē-Āyāy Āīðāóā”óí àēēē ŷāyēēē
 “ñāò” íúòç āy ēā āòç àēēē āāēēē, áó àēē Åçyðāāēúāīāā āāðòù-
 èàðāī āy āāēíāēúā-āāðòùāī Íúòç āy Āūī÷āā òāēòā àēēēyðē
 ŷñāñúíāā òyøyēēøē òāī ī ùø òíóíðāēā Åçyðāāēúāī àēēēīēī
 āāøēāíúúú āþāðóíó ŷēñ àðāēðð āy “Ēēòāāē-Āyāy Āīðāóā” āāñ-
 òāíēāðù āā áó àēēēī ēēē āāēāyēyðēīāyī àēðēāð. Áóðāāāēū “Íúòç
 àēēēīāy” èòāāyñē āy ī ŷùç ùyēy òāēòā āāēāðúíúī ī òùāðēçy
 āāēē ī ŷñēēy āy áó àēēāy íúòç òíñðēyðēīēī íēñāyòyí òñòóíēøē
 ēēy èçàù āāēē ī ŷēēāēð. Ēāēēī àēyýð òíñðēyðēī āy òòñòñyí āy
 āāøēāíúúúāā ī òāàçē èøēyī ī èøāð” (14, s. 31-32).

Oğuz türkcəsinin āyāē ī ēāçùēū āāēāyñē íēāī “Ēēòāāē-
 Āyāy Āīðāóā” āīīñóíāā ēēē āūī÷āāēāðā ī ŷñññ èçyðēī íē ī à-
 ñū ùāāñúíāā àðòùā āāíúøē ī ùøāùð. Āāēāyīēī àēēēīy āūī÷āā òððē-
 úyñēīēī òyñðēē āy, áēçúy, ííēāðēā āāūēūāùð. Āāēy ēē, ñíí āūī-
 ÷āāēāð āīīñóí ēāðāī ī àñúíāāī ñííðā þēēy ī èçy íðòòç àò ī èøēyð.

Āāēyēēēy, āūī÷āā òððēúyñēīēī èçyðē Åçyðāāēúāī ŷāyāē
 àēēēīāy ííóí ī òðòyēēò àēāēāēò āy øēāyēyðēīāy, ùāāāēy ŷþð-
 ēy ī ēē āāēāy ī èç íēāī “Ēēòāāē-Āyāy Āīðāóā” āīīñóíóí àē-
 ēēīāy ī òòàùēāy āāēēēð.

Òyāāēāāðēāð ŷþñòyððð ēē, ŷyýð Åçyðāāēúāī ŷāyāē àēēēīēī
 òíðíāēāð ī àñúíāā òñòóíēøē íúòç āēā ī āíòēīy ī ŷñññāñòñā,
 òíóíðāēā Åçyðāāēúāī àēēēīēī ēāðāī ī àñúíāā ēñy āðēyí

ãûî÷ãã äëàìáíðëýðè àç ýùýìèééýò ààøùì àì ùøèàð (109, s. 3). Ýððïíðð, áóíà ýððýàèð èè, ãûî÷ãã äëàìáíðëýðè ðç òýñèðèíè òìóìðàä Æçýðáàéúàì àèèíèí ýððëýì èè áàéäýñè íèàì “Êèòáàè - Äýäý Áíðáóá” áíîíííàà àà ýðñòýðèè ì èøàèð.

Ýðñòýðèýíýðý ííó àà ýèàäý àò ì ýè èàçù ì àùð èè, ãûî÷ãã äëàìáíðèíè òýñèðè Æçýðáàéúàì àèèáèðèýðèíäý “ú” (äæ) ýäý-çèíý “äç” ñýñèíèí èøëýì ì ýñèíäý äý òçý ÷ùùð. Á.Á.Ñðááððáí-íèèíá áàéý áàèð èè, àèèäý “ts” àòððèèàòùíí íè àññ ÷íð ààòð “dz” ñýñèíèí íè àññíí ì öýééýíýøàèðð (240, s. 287). Áóíóí-èà ááùè “÷” ýàçèíý “ü” (ts) ñýñèíèí èøëýíáèè áóðóí àèèáèð-èýðè ì èäý “ú” (äæ) ýäýçèíý “äç” ñýñèíèí èøëýàèè ì ýñè ì øòàùèäý áàèèð. Áàéà àò ì ýè èàçù ì àùð èè, ãûî÷ãã òýñèðè òýèúý Øè ì àèè Æçýðáàéúàííí àèèáèð äý èøäýèýðèíäý áàèèè, Ýýíóáè Æçýð-áàéúàííà àà ðçïíð ýðñòýðèð. Áóíà ýððý äý, XI-XII ýñðýðäý Ýýíóáè Æçýðáàéúàííí “òý ì èç” íüðç àèèè áðáàèù íè ì àññ, Øè ì àèè Æçýðáàéúàííà èñý ííà ãûî÷ããèððí “ãàðù ì àññ” ùàããíííà (116, s. 380) òèèð ðçïíð áíüððè ì òð.

Ãûî÷ããúàííí XI-XII ýñðýðäýí òáèèè ýääýè àèèè ì èçäý òýñèðè ííóíèà òýñàèèèèèð èè, ãûî÷ãã òððèýýñè, òìóìðèéýðè òððè àèèè áííðð òàèèèððí áðèýí íðà ÷àùà àèà ýäýáè àèèíäý ðç òýñèðèíè ýðñòýðè ì èøàèð.

Á.Ãøèàñèáííí òýäàèèàòù íýðèýñèíäý äýàè ì áð ì ýíè, ýððùð, òàðñ, Ñððèèà, ýððá, Áèçàíñ äý àéýð èàçùè ààéäý-èýðèíäý ÷íðèð òððèèç ì èýð òàíè ì ùàùð (109).

Áóíà ùýè XIX ýñðèí 70-ùè èèèýðèíäý áíèòíð Ìíðàì àà àèããò èáèð ì èøàè. Áð ì ýíè àèèíý ùýñð áòàèèè ì ýäàéýèýðèíè áèðèíäý í èàçùð: “Ì ýè ì áð èè, áð ì ýíèèýð Ùèíá-Ãòííà ì ýíèèè òàèããùð, à ì à ííèàðùí àèèè òððàí àèèèíè ýóùèð òýñè-ðèíý ì ýððç áàè ì ùøàùð. Ì ýí ùý ì èí èòáäý èý ùà÷ äý ÷íðýñèè èííàèè íýðèýñèíäý ìñ ì áíè òððèýýñèíäý áèíí ì ù ñðçèð

íýçýðäý òóò ì óðà ì . Ñpùáyò IV, V, VI äý VII ýñðëýðäý äð ì ýíè
ýäýáè” àèèíý èà÷ ì èð òóðàí àèà ì áíðëýðèíäýí ýääèð. Áó àëý àèð
àpâð èàè èè, àöíéààà ùýýý íý ñýéúóãèàð, íý ìñ ì àíéúèàð, íý äý
òóðàíéúèàð ààð èàè (Áàð: 6, s. 37).

À.Ãóéàñéàí ùý ì ÷éíéí ùòððèò - óðàðóó äý òððè àèèýðè
àðàñúíàà ì àðààèù èàèñèè äý èàèñèè-àðà ì ì àðèè ì àðàèèàèýðèí
ì pàúóàèóúóíó ààéà ààèð (109, s.5). À. Ì ý ì ì ýäíà, Ò.È.Ùà-
úúéàà, É.Éóñèòíà ùýýý ä.ý. IV-III ì èíèèèèèýðäý òó ì àðúýäý
òððè ñpçýðèíéí ì è ì àñúíù ýpñòýð ì èðèýð (6). Øóäùýñç èè, áó
èèèèèýð pç èçàùúíù äý òýñàèèèèè ýpçýýéèð.

Pèèý ì èçèí òííííè ì èéàñúíàà ãúí÷àà òííèó ì èàðù èýý áàüèù
÷íðèó ààèàð ýáíèð øýèèèäý èàéúè ì ùòàùð. Ííèàðúí àèð àèñ ì è
ùààãúíàà àðòúà ààíúòúè ì ùòàùð.

Ðàñíóáèèèè ì ùçúí ì òàñèð òýðèòýñèíäý ãúí÷ààèàðèà, áàüèù
òííííè ì èýðäýí àèðè Áóáà òííííè ì èàèð. “Áóáà” ñpçóíóí ãúí-
÷àà àóíííè ì è ì è ì àñú Í.À.Àðèñòíà òýðýðèíäýí òçý ÷úðàðúè-
ì ùòàùð. Í, áàèý àèð òàèòà àèãäýò èáðèð ì èðàèð èè, 1856-úú èèäý
Êàçàíòñàà òýðýðèíäýí òýðòèà ààèè ì èð Íðáíáóðà ààèðýñèíéí øýðà
ùèññýñèíéí àóíèè ãýáèèèèèèè ðàéàñòðèíäý ýpñòýðèèýí 17 ãúí÷àà
òííèó ì óíààí àèðè “Áóáà” ààèàíúð (57, s. 367).

Ðàñíóáèèèè ì ùçàà áó àóíííè ì Áóáà øýùýðèíäýí áàðàà
Áóáàèù, Áóáàèùáàèíüèáí, Áóáàòýèèèèè, Áóáàäýðýñè úíüðàðè àà-
èàðúíàà áó òííííè ì èí àíúó ì ààðèàíðèàðù ì pàúóààóð. Òððè ì ý-
íèñòàíàà Áóáàààù äý Áóáà - ñýíýýð ààèàðúíùí ýñàñúíàà Áóáà
ñpçò áóððð. Ñèèàùúíù òà ì à ì èà ì àà ò÷óí àèð ñúðà ìðííè ì èýðè äý
ààéà àò ì ýè ì èàð. Êàðàèèèèàà Ì Ð-àà èèè Áóáàòàó: àèðè Êóíà-
ðààààí øè ì àè-øýðàäý, èèèíüèè Ì áíáùòààí úýíóá-äýðáäý; Áó-
àà-ñàíðèààøù, Áóáà-òààà, Áóáóààèèù úíüðàðè ààèàðù èñý Êà-
áàðàà-Áàèèàð Ì Ð-àà ààéäý àèúí ì ùòàùð. Òàðàèèèèèèè ùèàðí-
íè ì èýð äý ì pàúóààóð: Áóáà-Àèòàé àèèàðúíàà Êàòóí ÷àéúíúí
àíèó, Áàèèèè Áóáà äý Òíðáóí ÷àèèèèè ààñèòýñèý Áíèààéà

ðpēōēōð. Áó nēēàùēà áēð ñùðà òîîîîēîēýðē äý ýēàäý àòìýē èàçûì àùð : Ðçáyēēñòàííà Òýððááíý áààēñēíäý Êóáá äý Êóááñà, Æàçàõñòàííà Áóáá - òàñ, Ì ññēàà àēēäēýðēíäý Êóáēíēà, Êà-áàððàà-Áàēēàð Ì Ð-äý Êóáá äý Êóáá-Òááá úíùðàððē ààēàðù ì ý-ēóì áòð. Òàððēðē áàēíáàēēàððà Òýððááíý áààēñēíäý Áóáá ààēù øýùýðēí ìē ì àñù áàēá ààēēð.

Áó òîîîîēîēí ēáēúē ì à ààēðýñē Ì ìíííēñòòàííàí Ðóññēá-íúí ìðà çíēàùúíäýē, Òýçýðēáíú àēēäēýðēýð, Øēðááí äý Øē ì àēē Áàððàç ààðēē ìē ì áàēà ýáíēø ýðàçēýðē ýùàòý áàēð (115, s. 120-121).

Áàēá àòìýē èàçûì àùð èē, yayılmış olan Áóáá òîîîîēîē àùí÷àá ààēòàēàðùíúí yerleşib yaşadığı Äýøðē-Äùí÷àá ÷pēó üçün daha çox xasdır. Áó ēñý þç íþááýñēíäý òîîîîēîēí àùí÷àáēàððēà áàùēùēùúíúí áēð ààùà òýññēá áàēð.

Äùí÷àáēàðùí äēýýð ààēòàēàðùíúí ààēàðù ēñý Óóú, Áàððáþðē-ēö, Úó÷áíēù, Òóú, Áíáēàð, Äýðýíäý (ēíáēēē Ññēýðáí ààēííó-íóí ēá÷ ì ø ààù) äý ñ. òîîîîēîēí ēēà ì úçàà ñàðēáí ì úðáùð. Òý ì ēí ààēòàēàðùí äýçēýðēíēí ààēàðù òîîîîēîēí ēēàáá òííáðēē äýēēøēēēēý óúðà ì úð òíð ì àēàððàááùð (39, s. 61). Ñēàäý àòìýē èàçûì àùð èē, áó àùí÷àá òííēó ì èàðùíúí Äçýðááēúáíēà áàùēùēùúí òēððē ēàēíúç òîîîîēîēí ēē ì ýēó ì àēēàðà ýñàñēáíúð. Áó ààēòú òýññēá áäýúýē ì ý-ēó ì àēēàð èēēí áàēíáàēēàððà éíð äýðýúýñēíäýäēð. Òîîîîēîēí ēē ì ýēó ì àò ýñàññúíáà Äçýðááēúáíáà äýäē ì äýí ēáøà ì àñù ýó ì áí áäēýí ààēòàēàððáí áēðð øá ì àēà (øá ì àēá) ààēòàññáùð. Áó òēēēð Á.Áàēáóēēáēáä ýðýðēíäýí èðýēē ñðððē ì øðáòð. Áäēý èē, Ñ.Áøðáýēēē Øà ì áòú òîîîîēîēíēíēí ēë ì áò áòíííēíēíäýí ðððý-äēēíēí ýþñòýððð (65, s. 19). Á.Áàēáóēēáēáä ēñý Íðà Áñēēáíúí øà ì àēá (øá ì àēá) ààēòàññúí Áēááíēēáíúí ēë ì áò ààēòàññú èēý áēíēēýðäēð ì ø, øá ì áē äý ēà øá ì àēá áòíííēíēíēí Íēíē òý-ðýðēíäýí òàòððēáíáí ēà ì áē ààēòàññúíúí áàùíáà ýēñ íēóíáóúóíó ýþñòýð ì èðäēð. Áòòóí áóíēàð, øóáúýñēç èē, áùðē ì áē ñýáēēýñēí-

äyæð äy Ã. Ãäéáóëëäéääéí áó ùèíîðàçéíéí òýñäëä íëóí í àññ
ö÷óí yëääý ääéíäãëäðà àùðëéáu ääðäùð.

Àëëääãñëöý ãñí÷ãã ääëù Äçýðáäéúáíäà àèù òííííé í ääé-
äý àëí í ùäùð. (116, s. 381). Æñí÷ãã ääëù òííííé í ùyëý Ä.Ää-
ëùðáííä òýðýðëíäýí ääéä ääëë í èðäèð. Í, XII ýñð ùääëñýëýðë èëý
áàùëù Ñà ì óð ÷äéù ñàùèëëíäý Æñí÷ãã ääëù ýðàçéíé äý áóðääà
éäðëýðýí Êà ì èà ì ääëù øýùýðëí òàðááäëùäëðäùíúí íë í àññíú ýðñ-
òýðèð äý ùý ì éí ýðàçéíéí ýääýëëë ñàëëíëýðëíéí ààù èëý áàùëùùùí
äëëäèðèð (66, s. 63). Q.D.Ağayev “Qafqaz diyarının yol xəritə-
sinə (XIX əsr) əsaslanaraq Lənkəran qəzasında Kumanlı ad-
lanan üç kənd olduğunu göstərmişdir (283, s. 143-150).

Ö ì ó í èéëýðëý, ýääýëëë öýñëëäý äý ãñí÷ãã òíííéó í èàðù èëý
áàùëù òííííé í èýð ùäãññíäà ääíùðëäùùíääí áóðääà ñääýúý áó
áoííñëä áàùëù òííííé í èýðëí ùý ì Ýýíóáë, ùý ì äý Øë ì äëë
Äçýðáäéúáíäà ýáíëð éäðëäùùíúí ääéä àò ì ýëëý èëðäéýðëýíèðë.
Ýðñòýðëýíëýðý áóíó yëääý àò ì ýë èàçù í àùð èë, òííííé í èéà
ííó éäðäääí òäëäùí òàðëðëíé òäëëë äýðýúý ýëñ àðäèðèð, ÷óíëë
òííííé í èýðëí äèð ÷íðó èùðë ì äë-ñëéäñë ùääëñýëýðëý yëääýäàð
ý ì ýëý ýýë ì èð, äèð ùëññýñë èñý áóíííé í èýðäýí éàðáí ì ùäùð (39,
s. 53). Ää ì ýëë, ãñí÷ãã òíííéó ì ó èëý áàùëù òííííé í èýð òäëäù ì ù-
çúí áóíëë òàðëðëíéí ýðñòýðëýñëäèð. Äëëë ì èçäý, òäëäù ì ùçúí òàðëðë
éäääääùíúí ääðùéùùññú íëäí “Êëðääë-Äýäý Äíðäóä” áíññóíäà
íëäóúó èë ì è òííííé í èéà ì ùçäà ãñí÷ãã èçýðë äíðóíóá
ñàðëäí ì ùäùð. Êäëéí äëëë ì èçäý íüóç òððëýññë òñòóíëöëý ì äëëë
íëäóúó èë ì è òííííé í èéääà ää áóíó ñðéëýýý äëëýðëë.

Áóðóí áóíëäð Äçýðáäéúáí òäëäùíúí òíð ì äëäð ì àññíäà
ýñäñ éí ì ííííáíó èë ì è íüóç òððëýðëíéí èðèðäë àò ì ýñë, ãñí-
÷ããèäùí èñý íüóçèäùí òñòóíëöëóíý áàð ì äéàðäã aç ðíë íéíä-
ì ààùù íýðëýññëíý ýýë ì ýë ì èàíú ääèð.

Í BÒÈÚ B

Àçýðààéúáí òàèáúíúí éàðáíúòú íðíáèà ìè ìòðýèèýá àè ìè
 ì ÿñýèýèýðäýí àèðèàèð. Áó íðíáèà ìèí þéðýíèè ì ÿñè éíèóíàà ýí
 ì òùò ì ààáúì èàðàáí àèðè òàèáúí éàðáíúòú íðíñàñéíáý èðèððàè
 àò ìèò àéðú-àéðú àòíèè ààùèàèýðèí àðàðáúðúè ì àñúàùð. Ûý ì èí íðí-
 ñàñáý èðèððàè àò ìèò ì òùò ì éí ì ìííáíòèýðäýí àèðè áúí÷àà-
 èàðáúð. Í íèàð Òéáí-Øáí ààùèàðúíàáí Áóíàé ÷àéúíàäýè ýáíèò
 ýðàçèíè ýùàòý áäýí “Äýðè-Äúí÷àà”úí ñàùèàèýðèàèð. Mølumdur
 ki, “Äúí÷àà” áòíííè ìè èèè äýðý “éöéååå” éàðóá “ñèí÷à” øýè-
 èíáý á. ý. III ÿñðäý ×éí òðííèèàñúíàà íøñì ìèòàèð. Í íèàðúí
 áóíàáí ýáäýèèè òàðèòè, àòíèè ì ýíøýèè ì òáààùèñýèèàèð. Öýä-
 àèààðèàð áúí÷ààèàðúí àèíèèèýðäýí òþðý ì ÿñè ùàááúíàà öýðçè-
 éýèýðè ðýäà àò ì ýýý è ì èáí áàðèð. Áäý èè, áó éííñàíñèèàèà
 ýþðý áúí÷ààèàð ýáäýèúý èðáíàèèè ìèìòø, ñííðà óáíðèàø ìúò,
 ààùà ñííðà òððèèýø ìèòàèýð. Ì þàçóíóí öýäàèè áäý ýýèèýýý
 ýýè ì ýýý è ì èáí áàðèð èè, Àèòàé, Ûýíóáè Ñèáèð äý Øýðàè Òðð-
 èñòàáí ýðàçèñè á. ý. II ì èíèèèèèý àèà Áíàðíííàà ì ýäýíèèèý-
 òèíáýí áàðèàèàðàà òððè àòííýáíàçèíè ì ýðèýçè ìèìòøáòð. Áó
 ýðàçèäý ñííðàèú áþàðèýðäý àèð-àèðèíè ýäýç àò ìèò àððáíèíèè
 ì ýäýíèèèèèýðäý, ààø éíí ì à áàèäýèýðèíáý àèäýèè úýéá áäýí
 ì öýèèýí öýèà ì èò úý ì èí èèðè ÿñàñèáíáúð ì àùà è ì èáí áàðèð.
 Òàðèòøóíàñèúáàà Èàðíàðàáí Àèòàèääýè ýáíèò ýðàçèèýðäý á.ý. I
 ì èíèèèèèèèè éàèíúç èðáíàèèèè òííèó ì èàðúí éàèúè ì àñú äý éàèíúç
 áðà ì úçúí áèðèíúè ì èíèèèèèèèèèè Øýðàè Òððèñòàáíúí òððè àòíí-
 ýáíàçè ì ýðèýçèíý ÷ààðèè ì ÿñè ùàááúíàà ì þáúóá éííñàíñèèà
 éáíèäýí íýçýðäýí èá÷èðèè ì ýèèàèð. Áäý ýýèèýýýý ýýè ì ýè
 ì ò ì èóíàòð èè, áúí÷ààèàð Áíàðíííàà áþàðòíáýí Àèòàé, Ûý-
 íóáè Ñèáèð ýðàçèñèíáý ì ÿñèóíèàø ìúò Àèòàé àèè àèýñèíèý ì ýí-
 ñóá íèàí íðíðíòððè òííèó ì èàðúíúí òþðý ì ÿñèàèð. Ñèèò áþàðòíáý
 áó òííèó ì èàð ñèèò áàù èèý áíòèè áàéíààèèàðà ì ýèò ì íèàí àòíèè

áèðèèèèyðäýí áèðè íèìòøèàð. Ãáéá àòìyè èàçùìàùð èè, ñèèò àóíííèìè ààùèà àóííñó àáéèè, ìyíøyúy òyðäèyíyí ìòðòyèèò àóíèè áèðèèèèyðè áèðèyðèàð ìèøàèð.

Àóííñóí ìyíøyéíèèn ìòyééyí ààèèìyñèíäy ñòàííèíèè ààèùàèàùí äy ííèàð yñàñùíàà ìòyééyí ààèèyí áíòðíííèíèè yèà ìyòèyðèí áþèòè yùy ìèééyðè ààðàùð. Òyààèààðèàð ýþñòyðèð èè, òððè ìyíøyèè àóííñèàð ñùðò ìííáíèíèà íèìàìùø, ííèàðàà òàðèòèí ààùà äyðèí ààèàðùíàà ààðííèà èðàè yèà ìyòèyðè òñòòíèòè òyøèèè àòìèøàð. Òððè òàèàèàðùííí yèñyðèééyðè ò÷òí òàðàèòàðèè íèàí èðàè òyíyàðyíyèè ííóíèà ààùèùàùð èè, ííèàðùí òíðìàèàø ìàññ äy ñííðàèù àóíèè òàðèòè ìòðòyèèò Ààðííèà äy ìííáíèíèà èðàè òèíèyðèíèí òyìàññ äy ààðùø ìàññ çííàèàðùíàà ààø ààðìèø, áó àà ùyèy ìàçíèèò, áyèèy äy ñíí ìàèáíèèò áþàðòíäyí ààøèáí ìùàùð (226, s. 317). Íèà áèèñèí èè, òððè ìyíøyèè àóííñèàð Ààðííèà èðàèíy ìyíñóá íèìòø äy ííèàðàà ìííáíèíèà yèà ìyòèyðè ñíí-ðàèàð èàðáí ìùàùð. Òyñààòðè àáéèèàð èè, òððè òàèàèàðùííí Ùèíá-Ààðííà òàèàèàðù èèy àóííyáíáðèè ààùèùèùù ùàãàùíàà òèèèèèyð ìþàúòáàðð. Áèçúy, áó ìðíáèà ììòðòyèèò ñàùyèyðèí-áíòðíííèíyèà, àèè-èèè äy ñ. èèìè ñàùyèyðèí ìòyðòyñèñèyðè òyðy-òèíäyí äyðèíäyí þéðyíèè ìyìèøàèð. Ñàààèàíáí ìyñyèyèyð àùí÷àã èòèèyñèíèí äyðá èñòèààìyòèíäy ìèàðàñèéàññùíí ùàíññ áþàðäyí ààøèáí ìàññ ñòàèùíà ùàààà ààðyðèyí áóíóí èàèíúç íðòà ÷àùàà ààø ààðìyñè ùàãàùíàà òàðèòøòíàñèùàà ìþàúòá íèàí òèèèèèyðè òyèçèà àòìyèy yñàñ ààððð. Íèà áèèñèí èè, ìðí-òíàùí÷àã àèàìáíòèyðè ñèèò ààù àèùíàà äyàè ì áþàðèyðäy äyðáy àíùðò ìèàðàñèéà àòìèø, Øèìàè Ààðààç, Øèìàè Ààðà äyíèç ñàùèèè, Þí Àñèèà yðàçèèyðèíy èàèùè ìùàùð. Ààùà ñííðàèàð, éyíè á.y.III yñðäyí Ñàèáí-Àèòàè áþèyñèíäyèè àùí÷àã òàèòàèàðù ùóí áèðèèèèíy ààðèè íèòð. Ùóí òàèòàèàðùííí äyðáy àíùðò ìèàðàñèéà àòìèø èòèèyñè è÷yðèñèíäy àùí÷àã àèàìáíòèyðèíèí äy íèàóúóíó ýòìáí àòìyè íèàð.

Āūī÷āāēāđūī āōīēē òāðēōēīē þēðýíýðēýí îīēāđūī ìōðýēēð
 òîīēō ìēāðēā ýēāýýē îēāōúōíó ýþðððē. Áó ýēāýýēð òððē òîī-
 ēō ìēāđū ēēý āōííýáíāðēē òāðāēōāð āāøúēūð ēē, áó āā áēð āāuā
 āūī÷āāēāđūī ēðáíāēēē òāēōāēāđūī òððēýð ìýñē íýðēúýñēíāý
 ìāēāáíā ýýēāēēēīē ýþñòýðýí ēáíēūð ēîíñāíñēēáíú ðýāā āāēð āý
 āūī÷āā āōííýáíāçēīēí òýìýēēíāý îðîðîððē āēā ìāíðēýðēíēí
 āóð ìāñú òēēðēīē òýñāēāēýēēð. Āūī÷āāēāđūī ēē ìāē, ēāíāēū, îúóç
 āý ñ. òððē òāēōāēāđū ēēý āōííýáíāðēē āāuēūēūū ēēēí āāēíāāēāđūī
 ìý'ēō ìāðēāđūī ēēāāēñōēē ìāðāðēāēēāð āý ñ. ýñāñúíāā ñōáóō āāēēēð.

Āūī÷āāēāð Áēçāíñ, Ìāúāđūñōáí, Îīēā, Èēōāā, Óēðāēíā āý
 ñ. ēē ìē āþāēýðēýðēí òāðēōēíāý ìòùò ìðīē îēíā ìūðēāð. Úýíóáē
 Đón ÷þēýðēíāý ìýñēóíēāð ìūð āūī÷āā-îīēíāññōēýðēí Đón āþā-
 ēýðēíēí òāðēōē òāēāēēíāý ēāðē òñññē ēēý ýāýçñēçāēð. Đón ēāçāē-
 ēāđū îā÷āíā÷ēýð, òîðēēāð, óçēāð āý îīēíāññōēýð ēē ìē òððē òāē-
 òāēāđūíúí ðñēēāð ìāñú íýðēúýñēíāý ìāēāáíā ÷ūð ìūðēāð. Āūī÷āā
 āōííññóíó òāðēð ñýuìýñēíāýí ýāð ìýñēíēí ìòùò ìñýáyāēýðēí-
 āýí áēðē ìîíāíē ēñðēēāññūāð. Îííāíēēāđūī áēðēíúē āý ò÷òíúò
 ēðððēýðēíāýí ñîíðā îīēāđūī ÷îðó ìîíāíēēāđūī òýāēāēíāýí
 òēēāñ îē ìāā ò÷òí āýðāý - Òððēēýý, Ìāúāđūñōáí, Áíēāāđūññōáí,
 Ìēñēð āý ñ. þēēýēýðý ēþ÷ðð. Āūī÷āāēāđūī áó āðóíēāðú ùýìēí
 þēēýēýðēí ýùāēēñē ēēý āāēíāēúā āāðúðāðā ēāēíúç áóðāāā ēēāñ-
 āēñðēē, òîíîíē ìēē āý ñ. ēçēýð āíē ìóðēāð. Āāēāí āūī÷āāēāð ēðē
 ìîíāíē òāēōā ēððēāāēāđūíúí òýðēēāēíý āāðēē îēāðāā Āúçūē
 Îðāāíúí (Ýþē Îðāā) āý Āē Îðāāíúí ùýēāðúíāā ýùýìēēēýðēē
 ðīē îēíā ìūðēāð. Îííāíē āþāēýðēýðēíēí òýðēēāēíāý þç āēēýðēíē
 ñāðēāēāí āūī÷āāēāđūī ìîíāíēîēā ēðāē ýēā ìýðēýðē āāuā āāāāđūā
 òçý ÷ūð ìūðāð. Äēýýð òýðýðāýí, ìîíāíē ēñðēēāññúíāāí ñîíðāēū
 ìîíāíē āðóíēāðú āōíēē úýùýðāýí ēāēúēíñ āāēēēāē, îīēāð ēē ìāē,
 ēāíāēū, îā÷āíāā óç āý ñ. òððē òāēōāēāđū ēēý āý òððēýð ìēð ìîí-
 āíē òāēōāēāđū ēēý āāðúð ìūðāñēāð. Ìòðýēēð òîīēómēāðēā āāðúð ìā
 îðîññāñē ēēý îāðāēāē îēāðāā āūī÷āāēāđūí þç āēíē ēíāíúēāđūíú, āāýò-

ýíýíýëýðëíè àý ñ. èðèð ì ýñè àùí÷àã àòíèè ñèñòà ì èíèí íàñéóðà-
 ñéèàñùíà ýýòèðéá ÷òòàðùð. Áóíàáí ñííðà ùýìèí àùí÷àã òíí-
 éó ì èàðù áàøàùðà, ààçàð, àùðùùç, þçáyê, ààðàààèíàã àý ñ. èè ì ì
 òððè ðàèãèèàðùíúí àòíèè ñèñòà ì èííáý àòíèè íóáý, èà àà ì òùò ì
 êíìíííáíòèýðàýí áèðè ðíèóíó íéíà ì ùèèàð. Øóáùýñèç èè,
 àùí÷àãèèàðùí áèð ñùðà ðàèãèèàðùí àòííýáíáçèíáý èòèððàèù ùýèý
 ì ííáíè èñòèèàñùíàáí òáéèè ýááýè áàø áàð ì èøàè. Íííáíè èñòè-
 èàñùíàáí ñííðà Áýøðè-Àùí÷àùíí ààèáí àðóíèèàðù àà àòííýáíáðèè
 íðíñàñèýðàý èòèððàè àò ì ýèèý ì òðýèèò àòíèè ñèñòà ì èýðè òíð ì à-
 èàðàð ì ùèèàð. Àùí÷àãèèàðùí Øè ì àèè Áàðààç àðóíó ííààé, éó ì ùè,
 áàèèàð ðàèãèèàðùíúí òíð ì àèàø ì àñùíàà èòèððàè àò ì èøàèð. Àùí÷àã
 àòíèè ñèñòà ì èíèí ààùùè ì àñù àý ííóí ààèùèèàðùíàáí éáíè àòííñ-
 èàðùí òíð ì àèàø ì àñù íýòèýñèíáý àùí÷àã àòíèè ñèñòà ì è ààùèà
 ùàèàà ààèà áèè ì èð. Áàèýèèèèè àý, àùí÷àã àòíííèèèè ì è ìðà ýñðèýðèí
 ñííóíàà àððàèç ì ý ÷ààðèèèð. Áóíóí ñýáýáèýðè ààùèà àùí÷àã
 àþàèýðèíèí íè ì à ì àñù, àùí÷àãèèàðùí ì òðýèèò êííóáññèèèèèèè èñ-
 èà ì à, òðèñòèèèèèèè, ííóí èàòíèèèèèè, ìðàáíñèèà àíèèèàðùíà
 èá÷èèè, ì ííáíè èñòèèàñù àþàðóíáý àòíèè ààðùò ì àèàð, íýùàéýò,
 àùí÷àãèèàðà ùýðàè èèè ííèàðùí èàðàéòùíúí òýìèí àáýí
 ì ýòùòèèèèèèèè íþàò òàðàèòàðè ààòù ì àñù àý áóíóí àòííñóí
 ýáíàòííáóíóí ì ýùàèíý ýýðèð ì ýñè àý ñ. íè ì óøàóð.

Àùí÷àãèèàð Áçýðàáéúáíèà òà àýàè ì áýí ýèàáýáý íè ì óø,
 þèèý ì èçý íóðóç àò ì èø àùí÷àã òííèó ì èàðù áóðààà ì ýñèóíèèè-
 ì ùèèàð. Àùí÷àãèèàðùí Áçýðàáéúáíà àòùíèèàðù áàøèùà íèàðàà ò÷
 ì ýðùèýáýí èáàðýòàèð. Áèðèíùè ì ýðùèýáý ñèèò-ñàè òàéòà-
 èàðùíúí Áçýðàáéúáíà àòùíèèàðù çà ì àíú àòíèè áàðù ì àáí èáèúèíñ
 íè ì àèáí ñèèò èòèèýñè è÷ýðèñèíáý íðíðíàùí÷àã àèà ì áíòèýðèíèí
 þèèý ì èçèí ýðàçèñèíáý ì ýñèóíèèèè ì àñù ýò ì áí àò ì ýè íèàð. Áó
 àþàðý àèà ààéíààèèàðàà “àùí÷àã” àòíííèèèè èèèýí ì ýñý àý Íèèèè
 “úamáus át írans” ààù àèòùíàà àùí÷àã òííèó ì èàðùíàáí íèàí èè-
 ì àè àý íðáí (óðáí) òàéòàèèèèèè Áýðáýíà èàòùíèèèèèèà

ðàòùðèà ì ùàùð. Ñèèò ì yäyíèééyòè àèà ì áíðèyðèíèí Çèàèèà àyòè-
 íyñèíäyèè àèð ñùðà ì yì óèàðèàðàà àèèàð ààèè ì yñè, Øyðàè Àèòà-
 éúí Óèàààí íèàòíñóíàà á.y. V-IV yñðèyðy àèà Íàçùðùè ày Ààøà-
 ààð éòðààíèàðùíàà òàíùè ì ùð ðàè÷à ððàà ì áíðèyðèíäyèè òíðóóí ì à
 òàòíèèàñù ày íàòùèàðùí Àçyðààèúàí ðàè÷à ñyíyòè èèy óçèàø-
 ì àñù, Àçyðààèúàí yðàçèñèíäy yáíèø éàèùè ì ùð ààð éíí ì àèàð ày
 Àèòàè - àùí÷àà éíí ì àèàðù èèy “ñèèò ÷àùù” éíí ì àèàðù àðàñùíàà
 yáíàðèè áàùèùèà éóðàðùààèù ðèèðè ì àààè ààéíààèàð yñàñùíàà
 òyñàèèèyèèð. Íèèíè òyðyòèíäyí ðàòùðèàíàí íðàí àòíííèíè “È-
 èàèè-Äyäy ì Áíðàóá” àííñóíàà Äpíyáèè ì yç Äöèyè Óðàí
 àíííèíèíäy ðç yèñèíè òàí ì ùàùð. Áííñ yñàñùíàà óèàø, óðòñ
 èèíè àùí÷àà òííèóíèàðùíúí yí àçù èñèà ì à äyäyðèè àðàðäy
 Àçyðààèúàíàà ì yñèóíèàø ì àñùíú ñðéèyèy áèèyðèè. Äyàè ì
 àðàðäyí Àçyðààèúàíàà ì yñèóíèàø ì ùð àùí÷àà òííèó ì èàðùíààí
 áèðè, yó ì àí èè, ààðààðèàðàùð. Àðñèèyíòèíèí “ Ì yú ì ó yò-Øyàà-
 ðèò “éíäy ààðààðèàð àùí÷àà òííèó ì èàðùíààí áèðè èèíè èyðñòyðèèèð
 ày Ì àíàñùí ùy ì èí ðàèòàèà ì yíñóá íè ì àñù áóðùòèàíùð. Áàéà
 àò ì yè èàçù ì àùð èè, ààðààðèàð Íðàà Àñèéààà äyàè ì àðàðäyðäyí
 éàðà ì ùèàð ày áó òàèò Àèííèñè Íàðèíyàòèí ì yèó ì àòù èèy òyñ-
 àèèèyíèð. X yñð àíííèíè ì òyèèèèèí “Ùòàóá yè-àèy ì” yñyðèíäy
 Íðàà Àñèéààà Áàðààðòàí òííííèíèíäy ààðààð àòíííèíè ðç
 yèñèíè òàí ì ùàùð. Ñòðàáíí, Ì.Öíðàíàòñè, Ì.Èàèàíèàðóéèó ày
 á. ì öyèèèèèyð Àèàáíèéààà éàøàéàí àòíèè àðóíèàð è÷yðèñèíäy
 ààðààðèàð ùààñùíàà ì yèó ì àò ààðèð. Àéçyú áó ðàèòà ñèèò-ñàè
 àðóíèàðù è÷yðèñèíäy Àçyðààèúàíà íóðóç àò ì èø íðíðíàùí÷àà
 àèà ì áíðèyðèíäyí áèðèàð. Áàéíààèàðà yððy, ààðààðèàð àèàáíèàð-
 èà áèðyú ò ì ó ì è yúàààùí - Àðàíúí òððy ì yèyðèàèð. “Èèòàèè-Äy-
 äy ì Áíðàóá” àííñóíàà ààù ÷yèèèyí àèàáíèàðùí òððè ì yíyèèè
 íè ì àñù ùààñùíàà ðèèðð òàðèòòóíàñèùù ì ùçàà àðòùà ì yèó ì àòð.

Áàðààð ày àèàáí òííèó ì èàðùíúí ò ì ó ì è ì yíyèèè íè ì àñù
 ííèàðùí àòíèè èíòààðàñèéàñù ò÷òí çy ì èí éàðàò ì ùàù. Øyñààòèè

aaeēēēēēē ēē, Ñòðàáííàáí ááø yñð ñííðà Àéàáíéēà yùàēēēē ò÷òí
ãàðãàð àēēē yñàñíííàà yēēòáà òyðòēá áāēē ì ēøāē.

Ãùí÷ãāēàðùí ēēēíúē àòùíú ùóí òàēòà áēēēēēē ēēy áàüēùãùð.
Àðòùā yþñòyðēēāēēē ēē ì ē, á.y.III yñðāyí ãùí÷ãāēàð ùóí áēēēēēēíy
òàáā áāēē ì ēøāēēyð. Ùóíēàðùí āyðāy áíúðò ùyðyēyðē ēēy áàüēù
íēàðāā ííēàðà òàáā íēáí áyçē ãùí÷ãā òííēó ì ēàðùíúí àā āyðāy
áíúðò ùyðyēyðē áðāēēēíē ñþēēyēy áēēyðēē. Áó çà ì àí yóðúó āāē-
íàüú V yñð ùāāēñyēyðē ēēy áàüēù àðòùā áēēyāāñēòy ãùí÷ãā (ēēā-
÷āē) àóíííē ì íēíē òàðùðēāãùð. Ùy ì ÷ēíēí yóðúó āāēíāāēàðù XII
yñðāy IV Qóðóúó Äāāēāēí āy'āyðē ēēy Ýóðúóñòàíà ēþ÷òððē ì ø
ãùí÷ãā òàēòāēàðùíāáí òyðāēē íēàðāā āyāē ì āy áðēyí íðòà ÷àüúí
ãùí÷ãā òííēó ì ēàðùíú íāāēēēò÷āēàðà (yñēē ãùí÷ãāēàð) áāēāíàüðùð.
Ãùí÷ãāēàð àóííyáíáðēē ēíēēøàòùí ì òðòyēēò òàçàēàðùíāā Äçyð-
áāēúáíēà áàüēù íēàòúóíāáí āyāē ì āy áðēyí íðòà ÷àüāà þē-
ēy ì ēçy íóðóç áāyí ãùí÷ãāēàð-ēēē ãùí÷ãāēàð, XI-XII yñðēyðāyí
áāøēāēàðāā àðùí áāyíēyðñy ñííí ãùí÷ãāēàð áàü ēēy ēēē àēñ ì y
áēðùē ì àēñãùð. Èēē ãùí÷ãā òííēó ì ēàðùíāáí áàðãàð, óðáí, ēē ì áē,
ēí ì áí, óðòñ, óēàø, òyðòyð, àðãóí āy ñ. òàēòāēàð Äçyðáāēúáí
yðàçēñēíāy ì yñēóíēàð ì ùøēàð. VIII-IX yñðēyðāy Äçyðáāēúáí
àóíí-ì yāyíē ñēñòà ì íēíēí òíð ì àēàð ì àñù íðíñāñēíāy yþñòyðēēyí
òííēó ì ēàð ì òüò ì ēí ì íííáíðēyð ēē ì ē èððēðāē àð ì èðēyð. Áó
òāēò àēē÷ē àēē ì ēyðēí òyāāēāàðēàðù ēēy áēð áàüà òyñāēāēyíēð. Áāēy
ēē, áó òyāāēāàðēàð yþñòyðēð ēē, Äçyðáāēúáí áēēēíāy ãùí÷ãā
āēā ì áíðēyðēíēí ì áēāáíà yýē ì yñē XI-XII yñðēyðāyí òāēēē
yāāyē áāø áàð ì èøāēð.

XI-XII yñðēyðāy ñííí ãùí÷ãā òàēòāēàðù ì òðòyēēò ēíēēàðēà
Äçyðáāēúáí yðàçēñēíy íóðóç áāēðāē. Ùyð øāēāyí yāāyē ííó
yþñòyð ì yē ēàçù ì áùð ēē, XIyñðāy Ñyēúóā ē ì íāðēéāñííúí yóüēò
íēàòúó áþāðāy ííēàðùí Äçyðáāēúáíà ēòðēyāē àðùíú ì òí ēòí
áāēēēāē. XII yñðēí yāāyēyðēíāy IV Äāāēāēí āyāyðē ēēy Ýòð-
úòñòàíà 45 ì ēí ãùí÷ãā áēēyñē ēþ÷ ì òøāò. Ãùí÷ãāēàðùí ùyðāē

ì yùàðyòéíy áyëyà íeàí áèð ñùðà ùpè ì ààðeàð ááëy àò ì èøàè. Èp÷òðòëyí àùí÷àãèàðùí áèð ùèññyñè éáíèäyí Äyøðè-Àùí÷àã ÷pè-ëyðéíy ààéùòà àà, ààèáíèàð Ýòðùòòàí yðàçèñèíäy íòóðàà ùy-éàà èä÷yðyè ì yñéóíèàø ì ùøäüèàð. Í íèàðùí ì yñéóíèàøäüùí áàø-èùúà yðàçè Øyðàè Ýòðùòòàí - Ààòèè Èàðòèè íè ì òøàóð èè, áó èñy Äçyðààéúáí yðàçèñè èëy ñyðùyaäy éàðëyøèð. Í çà ì àí ñèéàñè ñyðùyaëyðéí øyðòàðèùùí, Ýòðùòòàí yðàçèñèíäy ì yñéóíèàø ì ùø äùí÷àãèàðùí Äçyðààé-ùáíààèù ùy ì òàéóàèàðù èëy ààè ì è òy ì àñ è ì èáíù, Äçyðààéúáí ì yäyíè äy àéíè òy'ñèðè àèùúàà íè ì àèàðù ííèàðùí Äçyðààéúáí àóíí-ì yäyíè ñèñà ì èíy ààðù ì àñ èëy íy-òèùyëy ì èøàèð. Äyçè àùí÷àã àèà ì áíèyðè Äçyðààéúáí yðàçèñèíy áóè èè ì è yýðèèè ì èøàèð. Äçyðààéúáí Ààäyèëyðè àpàëyòéíè ááíèñè Øy ì ñyààèí Àèäyíèç, Íèçà ì è Ýyíúyâèíèí àèëy àððàóúó àùí÷àã àùçù Àííàà áóíà ì èñàè íèà àèëyð. Ýððóíòð, áó yáíèø éàéùè ì ùø íðíñàñ íè ì òøàóð, ááëy èè, ùyðà àùðòùíù áóéóí íòéñòç ààðèè ì yñè àäyòè éàðàí ì ùøäü.

Àùí÷àã ì yíòyèè Àèäyíèçëyð ñòèàëyñè Í èñèð ì yíèòèèyðè èè ì è pç äyáèëyààøèàðùí ùyðàè òèà ì yòy äy'äyò àäy àèëyðàèëyð. Áó èñy àùí÷àã èòèyñèíèí Äçyðààéúáí ùy ì èéëyòéíy íòðòç èíèàðùíàáí áèðè íèà àèëyð.

ØII yñðéí yàäyèyðéíäyí ì ííáíè èñòèèàñù íyðèùyñèíäy íyðyí-ìyðyí àòò ì øø àùí÷àã òàéóàèàðù Äçyðààéúáíà ààðyò-è éòðòèyð ààèð. Ààéíààèàðùí ì yéó ì àðùíàáí àéáùí íèóð èè, éàðèè yùàèè áííòèàèàèà èòòèàààà 1223-ùò èèäy Äçyðààéúáíà éòðòø àò-ì èø àùí÷àã òàéóàèàðùí ñííàà ààð ì àààùí àò ì èøëyð. Àà ì yè, XI-XIII yñðëyðäy àùí÷àãèàðùí èí ì íàèò èòèy ùàààùíàà Äçyð-ààéúáí yðàçèñèíäy ì yñéóíèàø ì àñ òàèù ààéíààèàðàà ýpñ-òyðèè ì yíèèàèð. Í íèàð pèëyíèçy àðóí, òàéòà ùàèùíàà ààéèè, ààéòè-ñààèò èòèy ùàèùíàà ààòèè íèàóàèàðùíàáí ùyð ùáíñù òí-íííè ì äy pç èçëyðéíè áíèà àèè ì yçàèëyð. Áó èñy áèð ààùà ááëy áèð òèèòè òyñàèà ààèð èè, àùí÷àãèàðèà áàüèù òííííè ì èyð (ùyð

ùàèàà yēñyðèééyðè) ààùà yāāyēèè āpāðy àèāāèð. Àéýð òyðyðāyí
 àéðù-àéðù āũī÷āā āēā ì āíðēyðè àñāíēũāēà àðòũā ôîð ì àèàø ì àñù áàøà
 ÷àò ì ùø Àçyðāāéúāí àòíî-ì yāyíē ñēñòā ì è òyðyðēíāyí àññē ì èē-
 éāñēéà āāēēèðāè. Òyñāāòðè āāēēēāèð èè, XI yñðāy Àçyðāāéúāíà
 àðũí àò ì èø îũòçēàðāāí òyðāēè îēàðāā āũī÷āāēàð þçēyðēíāyí
 ñîíðà ùà÷ áèð àòíîāðàðēē āðóî āîé ì à ì ùøēàð.

Áāyēèēēy, āũī÷āāēàð Àçyðāāéúāí òāēāũíuí àòíîyāíāçè
 îðîñāñēíēí èēèí ì yðùyēyēyðēíāyí áó îðîñāñēí ì òùò ì êî ì-
 îíîíîçyðēíāyí áèð èè ì è èøèðāè àò ì èø, ñîíðāēũ ì yðùyēyēyðāy
 āy āũī÷āā āēā ì āíðēyðēíēí þēy ì èçy íðòóçó āāāā ì āāyðyē áó
 òîíēó ì óí òāðèð ñyùíyñēíāyí ñēèè ì yñē áíúíāāyē Àçyðāāéúāí
 àòíî-ì yāyíē ñēñòā ì èíy þç òy'ñèðēíē yþñòyðìèøāèð. Òāēāũí
 éàðāíũøúāā îũòç āēā ì āíðè āāøēũúà àìàðũúú êî ì îíîíāíò èè ì è
 ÷ũòũø àðāèééíāyí āũī÷āā āēā ì āíðēíēí ðîēó øèðèðāèè ì y ì yēèāèð.
 Áóíóíēà āāy, āũī÷āā āēā ì āíðēíēí àòíē ñēñòā ì èí ì òùò ì
 òyðèéà ùēññyñē îēāóúóíó éíēàð àò ì yē îē ì àç.

Azərbaycan dilində

1. Ääcû Ì óðää. Äûî÷ää ÷þëïíïí éíâøáíû. Ä., “Ýýíúéèè”, 1997, 194 ñ.
2. Äçýðáàéúái òàðèðè. Éäääè úèèääý. I ú. (ýí ãýäè ì äýí - á.ä. III ýñðèíýäýê) Ä., Äè ì , 1998, 472 s.
3. Äçýðáàéúái òàðèðè. Éäääè úèèääý. III úèèä (XIII-XII ýñð-èýð). Äàèû, Äè ì , 1999, 584ñ.
4. Äçýðáàéúái òàðèðè. (Óçàâ êâ÷ ì èøäýí 1870-úè èèèýðý äý-äýð). Ìðîð. Ñ.Ñ.Βèèèàðèííí ðääàèòýñè èèý. Äàèû, “Äçýð-ääéúái íýððèééàòû””, 1996, 872 s.
5. Äçýðáàéúái òàðèðè öçðý ààéíàãèàð. Ä., Äçýðáàéúái óíè-ääðñèòàðè íýððèééàòû, 1989, 328 ñ.
6. Äçýðáàéúái ðèèíèíýééàñû ì ýñýèýèýðè. Ä., Äè ì , 1983, 270 ñ.
7. Áóíéääíâ Ç. Ì. Äçýðáàéúái VII-IX ýñðèýðäý. Ä., Äçýð-íýðð, 1989, 336 ñ.
8. Βüíéääíâ Ç. Ì. Äçýðáàéúái Àòàáyéèýð àþàèýðè (1136-1225 úè èèèýð). Äàèû, “Äè ì “, 1984, 268 ñ.
9. Çýðýðíâ Í. Äçýðáàéúái áóíèè-ìýäýíè ñèñòà ì èíèí éàðáí ì àñííáà äûî÷ää ðððèèýðèíèí ðíó. Äèòàé äóíéàñû, 1997, ñàéú 1-2, s. 33-42.
10. Çýðýðíâ Í. Äçýðáàéúái ðàèãíííí ì ýíøýèè. Éâíè Äçýð-ääéúái äýçeti, 16 ääè. 2000, № 248.
11. Çíááíçàäý Ä. Äçýðè èýúúýñèíèí ì ýíøýñè. Óóðã ýðà ì àðè, Äàýð, 1929, 120 s.
12. Dý ì èð÷èçàäý Β. Äçýðáàéúái àèèèíäýèè íúóç-äûî÷ää èèñàíè èíñðèèýðè. **Äzərbaycan** **ÑÑÐ** **ÄÄ**-ñû Äèè éíñðèèòóóóíóí Äè ì è ýñýðèýðè. Ä., 1947, ú. I
13. Dý ì èð÷èçàäý Β. Äçýðáàéúái ýäýäè àèèèíèí òàðèðè. I ùèññý. Ä., Maarif, 1979, 268 s.

14. Dyì èð÷èçàäy ß. “Êèòààè - Äyäy Ãîðãóä” ààñòàíéàðùíúí äèèè. Â.È.Êâíéí àà. ÀĬĬ-íéí íyððééáàù. Á., 1959, 163 ñ.
15. Əyýíäèää Ĭ. Àçyðáàéúáí Nyöyääëyð äpâëyòè. Áàêù, Àçyðíyðð, 1993, 301 ñ.
16. Əyëáyðîâ ß. Ðõñ ðàãàíéúúíúí / äpâëyòèíéí ìyíøyéè ùàãàà. Àçyðáaycan Ðañîublikası “Öyüñèè” úy ìééýòè “Áëýè” äyðýèè / ñîñèèè àéëýëýð, №3, 2000-úè èè, ñ. 3-10.
17. Əèéáàà È. Äüî÷àäèàðùí Ýöðüöñòàí òàðèðèíäy éãðè. Àçyð-áàéúáí Òàèã Cö ìùóðééýòèíéí 80 èèèèèéý ùyñð îêóí-ì óø Âè ì èî ì òðàíñúí ì àòàðèàèèàðù. II ú., Á. ÁÄÓ-íóí íyððíyyaòù, 1998, 266 ñ.
18. Əèéáàà Ê. Ñâííý èèèè ì è. Âè ì äy Ùýéàò, 1971, № 6, s. 14-18.
19. Əèéàðîâ Ñ. “Äyäy ì Ãîðãóä” èèòàáúíàà “Ápðèàùúç“, “Øèpèòäyç” àíèàéúøèàðù. Öððè äèèýðèíý ààèð àòè ì êèèèè äy òàðèðè-ì èòíèèèè òyããèèèýð.” Áakı, ADU nəşriyyatı, 1987, 110 s.
20. Əèéearlı Ñ.Ñ. Àèíàèèàð. Êèòààè-Äyäy Ãîðãóò Áíèèèè-íàèèèàññ, II úèèè, Áàêù, “Éâíè Íyððéýð Áàè”, 2000, ñ. 23.
21. Fèðâíâñè. Øàùíà ì ý. (Öyðú. ääyíè Ĭ. ßèèçàäy). Á., “Yazıçı, 1987, 133 s.
22. Íáí ßè-ßñèð. ßè-èà ì èè òè-ò òàðèð. (×âèèðýíè Ĭ. ßöyíäè-çàäy). Á., Àçerbaycan NÑÐ ÁÄ, 1959, 216 ñ.
23. Ĭñ ì àéúèîâ Ðəşid bəy. Àçyðáàéúáí òàðèðè. Áàêù: Àçyðíyðð, 1993, 163 ñ.
24. Kàèàíèàðóèéó Ĭ. Àèààíéèà òàðèðè (Ĭ öäyãäè ì ý, öyðúö ì ý, ääèä äy öyüðèýð àèàä. Ç. Áóíèàäîâãòð). Á., Âè ì, 1993, 236 ñ.
25. Kèòààè-Äyäy Ãîðãóä. Á., Éàçù÷ù, 1988, 265 ñ.

26. Mâu ì óáéó É. “Êèàáé-Äyây Ãîðãóä” òàðèè è ÿíáy èè ì è äy éà òðèóí ÷äüèàéáí òàðèð áóèàüü. Àèðáé äöíéàñû, 1997, ñàéú 1-2, 51-58.
27. Mÿ ì ìyâíàà Ô. Äçyðáàéúáíúí ñèéàñè òàðèèè äy òàðèèè úíüðàèèèñû Á., Azərənşr, 1993, 262 s.
28. Nèçà ì è. Èñýýíäyðíà ì ý. (Òyðúó ì ý ääýíè À. Øàèä). Á., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 403 c.
29. Nèçà ì yäàéí Øà ì è. Çyðyðíà ì ý. (òyðúó ì ý ääýíè Ç. Ì. Áöíéàäîâ) Á., Åè ì, 1992, 40 ñ.
30. Öýýè Á. Ápéøè Ûóí èíîãðèèñû. Á, “Ýýíúèè” 1992, II ú., 336 ñ.
31. Pèðèéáâ Á. Äçyðáàéúáíúí äöíèè òàðèèèíäy ì ííãíè äpâðð. Àèðáé äöíéàñû, 1997, ñàéú 1-2, s. 69-77.
32. Qàðãàè Ñ. Ì áííà äpâèyðè. Á., Äçyðíýðð, 1993, 107 ñ.
33. Qáéáóèèéáâ Ã. Äçyðáàéúáíèèèäðúí äöíèè òàðèèèíý äàèð. Á., Åè ì, 1994, 102 ñ.
34. Qáéáóèèéáâ Ã. Äçyðáàéúáí òðèèèyðèíí òyøyèèèèè òàðèèèíäyí. Á., Äçyðíýðð, 1994, 248 ñ.
35. Sò ì ýð Ô. Íüóçèàð. Á., “Éàçú÷ú” 1992, 432 ñ.
36. Şèðyèèéáâ Ì. Äçyðáàéúáí äèèèèèèííýèèñûíúí yñàñèàðü. Áàèû, “Ì ààðèð”, 1967, 421ñ.
37. Vyèèéáâ (Ààùàðèû) Ì.Û. Äçyðáàéúáí (Òèçèèè-úíüðàèè, äöííãðàèèè äy èàðèñàèè í÷ãðè). Áàèû, “Äçyðíýðð”, 1993, 192 ñ.
38. Vyèèòàíèû Í. ßðýá òèèàòyðè äy Äçyðáàéúáí. Á., Äçyðíýðð, 1993, 157 ñ.
39. Yónèòîâ É.Á., Êýðè ì îâ Ñ.Ê. Òîíîííè èèèèíúí yñàñèàðü. Á., “Ì ààðèð” 1987, 204 ñ.
40. Zàéíyääèí àéí Ûy ì áóèèè Äyçàèíè. Çáéèy òàðèèè áíçèè. Òyðúó ì ý, ì öäyääè ì ý, äáéäèyð äy ýpñòyðèèèèyð Ì. Ä. Êàçú ì îâ äy Á. Ç. Ìèðèéáèèíèèð. Áàèû: Åè ì, 1990, 212 ñ.

Rus dilində

41. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. II, Л., Наука, 1973, 448 с.
42. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. т. I, М. - Л., Изд. АН СССР, 1949, 603с.
43. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. М., Недра, 1965. 168с.
44. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи, Л., Наука, 1971, 403с.
45. Аджиджи Мурад. Европа, турки, Великая Степь. М., "Мысль", 1994, 334 с.
46. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпаки, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. Нукус, Каракалпакстан, 1986, 236 с.
47. Алекперов А. О спорных моментах этнической истории Европы и Передней Азии XIII в. до н.э. IV н.э. в свете изучения истории Кавказской Албании. "Елм" гязети, 25 мая, 2000 г. №17 - 18, с. 13.
48. Алекперов А.Ф. Связи Азербайджана с "севером" накануне вторжения сельджуков (вторая половина IX в. 60-е годы XI в.) **Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. кан. ист. наук.** Б., 1992, 27 с.
49. Алексеева Е.П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. М., Наука, 1971, 355с.
50. Алиев И.Г. История Мидии. Б., Изд. АН Аз. ССР, 1960, 361 с.
51. Алиев И.Г. Сармато-аланы на пути в Иран. **История иранского государства и культуры.** М., Наука, 1971, 350 с.
52. Алиев К. Античная Кавказская Албания. Б., Азернешр, 1992, 238 с.

53. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, “Элм“, 1987, 132 с.
54. Алияров С.С. К ономастике “Книги Коркута” (“Канглы“, “Балгар“). **Азербайжан дилинин тарихи лексикасына даир тядгигляр**. Б., БДУ няшриййаты, 1988, 120 с.
55. Амин аль - Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII - XIV вв. М., Изд - во вос. лит., 1962, 40 с.
56. Анчабадзе З.В. Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI - XIV вв. **Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и кара - чаевского народов**. Нальчик, 1960, 350 с.
57. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. СПб; 1897, **Записки восточного отделения русского археологического общества**, т. XI, 1899, 181 с.
58. Арсланова Ф.Х., Чариков А.А. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья. **Советская археология**, 1974, № 3, с. 226 - 238.
59. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Л., изд - во Ленингр. ун - та, 1974, 156 с.
60. Артамонов М.И. История хазар. Л., Из - во Гос. Эрмитажа 1962, 522 с.
61. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. Л., Гос. соц. экон., 1936, 136 с.
62. Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов. **Государственный Эрмитаж. Археологический сборник**, вып. 2, Л., 1961.
63. Атаев Д. Каменная баба. “Дагестанская правда“, 9 октября, 1960.
64. Ашмарин Н.И. Обиний обзор народных тюркских говоров гор. Нухи. **Труды общества обследования и**

- изучения Азербайджана.** Вып. 6 - й. Баку, Издание Общ - ва Обслед. и изуч. Аз - на. 1926, 196 с.
65. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI - XVI вв.). Баку, Элм, 1983, 344с.
66. Бакиханов А.К. Гюлистан - и Ирам. Баку, Элм, 1991, 304 с.
67. Бакран Мухаммад ибн Наджиб. Джахан - наме. Издание текста, введение и указатели Ю. Е. Борщевского. Изд - во восточной литературы. М., 1960. 164с.
68. Бартольд В.В. Извлечения из сочинения Гардизи “Зайн ал - ахбар“. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научною целью. 1893 - 1894 гг.“ Соч, VIII, М., Наука, 1973, с. 23 - 62.
69. Бартольд В.В. История турецко - монгольских народов. сочинения, т. V, М. - Л., Наука, 1968, с. 195 - 232.
70. Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана, Соч., т. II, ч.1. М., Изд. вос. лит., 1963, с. 775 - 784.
71. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Усуни т. II, ч. 3 М., Наука, 1964, с.23 - 102.
72. Бартольд В.В. Рецензия на книгу Н.А.Аристов “Заметки об этническом составе тюркских племен и народов и сведения об их численности“. Соч., т. V, М., Наука, 1968, с. 266 - 280.
73. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. I, Изд. вос. Лит., М., 1963, с.45 - 585.
74. Бартольд В.В. Тюрки. Соч, т. V, М., Наука, 1968, с. 576 - 595.
75. Бартольд В.В. Тяньшаньские киргизы в XVIII и XIX веках. Соч., ч. II, т.1. М., Изд. вост. лит., 1963, с. 526 - 546.
76. Бартольд В.В. Введение к изданию “Худуд ал - алем“. Соч., т. VIII, М., “Наука“, 1973, с. 504 - 546.

77. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков. Изд. АН СССР, отделение лит - ры и языка. т. XI, вып. 2, 1952.
78. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюрского происхождения. Б., 1992, 180 с.
79. Бейхаки Абул - Фазл. История Масуда. 1030 - 1041. Перевод и примечания А.К. Арендса. Ташкент, Изд. АН Уз. ССР, 1962, 748с.
80. Бернштам А.Н. Гуннский могильник Ноун - ула и его историко - археологическое значение. **Известия АН АССР, отделение общественных наук**, №4, 1937.
81. Бернштам А.Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии. С Э, 1947, вып VI - VII.
82. Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. Л., Изд. ЛГУ, 1951, 256 с.
83. Бернштам А.Н. Происхождение турок. **Проблема истории докапиталистического общества**. 1935, № 5 - 6.
84. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. М., Изд - во вост. лит - ры. 1962, 556 с.
85. Бичурин Н.Я. Собрания сведений о народах обитавших в Средней Азии древние времена. I - т. М. - Л., Изд - во АН СССР, 1950, 758 с.
86. Босворт К.Э. Мусульманские династии. М., Наука, 1971, 324 с.
87. Брагинский И.С. Фирдоуси и его "Шахнаме". **Фирдоуси. Шахнаме**. т. I, М., "Худож. лит", 1964, с. 5 - 22.
88. Буниятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой трети XIII века). **ДАН Аз. ССР**, т. XLII, № 4, Баку, "Элм", 1986, 88 с.
89. Виноградов В.Б. Тайны минувших времен. М., 1966.
90. Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М; Наука, 1973, 208 с.

91. Вяткина К.В. Археологические памятники в МНР. **Советская этнография**, 1959, №1.
92. Гаджиева С.Ш. Кумыки. М., Изд. АН Аз. СССР, 1961, 387 с.
93. Гандзакеци Каракос. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментари А.А.Хан-ларян, “Наука“, 1976, 357 с.
94. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Б., Элм, 1991, 552 с.
95. Геродот. История. М., “Наука” 1971, 600с.
96. Геродот. История в девяти книгах. Перевод с греческого Ф.Г. Мищенко, с его предисловием и указателем. I - II т. М, 1888. Изд. А.Г.Кузнецова т. I. - 394 с., т. II. - 639 с.
97. Геюшев Р.Б., Халилов М.Дж. Каменные изваяния средневековой Албании. **Из серии “Памятники материальной культуры Азербайджана”**. Баку, Элм, 1986, 24 с.
98. Гарковец Н.А. Кыпчакское письменное наследие: каталог и тексты памятников армянским письмом: - Алматы: Дешт-и - Кыпчак, 2002. - 1084 с.
99. Грамматика финского языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1958, 296 с.
100. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., Наука, 1970, 395 с.
101. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. М., Изд. вост.лит., 1961, 95с.
102. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. М., Наука, 1980, 256 с.
103. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М. - Л., 1950.
104. Григорян В.Р. Актовые книги армянского суда города Каменец - Подольска. **Исторические связи и дружба**

- украинского и армянского народов.** Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1961, 264 с.
105. Григорьев В.В. О скифском народе саках. СПб., 1871.
106. Грумм - Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхай - ский край. I, II, Ленинград, Изд. Геогр. об - ва, 1926, 893с.
107. Грязнов М.П. Минусинские каменные бабы в связи с некоторыми новыми данными. **Советская археология**, XII, М. - Л., 1950, 147 - 153.
108. Грязнов М.П., Шнейдер Е. Древние изваяния Минусинских степей. **Материалы по этнографии**, т. IV, вып. 2, Л., 1952, 192 с.
109. Гукасян В., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописменного периода. Баку, "Элм", 1986. 228 с.
110. Гукасян В.Л. К освещению некоторых вопросов истории Азербайджана в монографии "Азербайджан в VII - IX вв" **Известия АН Аз.ССР, серия ист., филос. и права**, 1968, №4.
111. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., Наука, 1967, 504с.
112. Гумилев Л.Н. Динлинская проблема. **Известия ВГО**, т. 91. М, Л; 1959 вып. 1. с. 17 - 26.
113. Гумилев Л.Н. Хунну. Срединная Азия в древние времена. М., Изд. вост. лит. 1960, 291 с.
114. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Б., Азернешр, 1991, 312 с.
115. Гусейнзаде А. Об этимологии топонима Куба. **Советская тюркология**, 1971, № 2, с. 119 - 123.
116. Гусейнов Р.А. Тюркские этнические группы XI - XII вв. в Закавказии. **Тюркологический сборник**. 1972, М., Наука, 1973, 412 с.

117. Гусейнов Р.А., Алиев С.С. Из истории союзных отношений Азербайджана и Грузии в XII в. **Ученые записки АГУ им.С. М. Кирова, серия ист. и фило-софских наук.** Б., Изд. АГУ им. С.М.Кирова, 1977, 76 с.
118. Давлатова М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в “Зайн - ал - ахбар” Гардизи (XI в.). **Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. филологич. наук.** Душанбе, 1969.
119. Дашкевич Я.Р. Армянская колония в Каменец - Подольске. **Документы на половецком языке XVI в.** М., Наука, 1967, 430 с.
120. Дашкевич Я.Р. Codex Cumanicus - действительно ли Cumanicus? **Вопросы языкознания**, “Наука”, 1988, № 2, с. 62 - 77.
121. Дашкевич Я.Р. Codex Cumanicus - вопросы декодирования. **Вопросы языковедения**, “Наука”, 1986, № 5, с. 79 - 86.
122. Дашкевич Я.Р. Codex Cumanicus - вопросы возникновения. **Вопросы языкознания**, “Наука”, 1985, № 4, с. 72 - 83.
123. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. М. - Л., Изд - во АН СССР, 1948, 389с.
124. Деде Коргод. (Пер. В.В.Бартольда). Б., Изд - во АН. Аз. ССР, 1950, 204 с.
125. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан. Б., Азернешр, 1993, - 107 с.
126. Дмитриев А. Арийская кровь в сердце Сибири? **Химия и жизнь журн.** 1988, № 8, с. 80 - 81
127. Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец - Подольской армянской общины) (Транскрипция, перевод, предисловие, введение, граммати-

- ческий комментарий и глоссарий Т.И.Грунина) М., “Наука“, 1967, 430 с.
128. Древнегреческо - русский словарь. т. II, М., Изд. Иностр. и нац. словарей, 1958, 1904 с.
129. Древнетюркский словарь, Наука, Ленингр. отд - ние, 1969, 676 с.
130. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. М., Наука, 1990, 229 с.
131. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. М. - Л., Изд. АН СССР, 1956.
132. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. МИА, 1952, №24.
133. Еганян О.Е. Об одном армянно - кыпчакском грамматичес - кой пособию XVIв. **Вопросы языкознания**. 1962, № 5.
134. Егише. О Вардане и войне армянской. Перевод с древ - неарм. ак. И.А. Орбели. Подготовил к изданию предис - ловие и примеч. К.Юзбашян. Ереван: Изд - во АН Арм. ССР, 1971, 192 с.
135. Елагина Н. Г. Скифские антропоморфные стелы. **Советская археология**, 1959, № 2.
136. Еремеев Д.Е. “Тюрк” этноним иранского происхожде - ния? (К проблеме этногенеза древних тюрков). **Совет - ская этнография**. 1990, № 3, с. 129 - 135.
137. Еремян С.Т. Агарцинская надпись 1184 г. **Исследова - ния по истории культуры народов Востока**. Сборник в честь анад. И.А.Орбели. Изд. АН СССР, 1966, с. 78 - 87.
138. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии кара - калпаков. М. - Л., Изд. АН СССР, 1950, 171 с.
139. Жизнеописание царя царей Давида. Сведения об Азербайджане и тюрках - сельджуках (Перевод с древ - негруз., введение, комментарии и примечания Ю. М. Насибова). **Средневековый Восток: история и культу - ра**. Б., Элм, 1990, 160 с.

140. Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. Казань, Татар.кн.изд., 1986, 302 с.
141. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. (Перевод с арабского, комментарии, исследования, указания и карты Н. Велихановой.). Б., Элм, 1986, 427с.
142. Из истории украино-грузинских связей, Изд - во, "Мецниреба", Тбилиси, 1968, 256 с.
143. Иноземцев Г.А. По городом Советского Дона. Ростов - на - Дону, 1951.
144. Иностранцев К.А. Хунну и гунны. Разбор теории о происхождении народа хунну китайских летописей, о происхождении европейских гуннов и о взаимных отношениях этих народов. Л., 1926
145. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Эетиѡа. Вступительная статья перевод, комментарий Е. У.Скрижинской. М., Изд.вост.лит., 1960, 436 с.
146. История агбан" Моисея Каганкатваццц. Перевод с древнеармянского К.П.Патканова, СПб, 1861, 376 с.
147. История Венгрии. В трех томах (Ответст. ред. В. П. Шушарин), т. I, М., Наук, 1971, 644с.
148. История Грузии. Тбилиси, Учпедгиз, 1962, т. I. 510с.
149. История и восходволские венценосцев. (Груз. текст перевел, предисл. и примечания К. С. Кекслидзе). Изд - во АН Груз. ССР, Тб., 1954, 110 с.
150. История народов Узбекистана. т. 1, Ташкент, Изд. АН Уз. ССР 1950, 474с.
151. История стран зарубежной Азии в средние века. М., Наука, 1970, 640 с.
152. История татарской АССР. Казань, Изд. казан. Ун - та, 1968, 160 с.
153. Итс Р.Ф. О каменных изваяниях в Синьцзяне. **Советская этнография**, 1958, №2, с. 51 - 63.

- 154.Ихиллов М.М. К вопросу о происхождении народностей лезгинской группы. **Ученые записки Дагестанск. ФАН СССР, сер. общ. наук.** Кн. 2, 1969.
- 155.К проблеме этногенеза Азербайджанского народа. Б., Элм, 1984, 158 с.
- 156.Каргалов В.В. Половецкие набеги на Русь. **Вопросы истории**, 1965, № 6.
- 157.Карнович Е.П. Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими. СПб, Изд. А.С.Суворина, 188, 226 с.
- 158.Касымова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Изд - во "Элм", Б., 1975, 100 с.
- 159.Керимов Л. Азербайджанский ковер. ч. II, Б., Гяндж - лик, 1983, 241 с.
- 160.Клочко В.И., Мурзин В.Ю. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры. **Скифы Северного Причерноморья (Сборник научных трудов)**, Наук думка, Киев, 1987, 150 с.
- 161.Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как исторический памятник по истории Средней Азии. М., Наука, 1964, 214с.
- 162.Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии по Волге в 921 - 922 гг. Харьков, Изд - во Харьковского ун - та, 1956, 347 с.
- 163.Комнина Анна. Алексиада. Вступительн. статья, пер. и коммент. Я.Н.Любарского М., Наука, 1965, 688 с.
- 164.Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его труд "Дивану лугат ит - тюрк". **Советская тюркология**, 1972, №1, с. 3 - 12.
- 165.Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул Гази хана Хивинского. Из во АН СССР, (Ленингр. отделение) М. - Л., 1958, 193 с., 94с. старо араб. паг.

- 166.Константин Багрянародный. Об управлении империей. М., Наука, 1989, 493 с.
- 167.Корогли Х. Дегегез и полифем. **Советская тюркология**, 1989, № 4, с. 76 - 83.
- 168.Короглы Х. Алп Эр Тонг и Афрасияб по Юсуфу Бала - сагуни, Махмуду Кашгари и другим авторам: (К вопросу о взаимосвязях иранского и тюркского фольклора). **Советская тюркология**, 1970, № 4.
- 169.Котляр Н.Ф. Грузинские сюжеты древнерусских летописей. **Из истории украинско - грузинских связей**. Вып. III, Изд - во “Мецниереба”, Тбилиси, 1975, 168 с.
- 170.Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. (Под ред. Т. М. Исламова). М., Наука, 1991, - 608с.
- 171.Крымский А.Е. Тюрки, их мови та литературы, Киев, 1930.
- 172.Крупнов Е. Глиняная головка “скифа” из Закавказья. ВДИ, 1940, № 3 - 4, с.370 - 371.
- 173.Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М., Изд. АН СССР, 1960, 520 с.
- 174.Кудряшов К.В. Половецкая степь М., ОГИЗ Географгиз, 1948, 159 с.
- 175.Кузеев Р.Т. Очерки исторической этнографии башкир. Уфа, Башкирское издательство, 1957, 184 с.
- 176.Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. М., Наука, 1977, 144 с.
- 177.Куклина И.В. Этнография Скифии по античным истоникам. М., Наука, 1985, 206 с.
- 178.Кумекон Б.Е. Государство кимаков IX - XI вв. по арабским истоникам. Алма Ата, Наука, 1972, 155 с.
- 179.Курышжанов. Махмуд Кашгари о кыпчакском языке. **Советская тюркология**, 1972, № 1.

180. Кызласов Л.Р. О назначении древнестюркских каменных изваяний, изображающих людей. **Советская археология**, 1964, № 2.
181. Кызласов Л.Р. Таштыкская эпоха в истории хакасско-минусинской котловины. М., 1960.
182. Кызласов Л.Р. Тува в период тюркского каганата (VI - VIII, вв.). **Вестник МГУ, сер. история**, 1960, № 1, с. 62 - 69.
183. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири и Дальнего Востока. М., Изд. вост. лит., 1961, 392 с.
184. Лавров Л.И. Карачай и Балкария до 30-х годов XIX века. **Кавказский этнографический сборник**. т. IV, М., Наука, 1969, 199 с.
185. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. ч. I. Греческие писатели. ВДИ, 1948, №1, с. 221 - 315.
186. Летопись по Лаврентиевскому списку. СПб, Изд. археологич. комиссии. 1872, XIV+512+63с.
187. Липец Р.С. "Завоеванная женщина" в тюрко-монгольском эпосе. **Фольклор и историческая этнография**. М., Наука, 1983, 176 с.
188. Липец Р.С. Отражение этнокультурных связей Киевской Руси в сказаниях о Святослове Игоревиче (X в.). Этническая история и фольклор. М., Наука, 1977, 259 с.
189. Литкин В.И. К этимологии слов угры и югра. **Этимология**. 1968. "Наука" М., 1971, с. 97 - 206.
190. Лордкипанидзе М.Д. История Грузии XI - начале XIII вв. Тбилиси, Мецниереба, 1974. 211 с.
191. Любимов Л.Д. Искусство древнего мира. М., Просвещение, 1971, 320с.
192. Люлье Л.Я. Черкессия. Краснодар, 1927.

193. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М. - Л., Изд. АН СССР, 1951. 460 с.
194. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV - VII вв. Б., Маариф, 1993, 216 с.
195. Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели. **Труды комис. по изучению племенного состава нас. России**, вып. 5, Петроград, 1922.
196. Махпиров В.И. Древнетюркская ономастика. Алма - Ата, Гылым, 1990, 180с.
197. Мелюкова А.И. Каменная фигура скифа - воина. **КСИИМК**, вып. 42, 1959.
198. Месхи Ш.А. и Цицнадзе Я. Из истории русско - грузинских взаимоотношений X - XVII вв. Тбилиси, Заря Востока, 1958, 147с.
199. Мизиев И.М. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа, Нальчик, Эльбрус, 1986, 180 с.
200. Мровели Леонти. Жизнь Картийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В.Цулая. М., Наука, 1979, 102 с.
201. Мургулия Н.П. К вопросу переселения половецкой орды в Грузию. **Из истории украинско - грузинских связей**. Киев, "Наукова думка", 1971, 195с.
202. Мутенин И.Т. Исторические сведения о ногайцах и караногайцах, населяющих Грозненскую область. **Известия Грозненского областного института и Музея краеведения**, вып. I, 1947, Грозный, 1948.
203. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сараи и его язык. ч. I, Алма - Ата, Наука, 1975. 210 с.
204. Народы Европейской части СССР. т. 2, М., Наука, 1964. 917 с.

205. Народы Средней Азии и Казахстана. т. I, М., Изд. АН СССР, 1962. 768 с.
206. Новгородова Э.А. Ранний этап этногенеза народов Монголии (II - I тыс. до н.э). **Международный симпозиум по этническим проблемам древней истории Центральной Азии. Душанбе, 17 - 22 октября 1977. Тезисы докладов советских ученых**, М., Наука, 1977.
207. Окладников А.П. Олений камень с реки Иволги. **Советская археология**, XIX, 1954.
208. Очерки истории Башкирской АССР. Уфа, 1956.
209. Очерки истории СССР. т. I. Под ред. П.Н. Третьякова и А.А. Монгайта. М., Изд. АН СССР, 1956, 615 с.
210. Пахомов Е.А. Обследование и раскопки кувшинных погребений Азербайджана. **Известия Аз. ФАН СССР**. 1933, № 3.
211. Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, Изд. АН Киргиз. ССР, 1963. 146 с.
212. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М. - Л.: АН СССР, 1941, 170 с.
213. Пилявский В.И. Турку. Л., Стройиздат, 1974. 112 с.
214. Плетнева С.А. Древности Черных клобуков. М., Наука, 1973, 96с.
215. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. М., Наука, 1974, 200 с.
216. Плетнева С.А. Половцы. М., "Наука", 1990, 208 с.
217. Повесть временных лет, ч. 2, (Приложения, комментарии Д.С. Лихачева). М. - Л., Изд - во АН СССР, 1950, 554 с.
218. Повесть временных лет. (Перевод В.С. Лихачева) Петрозаводск, Карелия, 1991, 188с.
219. Полное собрание русских летописей. т. II, М., Изд. вост. лит. 1962, 938 с.

- 220.Полосмак Н.В. Стрегушие золото грифы. Новосибирск, 1994.
- 221.Понамарев А. Куман - половцы. **Вестник древней истории**, М., 1940, N3 - 4, с. 366 - 370.
- 222.Попов А.И. Кипчаки и Русь. **Учены записки ЛГУ, серия историч. наук**, вып. 14, 1949.
- 223.Попов А.И. Названия народов СССР. Л. Ленингр. отд. изд. Наука, 1973, 170 с.
- 224.Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. М.□Л., Изд. АН СССР, 1953. 444 с.
- 225.Проблемы скифской архелогии М., Наука, 1971, 220 с.
- 226.Проблемы современной тюркологии. Изд - во "Наука", Алма - Ата, 1980, 430с.
- 227.Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., Географгиз, 1957, 270 с.
- 228.Пьянков И.В. Массагеты Геродота. **Вестник древней истории**, 1975, № 2, с. 46 - 70.
- 229.Радлов В.В. Из Сибири. М., Наука, 1989, 749 с.
- 230.Рашид ад - дин. Сборник летописей. т. II, М. - Л., Изд - во АН СССР, 1960, 248 с.
- 231.Рашид - ад - дин Ф. Огузнаме (Перевод Р. М. Шукю - ровой). Б., Елм, 1987, 128 с.
- 232.Руденко С.И. Башкиры. М. - Л., Изд. АН СССР 1955, 394 с.
- 233.Руденко С.И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани. (Из оледенелых курганов Горного Алтая). М. , "Искусство" 1968, 134 с.
- 234.Руденко С.И. Горноалтайские находки и скифы. М. - Л., Изд - во АН СССР 1952, 268 с.
- 235.Руденко С.И. Искусство Алтая и Передней Азии. М., Изд, вост. дит., 1961, 68 с.

- 236.Русско - китайский словарь М., “Русский язык”, 1990, 568 с.
- 237.Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л., Изд - во ЛГУ, 1984, 175 с.
- 238.Садр ад - Дин Али ал - Хусайни. Ахбар ад - даулат ас - селджукийа. Издание текста, перевод, введение, примеч. и приложения З.М.Бунятова. М., Главная ред. вост. лит - ры изд - ва “Наука“, 1980, 274 с.
- 239.Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., Наука, 1974, 768 с.
- 240.Серебренников Б.А. Вероятные обоснования в компаративистике. М., Наука, 1974, 352 с.
- 241.Серебренников Б.А. О причинах неодинакового порядка расположения притяжательных суффиксов в уралских и алтайских языках. **Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae.** т. XV, Бударест, Акад. Киадо, 1962, с. 311 - 313.
- 242.Слово о полку Игореве. (Выступит. статья и подготовка текста Д.Лихачева) М., Худож. лит., 1987, 358 с.
- 243."Собрание историй". Маджму ат - таварих. Фотографическая репродукция отрывков рукописного текста, введение, указатели. Подготовил к изданию А.Т. Тагирджанов. Л., Изд. ЛГУ, 1960, 106 с.
- 244."Сокровенное сказание", Юань - чао би - ши, изд. С.А. Козина (введ., пер. текста, глоссари). М. - Л., 1941, 120с.
- 245.Средневоковый восток. Вып. 2, Б., Элм, 1993, 226 с.
246. Страбон. География. Перев., статья и комметарии Г.М. Стратановского. М., Наука, 1964, 943 с.
- 247.Сулейменов О. Аз и Я. Алма - Ата, “Жалын“, 1989, 592 с.
- 248.Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, “Элм“, 1990, 304 с.

- 249.Сыма Цянь. Исторические записки (“Ши цзи”). Перевод с китайского и комментарии Р. В. Вяткина и В. С. Таскина. т. I, М., “Наука” 1972, 438 с.
- 250.Таскин В.С. Материалы по истории сюнну. (По китайским источникам). М., Наука, 1968, 177 с.
- 251.Татищев В. Н. История Российская, т. 2, М. - Л., Изд. АН СССР, 1963, 352с.
- 252.Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. т. I, Извлечения из сочинений арабских. СПб, 1884.
- 253.Тизенгаузен В.Т. Сборник материалов. относящихся к истории Золотой Орды. т. 2. Извлечения из сочинений персидских авторов. М. - Л., 1941.
- 254.Толстой С.П. Проблемы истории доисторических обществ. 1935, № 9 - 10.
- 255.Толстова Т.А. Каракалпаки за пределами Хорезмского языка в XIX - начало XX в., Нукус - Ташкент, Каракалпакгиз, 1963, 227 с.
- 256.Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в до н.э. VII в. н.э.) М.□Л., АН СССР, 1959, 389 с.
- 257.Тюркизмы в восточнославянских языках. М., Наука, 1974, 299 с.
- 258.Федоров - Давыдов Г.А. Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., Изд. Моск. унив., 1966, 274с.
- 259.Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. М., “Наука” 1975, 343 с.
- 260.Хайду Петер. Уральские языки и народы. М., Прогресс, 1985, 430с.

- 261.Халилов Дж. А. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании. **Советская археология**, 1962, № 1 , с. 109 - 220.
- 262.Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в до н.э. - III в. н.э.), Баку: Элм, 1985. 236 с.
- 263.Халилов Дж.А. Археологические памятники I тысячелетия у села Худжабала в Азербайджанской ССР. **Советская археология**, 1965, № 3, с.154 - 162.
- 264.Халилов Дж.А. Археологические находки близ Дагдоланы Шемахинского района. **Сб.: Археологические исследования в Азербайджане**. Баку, изд-во АН Азербайджанской ССР, 1965, с. 114 - 127.
- 265.Хорезми. Мухаббат - наме. (Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э. Н. Наджиба). М., Изд вост. лит., 1961, 223 с.
- 266.Хоренский Моисей. История Армении. Пер. Н.Эмина. М., 1893, 323 с.
- 267.Худуд ал - алам. Рукопись Туманского, С введением и указателем В.В.Бартольда. Л., Изд. АН СССР, 1930, 45с., 178 с.
- 268.Чебоксаров Н.Н., Арутюнов С.А. Этногенез. **Советская историческая энциклопедия**, т. 16, М., “Наука“, 1971, 617с.
- 269.Чеснов Я.В. Этноним “зо/ су/ сак” у тибето - бирманских и др. народов. **Ономастика Востока**. М., Наука, 1980, 286 с.
- 270.Чеченов А.А. Язык “Кодекс Куманикус”и его отношение к современным западно - кыпчакских языкам. М., 1979.
- 271.Членова Н.Л. Об оленных камнях Монголии и Сибири. **Монгольский археологический сборник**. М., Изд. АН СССР, 1962, 112 с.

- 272.Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев. **Вестник отделения общественных наук Грузинской ССР**, Тбилиси, 1960, № 1.
- 273.Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, "Фан", 1974, 342 с.
- 274.Шапошников А.К. Еще раз о гипотезе происхождения памятника "Кодекс Куманикус". **Тюркология**, Баку, 1992, № 5 - 6, 112 с. 3 - 11 с.
- 275.Шараф - хан Бидлиси. Шараф - наме. Том I. Перевод, предисловие, примечание и приложения Е. И. Васильевой. М., Наука, 1967, 620 с.
- 276.Шафарик П.И. Славянские древности (Перевод с чешского О.Бянского), т. I: кн. II - я. М., Университетская типография, 1848, 436 с.
- 277.Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. М. - Л., Наука, 1966, 139 с.
- 278.Ширалиев М.Ш. Об актуальных задачах азербайджанского языкознания. **Советская тюркология**, 1975, № 3.
- 279.Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в Азербайджанском языке. **Исследования по грамматике и лексике тюркских языков**. Сб. статей. Ответ. ред. С. Ибрагимов и Э. Фазылов. Ташкент, Наука, 1965, 208с.
- 280.Шульц П.Н. Скифские изваяния Причерноморья. **Античное общество**. М., "Наука", 1967, 240 с.
- 281.Щербак А.М. Огуз - наме, Мухаббат - наме. Памятники древнеуйгурской письменности. М., Изд - во. вост. лит. 1959, 170 с.
- 282.Эсхил. Трагедии. М., "Худож.лит", 1971, 383 с.
- 283.Этническая онамастика. М., Наука, 1984, 192 с.
- 284.Этнические проблемы древней истории центральной Азии. **Международный симпозиум**. Душанбе, 17 - 22 октября, М., Наука, 1978, 374 с.

- 285.Юсифов Ю. Б. О наименованиях “Албания” и “Аран“. **Известия АН Азербайджанской ССР, сер. общ. наук**, 1961, № 10.
- 286.Юсифов Ю.Б. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. **Проблемы изучения источников по истории Азербайджана**. Б., Азербайджанский Государственный Университет, 1988, 122 с.
- 287.Ямпольский З. И. О тюрках V века до нашей эры. **Ученые записки АГУ им.С. М. Кирова, серия языка и литературы**, 1970, № 5 - 6.
- 288.Ямпольский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне. Азербайджана. **Ученые записки АГУ им.С. М. Кирова, серия языка и литературы**, 1966, № 2.
- 289.Ямпольский З.И. Древние авторы о языке населения Азербайджана. **Известия АН Азербайджанской ССР, сер. общ. наук**, 1955, № 8.
- 290.Ямпольский З.И. О статуе, найденной на территории Кавказской Албании. **КСИИМК**, вып. 60, 1955.

Xarici dillərdə

- 291.Αφούαάέέέ Ν. Α. Αçåååéúáíää åñýè òððè àøèðåðèåðè. XI, **Öürk Öarih Êurumu**. II ú. Àíèääà, 1994.
- 292.Bàé÷îðà Ñàñèàí. Áéíéúèèàðúí è÷éíää èàðà÷àé. **Öürd Äünyası Araşdırmaları**, 94, øóbàò, 1995.
- 293.Codex Cumanisus. Åæè áé Ý. Êuóí wiðù ùà pðîlågî î áíà to ùà “Úîääx Cumanicus’ by Lîòès Lèýåðèè. Budapest, 1981, 395 p.
- 294.Çîðóùéó Ó. Ö÷ éáíè éóðqàí ùääåúíää áèð èèàí. **Öürd Äünyası Araşdırmaları**, 1996, Üàçüðàí. s. 181-206.
- 295.Êèèéàðîâ Ñ.Ñ. Êèèàá-è Äåååî Ýîðåóá: òàðèùè-òèèàéîæè àðàøüð î àåúðöáåñè. Öóðè Äèèè Äàðøüð î àèàðü Êèèèüü-

- Áãëãðáí 1988-ääí àéðëàøùì. Òððê Òàðèù Êóðóìó Áàsì ì àvè, Áíêàðà, 1994, 22 ñ.
- 296.Èðçáí À. Äîüó Àíääîéó äå Óðàðòóèàð. Áíêàðà, TTK basım evi, 1986, 425 s.
- 297.Èðýéí Ì. Äååå Êîðêóò êèòàáù, I, Áíêàðà, TTK basım evi, 1958, 530 s.
- 298.Halasi-Kun T. Kipchak philology and the turkic landwords in Hungarian, I // W Archivum Eurasiac Medii Aevi, ò. I, 1975, Lisse, The Peter de Ridder Press, 1975, pp. 284, pp. 155-210.
- 299.Hell. Azerbaijan. Islam ansiklopedisi, g, 2, Istanbul, 1979.
300. حدود العالم (منوچهر ستوده) تهران ۱۹۲۲
- 301.İbn æ-Àòùèð, Äê-êà ì èè òèè-Òàðèèù. Âîê. Õ. Äåèòáóðñ Äàð Ñåååð Äàð Äåéèàòù. 1966.
- 302.Iohannes Kinnamos. Historia. Áíêàðà, TTK basım evi, 2001, 261 s.
- 303.Kàèéíàððå Õèéèàíä, 1996, 30 p.
- 304.Kûðçúîüéó Ì.Õ. Éóèùàðè Êöð äå ×îðóé áíéèàðüíäà êüî÷-àêèàð. Áíêàðà, Òððê Òàðèù êóðóìó Áåññì ì äå, 1992, 278 ú.
- 305.Kurat A.N. IV-XVIII. Yüzyillarda Karadeniz kuzeyindeki türk kavimleri və devletleri. TTK basımevi, Ankara, 1972, 511 s.
- 306.Màù ì óá Êàèèàðè. Äègåíè èègåò-òò-òöðê (×åèèðáíè Áåññì ì Ààèèé). Áíêàðà ÕÒÊ Bàñè ì åñè, 1985, I - IV ú.: I c. - 520 ñ., c. II - 366 ñ, c. III - 452 ñ, c. IV - 855 ñ.
- 307.Marquart J. Uber Volstum der komnen. // U. Banq und J. Marquart. Osturkische dialektstidin. Berlin, 1914.
- 308.Mèíîðññéé V. Ùóáóä àè-àèà ì. Õùà ðåýèíí îò òùà wîðèä. Êondon, Oxford University Press, 1937, 543 p.

309.

الممالك و الممالك لابي القاسم عبدالله بن
عبدالله المهر وف بابن خرداذ به فى حدود سنة ٣٠٠ هـ

310. Nationalism and history. The politics of nation building in post - soviet Armenia, Azerbaijan and Georgia. Edited by Donald V. Schuarts and Razmik Panassian. University of Toronto. Centre for Russian and East European studies. 1994, 124 p.

311. Nemeth. Die Volksnamen Quman and Qun. KOSA, III, 97.

312. Pöññâê Î. Îñîââññ'ler ve ruslar. TDA, Øóáàò, 1995, s. 149-183.

313. Só ì àèàèø - vâíàèèíáí Ñàíàèèðéà. Î ., Èçä-âî "Ðóññèèè ÿçûê", 1977, 810 c.

314. Sö ì äð Ô. Äçäðääèúáíúí òððèèåø ì àñè òàðèùèíá ó í ó í è àèð äàèùø. ÒÒÊ Î àòáíè, cièð ÕÕÈ, ñàéú 83, 1957.

315. Sö ì äð Ô. Îâ-âíâèèââ. Öürd Äünyası Araştırmaları, Øóáàò, 1994.

316. Súùöøç Ä. Äð ì áíî-èèíúùàè òàxòñ òðî ì Lvov (Ä. Ä. 1918). Äúòà Îðèáíòàèèè. Äúàää ì èaâ ñúèâíòèèðum. ò. XV Budapest, Akad. Kiado, 1962, p. 291-309.

317. Súùöøç Ä. Äí àð ì áíî-èèíúùàè prèíò from Èvov. Äúòà Îðèáíòàèèè Äúàää ì èaâ ñúèâíòèèðó ì Ùóíýàðèúà. ò. XIII, Áóäàðåññò, 1962.

318. Súùöøç Ä. Î í òùà òðàíñúðèíòèíí óò àð ì áíî-èèíúùàè. Äúòà Îðèáíòàèèè Äúàää ì èaâ ñèèâíòèèðó ì Ùóíýàðèúà. ò. XII, Áóäàðåññò Akad. Kiado, 1962. p.140-146.

319. Täñíáäè Äâèð. Äñèè èèí-àèèèðúí òîðóíó ì àùàð áèèè ì ààà ì è Èñòààí Ýéððòé. Öòðè èèèèððò, " ñàéú 386, 1995.

320. Tîúâí Z.V. Ö ò ö ò òððè òàðèùèíá ýèðø. Èñòàíáóè, Edebiyat fakultesi basım evi, 1981, 537s.

İ Ö Í DƏĐEÚÀÒ

Giriş.....	3
I Fəsil. Āûī÷āāēāð ùāāāûīāā ö ì ó ì è ì yēó ì àò	25
1.1. Āûī÷āāēāðûī ì yíyēē	25
1.2. Āûī÷āāēāðûī āēýð òððē āy āāéðē - òððē òîīēó ì ēāðû ēēy āòīēē yēāāyēyðē	64
II Öñēē. Āûī÷āāēāðûī Āçýðāāéúàía èēē àðûīēāðû	99
2.1. “Ēēðāāē - Äyāy ì Āîðāóā“ āîîñó āy āûī÷āāēāð	100
2.2. Āçýðāāéúàía ì yñēóíēāðāí ilk āûī÷āā òîīēó ì ēāðû	108
III Öñēē. Āûī÷āāēāðûī Āçýðāāéúàía ñîí àðûīēāðû	131
3.1. Āûī÷āāēāðûī ì îíāîē ēñðēēāñîna qədərki āpâðäy Āçýðāāéúàía àðûīēāðû	131
3.2. Āûī÷āāēāðûī Gürcüstana köçürülməsi və onun nəticələri	137
3.3. Monqol istilası dövründə qıpçaqların Azərbaycana son axınları	147
Nəticə	160
İstifadə olunan ədəbiyyat	168

Lala Aghamirze Aliyeva

SUMMARY

Kipchaks and Azerbaijan (in context of ethnogenesis)

On the grounds of our studies we can say that the kipchak or kuman tribes were one of the ethnic communities who took part in ethnogenesis of Azerbaijanis. But dominants in this process were oghuz tribes. Kipchaks left their paths in morphology, lexic structure of Azeri language. Despite of that we find some more toponyms in Azerbaijan with linked with kipchaks. One of Caucasian Albanian tribes, gargars belonged to kipchaks or kumans. Written sources mentioned this tribe as Central Asian ethnos in the I century B.C.

Moreover we tried to investigate the own origin of kipchaks. According to the information of Chinese sources where kipchaks mentioned as “kuyeshe” in the III century B.C., they entered to the Huns’ unit. Our investigation shows that they were part of Scythian tribes before this.